.99.092
Л-45

1003
12162
ԳՂ
Մ-45
Մելիք-Ադամյանց
Իմ պատասխանը
բարոյապես ընկած և
ամենքից արհամարհվածին
132 2/III 49
221 20/X 60
Տ 6093 6/...81

-6 NOV 2011

ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆՑ

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

ԲԱՐՈՅԱՊԷՍ ԸՆԿԱԾ

ԵՒ

ԱՄԵՆՔԻՑ ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԱԾԻՆ

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.

ԹԻՖԼԻԶ

Электропечатня Н. Аганьянъ, Полицейская ул. № 7.

ԵԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՈԼԻՑԷՅՍԿԻ 7.

1907 (97)

ԹԱՐԳՄԱՆԱԾ ԵՄ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՊԻԷՍՆԵՐԸ

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆԻՑ՝

1. Էմիլ Օժիէ. «Երկու գերդաստան» կամ «Ֆուրշամբօանք» (Les Fourchambeault), կատակերգութիւն 5 արարուածով։
2. Էմիլ Օժիէ և Ժիւլ Սանդօ. «Պարոն Պուառիէի փեսան» (Le Gendre de M. Poirier), կատակերգ. 4 արարուածով։
3. Վիկտորիէն Սարդու. «Ոգեհարցութիւն» (Spiritisme), թատերգ. 3 արարուած է։ (Տպուած է)։

ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՑ՝

4. Ե. Վլադիմիրովա. «Իրաւազուրկ կինը» (Безправная), ողբերգութիւն 5 արար.։
5. Ե. Նազարովա. «Օտարը» (Чужая), թատերգութիւն 3 արարուածով։
6. Ի. Բուլացէլ. «Կինը եթէ ուզենայ, իրա ասածը կ'անէ», փօդ. 1 արարուածով։
7. ? «Ջուխտ ոտքով թակարդի մէջ», կատակերգ. 3 արարուածով։
8. Հ. Զուդերման. «Կեցցէ կեանքը», դրամա 3 արարուածով։
9. Շնիցլէր. «Հէքեաթ», կատակերգ. 3 արարուածով։
10. Ֆօրժ դը-Մորէ. «Տրիլբի», դրամա 4 արարուածով։ (Տըպուած է)։

Վերոյիշեալները ձեռք բերել փափագողները պէտք է դիմեն ինձ՝

Тифлисъ, Орбеліановская ул. д. № 24.

Левону Вардани Меликъ-Адамянъ

ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆՑ

891.99.032
Մ-45
300
1492-ՄԵ

ՀՍԽՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Публичная Библиотека
7/XI-1922
имени А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

1003
12162

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

ԲԱՐՈՅԱՊԷՍ ԸՆԿԱԾ

ԵՒ

ԱՄԵՆՔԻՑ ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԱԾԻՆ

ԹԻՖԼԻԶ

Электропечатня Н. Аганьянцъ, Полицейская ул. № 7.

ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՈԼԻՑԷՅՍԿԻ 7.

1907 (97)

27 JUN 2013
66.176

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ընթերցող, եթէ դուք տղամածածախ հին ռեժիմի երկրրպագուներից էք և նրա յարատեւութիւնը ցանկացող, խնդրեմ անմիջապէս վայր դնէք գրքոյկս, որ չկեղտոտուի ձեր ····· մատներից. եթէ «երկաթէ ձու ածող նոր հաւերից» էք և ձեզ համար սրբութիւն, ազգութիւն, մանուկների անմեղութիւն, ընտանեկան պատիւ աւելի պակաս գին ու արժէք ունին, քան փորերնիդ լքցրած պահելը, ձեր մոլի կրքերին բաւականութիւն տալն ու երկար մազեր ունենալը, յատուկ կը խնդրէի հանգիստ թողնէիք գրքոյկս, և կամ եթէ համեստութեան, բարոյականութեան, ի-մի բան՝ հասարակութեան ընտիր մասից ընդունուած առաքինութեան հետ կոմպրոմիսներ անողներից էք, շուտ, խնդրեմ, վայր դրէք գրքոյկս, վասնզի դուք ինձ չէք հասկանալ։

Իսկ եթէ դուք, ընթերցող, թէև հին ռէժիմից էք, սակայն ձեր հոգին մաքուր ու անապական աղբիւրի ջուր խմելով է զարգացել, կամ թէև նորերից էք, բայց ընդունակ ձեր հոգու բոլոր զօրութեամբ Ազգիս գոյութեան հաստատուն հիմքը կազմող բարոյականութեան անխախտ մնալուն նպաստելու, և կամ վերջապէս եթէ դուք, յարգելի ընթերցող, սովոր էք միշտ զզուել ու արհամարհել մեծամտութեան ախտով վարակուած խելագարներին—հիւանդագին աստիճանին հասած անամօթ պարծենկոտներին, այո, եթէ դուք գեղեցիկ սովորութիւն ունիք զարշանք ու նողկանք զգալու, արդար ցասումով լքցուելու դէպի՝ ուսուցչի դիմակի տակ «մանկա...վարժութիւն» անողները, մէկ խօսքով՝ փափագող էք, որ հայ-հասարակութիւնը մաքրուի, հայ-դպրոցն ու հայ-ընտանիքը ազատուին երկոտանի անբարոյական հրէշներից, ապա ուրեմն դուք բարոյապէս պարտաւոր էք անպատճառ կարդալ գրքոյկս, որպէսզի դուք ևս ձեռովսանն նպաստէք մեր սրբավայրի—հայ-դպրոցի վրայից

կտրելու և արհամարհանքով դէն շպրտելու այն ժանրոտ պալարներից մինը, որի անունն է Քամալեանց Սարգիս։

Ո՛վ իմանայ, գուցէ գրքոյկս պատճառ ու դրդապատճառ դառնայ հետզհետէ նաև միւս՝ ծածուկ մնացած զզուելի պալարները ևս կտրելու և դէն շպրտելու։

Գիտեմ, նոյնիսկ համոզուած եմ, որ իմ այս անսովոր լեզուս սրտներովը չի լինելու՝ ո՛չ մաքուր Էտիկայի անունով ճամարտակողների, ո՛չ սրբազան Գրականութեան անունով պոռոտախօսների, ո՛չ ճշմարիտ Գեղարուեստի կեղծ երկրպագուի դիմակ ծածկողների, ի-մի բան՝ բոլոր գրական խուլիգանների, որոնք տարին տասներկու ամիս ի-ցոյցս մարդկանց մժեղները քամում են, բայց ծածուկ ուղտեր կլանում։ Դրանք մէջներից կէս լինելու աստիճանին հասած պոռում են՝ ճշմարտութիւնը, մերկապարանոց ճշմարտութիւնը ամէն բանից բարձրն է եւ պէտք է լինի։ Բայց այդ գրական խուլիգանները այդպէս ասում են ճառախօսելիս, փքուն ոճով գրած նամակների ու յօդուածների մէջ կամ ողորմելի բրոշիւրներում. սակայն հէնց-որ լսածնին կամ կարդացածնին, թէկուզ մերկապարանոց զուտ ճշմարտութիւն էլ լինի, իրանց ձեռնտու չէ, իսկոյն գորտային կռանչոցներով հաւմբ են գցում, թէ ճշմարտութիւնը բացայայտ ասելը Էտիկայի, Գեղարուեստի դէմ է։

Խե՛ղճ Էտիկայ, մանաւանդ հէք Գեղարուեստ, արդեօք ձեր անունով ինչե՛ր ասէք որ չեն անում ցած ու ստոր գրչակները՝ նման հասարակութեան տականք կազմող այն պագրոմշչիկ-խուլիգանների, որոնք ամէն տեսակ զազրելի խժդժութիւններ են կատարում անմեղ հասարակութիւնների, դըժբաղդ ժողովուրդների գլխին... յանուն հայրենիքի փրկութեան, յանուն սուրբ թէ անսուրբ բաների պահպանման ու այն՝ օրէնքի հովանու տակ։

Առաջինները—ցած ու ստոր գրչակները՝ Էտիկայ, Գեղարուեստ, Տպագրական խօսքի պատիւ, Ճշմարտութեան զինուոր, Գրական բարքեր, Վայելչութիւն իրանց վահան բռնած՝ չեն ամաչում հրապարակով—տպագրական խօսքի միջոցով անազնուաբար ստել, խաբել, որպէսզի ո՛րևէ կերպով էլ է թէ իրանց կատարած ցոփութիւնները իզակորուստ անեն—հետքը կորցնեն և թէ նորերը անարգել շարունակել կարողանում։ Իսկ երկրորդները—սոսկ խուլիգանները՝ գտնուելով օրէնքի հովանու տակ, առանց քաշուելու աւերակ ու արիւն են սփռում իրանց շուրջը։

Եթէ ինձ հարցնէին՝ դրանցից ո՞րոնք են լաւ, առանց վարանելու կ'ասէի՝ երկրորդները. վասնզի դրանք—սոսկ խուլիգանները մարմինն են սպանում և նիւթականապէս վնասում, մինչդեռ գրական-խուլիգանները—ցած ու ստոր գրչակները մարդկութեան հոգին են արատաւորում՝ մատաղ սերնդի մէջ ապականութիւն—անբարոյականութիւն տարածելով։

Ինքնասիրութեանս վիրաւորանքը մի կերպ էլի կարող էի տանել, բայց հանդուրժէի, որ ճշմարտութեան զգացմունքը վիրաւորանք կրի, այն էլ մի անբարոյական անարգ արարածից—ահա այդ անկարող էի անել։ Եւ իսկապէս այդ է դրդապատճառը, որ յաղթահարելով արհամարհանքիս այն խորին զգացմունքին, որ իրաւամբ ունիմ դէպի հայ-դպրոցին ու հայ-ընտանիքին արատ բերող Քամալեանց Ս.-ը, վճռեցի պատասխանել. բայց ո՛չ թէ դատարկ խօսքերով, ո՛չ թէ փքուն ու ճրճռան ֆրազներով,—որոնք անխելքներին միայն կարող են դիւր գալ և նրանց հորթային ուրախութիւն պատճառել, որոնցով միայն աննօրմալ հակումով տանջուողները կարող են հրճուել՝ որպէս իրանց ... սրտին մխիթարանք,—այլ՝ անհերքելի փաստերով ու փաստաթղթերով, որպէսզի հասարակութեանն ազատեմ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանցի պէս ցած ու ստոր գրչակի զզուելի խծբծանքներից ու շահատակութիւններից։

ԼԵՒՈՆ Մ.-Ա. Դ.

18-ն Օգոստոսի 1907 թ.
Շուլավէր։

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

ԲԱՐՈՅԱՊԷՍ ԸՆԿԱԾ ԵՒ ԱՄԵՆՔԻՑ ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԱԾԻՆ

Մի մարդ որքան պէտք է բարոյապէս սնանկ լինի, որ երբ ինքն իր ցուցակ ծառայութեանն է տալիս՝ իրան կոչելով «25 տարուայ» գրական մարդ, «հին» գործիչ ու «գրող», ինքն իրան ուսուցիչ սըրբազան անունով է յորջորջում և միևնոյն ժամանակ չի հասկանում, խելքն այնքան չի կտրում, որ եթէ իր դէմ գրածները հերքելու համար փաստեր չունի, այդ դէպքում լռութիւնը ոսկի է։

Ես ուրեմն սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը որքան պէտք է բարոյապէս փչացած ու ապականուած լինի, ինչքան թոյլ և ողորմելի պէտք է լինի դրա մտածողութիւնը, որ չհասկանայ, թէ տպագրելու համար չգրած, հասարակական ո՛րևէ նշանակութիւն չունեցող մասնաւոր նամակները՝ առանց ուղարկողի թոյլտուութեան չի կարելի հրատարակել, մանաւանդ-որ այդ նամակները, որոնց անխիղճ անդա-

մահատութիւնների է ենթարկել, որևէ մօտաւոր կամ գոնէ հեռաւոր կապ, թէկուզ ամենաաննշան առնչութիւն իսկ չունէին յարուցած խնդրի հետ և չէին էլ կարող ունենալ։

Հարկաւ խեղդուողը՝ ազատուելու յուսով, ինչ բանի ասէք ձեռք է մեկնում, թէկուզ այդ լինէր մի ծեղ· բայց եթէ այդ՝ սնանկացած ուղեղով ողորմելի գրչակը իր միակ փրկութիւնը իրան գրածս նամակները լոյս հանելու մէջ էր գտնում, դէ գոնէ հրատարակէր նոյնութեամբ, առանց աղաւաղելու, առանց քմահաճ կապեր մտցնելու, և ոչ թէ կախման կէտերի (...) օգնութեամբ ամեն տեսակ խուլիգանութիւն բանացնէր նամակներիս վրայ։

Յենուելով թէ շատերի համար նախանձելի յիշողութեանս և թէ գրական խուլիգանի կողմից պագրոմի ենթարկուած և ապա լոյս տեսած նամակներիս վրայ, աշխատեմ ըստ կարելոյն համառօտակի պատմել սխալմամբ մարդ կոչուածի հետ ծանօթանալուցս մինչև ներկայ տողերիս շարժառիթ՝ «Ինչո՞ւ էր հերոսուել» ևայլն բրօշիւրը, որպէսզի բարոյական ու բարեմիտ ընթերցողները պարզ հասկանան, թէ ինչ հրէշաւոր բան է հիւանդագին մեծամտութիւնն ու զզուելի պարծենկոտութիւնը և համոզուեն, թէ այն խարդախութիւններն ու կեղծիքները, որ միշտ կատարել է ու շարունակում է կատարել, այն պախարակելի անշնորհակալութիւնն ու երախտամոռութիւնը, որ միշտ ցոյց է տուել ու այժմ էլ տալիս է այդ ապականուած ու զազիր վարքի տէր պատուազուրկ վարժապետը (առանց փառացս անցաւորի), գուցէ յատուկ լինին միմիայն Սանդարամետի ծնունդներին, բայց ոչ-երբէք մարդածին արարածին։

———

Մօտ երեք տարեկան հասակումս ծնողներս *) ծննդավայրիցս—Ալեքսանդրապօլից տեղափոխուեցին Շուլավէր, ուր կարճ միջոցից յետոյ որբացայ հօրիցս։ Այդպիսով մնալով ծաղիկ հասակում այրիացած մօրս մինուճարը, հասկանալի է թէ ինչ քնքուշ խնամքներով պէտք է շրջապատէր ինձ հէք մայրս, ինչպէս պիտի դողդողար վրաս, որպէսզի իր սիրած, իսկ Աբարանի կողմերում Աստուծոյ տեղ ընդունուած քաւորաղայ Վարդանի զաւակը ուրիշների նման չմեծանայ, այլ լինի հօր նման միշտ նամուսով, կեանքի մէջ երբէք սուտ չխօսի։ «Եթէ գոնէ մէկ անգամ սուտ խօսես, կամ վատ-վատ բաներ անես, Լէ՛ոն-ջան, լուսջան, կեանքս ու արևս, իմ սրտանց սիրած Վարդանիս զաւակը, էն է՝ իմացած եղիր, որ ես կը մեռնեմ. էլ Փոփոն **) չես ունենալ, այն-ժամանակ ինկոր բոլորովին որբ ու անտէր կը մնաս»,—յաճախ շրշընջում էր ականջիս հէք մայրս։ Այդ ու այդ տեսակ ներշնչումներ անելիս թէև իրան պահում էր, երբէք լաց չէր լինում, բայց յուզմունքից դողացող ձայնը այնպէս էր ազդում վրաս, որ հեկեկանքով փարվում էի վզին և կամաց, շատ կամաց ձայնով ասում.— «Այնպէս կը լինիմ, ինչպէս որ դու ես ուզում Փոփոն-ջան»—ու երկար միջոց մնում փարուած, երբեմն էլ հէնց այդ դրութեամբ քուն էի մտնում... Ահ, երջանկագոյն, քա՛ղցր ու անպատում անո՛յշ ժամանակ... եթէ վերադառնայիր...

Մի օր,—երեկուայ պէս յիշում եմ բոլոր մանրամասնութիւնները,—վազելով շնչասպառ տուն ընկայ ու զարմացած դիմեցի մօրս.

*) Հայրս Շուլավէրցի է, մայրս Ալեքսանդրապօլցի։

**) Փեփրոնիէ անուան կրճատն է, այլև փաղաքշականը։

—Փոփոն, Զըբանանց Սաքօն Իրիցանց Մխիթարին ասաց ... . այդ ինչ կը նշա...

Խօսքս դեռ չաւարտած, մայրս գունատուեց, ծնկները սկսեցին դողդողալ ու վայր ընկաւ անշնչացած։ Թելակորուս վրայ վազեցի։

—Փոփո՛նս,—ճչացի ու ինքս էլ վայր ընկայ մօտը։

Տանըցիք ջուր ածելով վրաներս երբ ուշքի բերին, մեծ նանը և տատս յանդիմանօրէն նկատեցին.

—Ի՞նչ բանի ես, Փէփրոն. գոնէ երեխի՛դ խղճա.

—Ո՞ր երեխին... սրա՞ն. բայց ես այնպէս վատ-վատ խօսքեր ասող երեխայ չունիմ։

—Ախր ես չեմ ասում,—փղծկալով վրայ բերի,—այդ Սաքօն ասաց Մխիթարին։

—Այդ միևնոյն է. քո բերանից էլ դուրս եկան այն զզուելի խօսքերը,—ասաց մայրս և ինձ այնպէս թուաց, թէ նորից ուշաթափվում է, ուստի սրտապատառ ճչացի.

—Փափո՛նս... մի՛ մեռնիլ. էլ այդպէս խօսքեր չեմ ասիլ։

Մայրս շատ լաւ զգալով հոգեկան դրութիւնս, քնքշութեամբ մօտ քաշեց ինձ, գրկեց ու սկսեց հեկեկալով համբուրել։ Մայրական այդ անուշ փայփայանքի տակ քունս տարել էր. երբ զարթեցի, շորահան տեղիս մէջն էի։ Մօտ մի ամբողջ շաբաթ հիւանդ պառկած մնացի։

Ի-պատիւ իմ պէտք է ասեմ, որ այդ՝ ինձ սարսափ ազդող դէպքից յետոյ այլևս երբէք, երբէք այդպիսի յուզումն չեմ պատճառել անոյշ Փոփոնիս՝ ո՛չ երեխայ և ոչ էլ հասունացած ժամանակս։

Մինչև 12—13 տարեկան հասակս քուն մտնելիս եթէ չէի ծծում մօրս ծիծը՝ թէպէտ անկաթ, քունս չէր տանում։ Երբ Թիֆլիզ եկայ մօրական տատիս մօտ, sկսեցի նրա ծիծը ծծել, որ քունս տանի՝ երևակայելով թէ Փոփոնիս քաղցր ծիծն է, որ միշտ աչքիս առաջն էր գիշերները, երբ արդէն Ներսիսեան Դըպրանոցում գիշերօթիկ էի և երկրորդ դասարանի աշակերտ։

Հիմա թո՛ղ դատի ընթերցողը, թէ կարո՞ղ էի Ներսիսեան Դպրանոցում ուշունցնատու (?) լինել, քանի որ մօրս քաղցր ծծի հետ միտքս էր միշտ նաև նրա խօսքերը ինձ Թիֆլիզ ճամբելիս։ Առանց մի կաթիլ արտասուքի, սակայն դողդողալով գրկեց և վրաս ազդող ձայնով ասաց.

—Լևո՛նս, քեզ շատ սիրելուցս է որ զրկվում եմ քո անոյշ ներկայութիւնից և ուղարկում Թիֆլիզ, ուր դու պէտք է աշխատես լաւ մարդ դառնալ, որ միշտ, միշտ նամուսով մնաս։ Եթէ նամուսով չմնաս և քո մասին իմանամ, որ դու սուտ ես խօսում, վատ խօսքեր ասում ու. վատ-վատ բաներ անում, իմացած եղիր, որ ապրել չեմ կարող և երբ գաս Շուլավէր, էլ քեզ սիրող Փոփոնիդ չես տեսնիլ *)... Մի՛ լար, կեանքդ սիրեմ. ճամբայ գնացողն ու ճամբու գնողը լաց չպէտք է լինին, լաւ չէ։ Ես միշտ աղօթելու եմ քեզ համար այստեղ, հայրդ—Վարդանս էլ վերևից, որ առողջ լինես, աշխատասէր ու նամուսով,—և էլի շատ բան ասաց հէք մայրս, համբուրեց և օգնեց որ ձի նստեմ... Ա՜խ, մնացած ամբողջ կեանքս կը տայի,

---

*) Եւ մօրս այդ ներշնչումն է պատճառը, որ այն-ժամանակուանից մինչև այսօր երբ պառկում եմ քնելու՝ ո՛րքան էլ յուզուած եմ կամ յոգնած լինիմ, ո՛րքան էլ քունս սաստիկ տանելիս լինի, մինչև խղճիս պահանջը կը կատարեմ—մտքումս օրուայ մէջ արածներիս մանրամասն հաշիւը չտամ՝ թէ ինչ ու ինչ եմ արել, աչքս չի կպչիլ։

եթէ նորից զգայի մայրական համբոյրի այդ քաղցրութիւնը։

Ամառային արձակուրդներին երբ Շուլավէր էի գնում, մայրս այնքան չէր ուրախանում ինձ տեսնելու համար, որքան իրան երջանիկ էր զգում, որ իր աշխատանքը ի-զուր չի կորել՝ իր խրատները չեմ մոռացել, որ շատ բանով հօրս նման եմ և հետզհետէ աւելի ու աւելի եմ նրան նմանում։

—Ողջ Աբարանի կողմերում հօրդ արևովն էին երդվում. այնպէս պիտի անես, Լևոնս, որ թէ շուլավերցիք և թէ ուրիշ տեղերի մարդիկ քո ազիզ արևով երդուեն, կեանքդ ու արևդ սիրեմ ես, և մայրերը ինձ երնէկ տան, որ քեզ պէս նամուսով տղայ ունիմ։

Եւ ես՝ առանց պարծենալու միտք ունենալու, պէտք է ասեմ, որ Ներս. Դպրանոցի մի-քանի հարիւր աշակերտները ոչ մի կերպ ինձ չէին կանչում, բայց եթէ՝ Լևոն-ջան կամ սիրելի Լևոն։ Թէ Թիֆլիզում, թէ ուրիշ տեղեր, ուր եղել եմ, և թէ Շուլավէր ինձ մօտ ճանաչողներից շատերն էին իմ արևով երդվում։ Հիմա ես յաճախ եմ լսում այդ երդումը. սակայն ափսոս որ ինձ հասած դժբաղդութիւնը և թէ անյաջող հանգամանքներն արգելք եղան ինձ՝ անոյշ Փոփոնիս տենչանքը լի ու լի իրականացնելու։

Բայց ես՝ որ սիրելի էի Դպրանոցի համարեա բոլոր ուսուցիչների, վերակացուների և աշակերտների համար, շատ էլ այդպէս չէի տեսչի համար և մանաւանդ նրա արբանեակ, կամ աւելի ճիշտը՝ նրան միշտ խորհրդատու վերակացուին. դրանց համար ես ըմբոստ էի, «քիւրդ եկած, քիւրդ գնալու էլ դաստիարակուած»։ Ինչու՞ արդեօք. ծո՞յլ էի, չար կամ անբարոյակա՞ն էի. ի-հարկէ ո՛չ, այլ որովհետև մօրս խրատները միտքս պահելով՝ այդ միայն մարդանը-

մաններին և իրանց արբանեակ, լրտեսի ու այլ զըզուելի դեր կատարող աշակերտներին ստիպել էի պատշաճ հեռաւորութեան վրայ մնալ ինձանից։

Ամեն մի դասատան մէջ երկ-երկու լրտես և թէ զզուելի դեր կատարող աշակերտներ էին եղել ինձանից առաջ, կային իմ ժամանակն էլ։ «Քիւրդ» յորջորջումն ինձ տալը նրա համար էր իսկապէս, որ յաճախ խումբ էի կազմում և դրդում յարձակուել լրտես ու զզուելի դեր կատարող աշակերտների վրայ և շան քեօթակ տալ. բայց այդ բանը երբեք մեզ չէր յաջողվում, որ ինձանից պակաս չէր զարմացնում նաև ընկեր-դաւադիրներիցս շատերին, թէ ինչ է պատճառը, որ ամեն բան լաւ է գնում և միայն վերջին րոպէին ֆիասկօ—անյաջողութիւն կրում մեր մտադրութիւնը։ Եւ միայն ուշ, մի-քանի տարուց յետոյ, երբ ես այլևս Դպրանոցում չէի ապրում, իմացայ, որ վերոյիշեալ՝ դասարանական երկ-երկու լրտես ու զըզուելի դեր կատարող սողուններն էլ իրանց կողմից էին լրտեսներ պահելիս եղել մեր մէջ, որոնք երեսանց եռանդուն մասնակցութիւն էին ցոյց տալիս մեր դաւադրութեան մէջ, իսկ տակէտակ—ծածուկ մեր գործելու գաղտնիքը բաց անում նրանց, որոնց շան քեօթակ էինք ուզում ուտացնել։ Մախլաս։

Թող այս անախորժ մերկացումներիս համար ինձ չմեղադրեն ոչ տեսուչը, ոչ նրա՝ ըստ երևոյթին արբանեակ, բայց իրօք խորհրդատու վերակացուն և ոչ էլ իրանց արբանեակ զզուելի սողունները, այլ մեղադրեն իրանց, որ իրանց թոյլ են տալիս որևէ կերպով խօսքով թէ գործով, սխալմամբ մարդ կոչուածի վերաբերմամբ մամուլի մէջ արածս մերկացումների ոյժը թուլացնելու, որպէսզի այդ կերպ պաշտպանած լինին թէ իրանց նմանակ Քամալեանց Սարգսին և

թէ դրա հետ էլ իրանց։ Զէ՞-որ ասած է՝ գող, սիրտը դող։ Ուռի նման դողում են, թէ մի՛ գուցէ մէկ օր էլ այդ մերկացնող սարսափելի ուղտը իրանց դռանն է չոքելու, և Աստուծով կը չոքի, եթէ շարունակեն որևէ կերպով պաշտպան ու ջատագով հանդիսանալ հասարակութեան այս ու այն անդամի և մանաւանդ սևազգեստների մօտ Քամալեանց Ս.-ի նման բարոյապէս ընկած պատուազուրկ ուսուցչին։ Եթէ խելք ունին՝ ձեռք վերցնեն իրանց այդ անփառունակ դերից,— «զի ոչինչ է ի ծածուկ որ ոչ յայտնեսցի». մատաղ սերնդին իրանց հասցրած վատութիւնը և թէ տուած վնասը թող բաւ համարեն։ Էլ՝ հերիք է։

Մայրս մի րոպէով իսկ չէր ուզում որ իր աչքից հեռու մնամ գիւղում եղած միջոցին. Թոյլ չէր տալիս, որ տանից շատ հեռանամ. երբէք թոյլ չտուաւ ինձ գիւղամիջից դուրս գնալու։ Մօտ 8—10 տարի Շուլավէր ապրեցի, սակայն միայն մի անգամ գիւղի այգիներին կպած մեր տափը վարելիս գութանի հացը տարայ ձիով, միայն մի անգամ հօրեղբայրներիս հետ հնձի եմ գնացել, որ տեսնեմ թէ մանգաղն ու մատնոցը միասին բանացնելով ինչպէս են հնձում արտը, և միայն մի անգամ էլ ցաք եմ գնացել, որպէսզի գոված սերմանացան Աւետիք հօրեղբօրս ցաքի երգը լսէի, որ նոյնպէս շատ էին գովում։ Իսկ չիւթով—արօրով վար երբէք չտեսայ այդ մօտ տասը տարուան ընթացքում, այլ շատ ուշ, երբ արդէն միքանի տարի էր՝ Թիֆլիզ ուսանում էի։ Եւ այդպէս գիւղական շատ ու շատ աշխատանքներ տեսնելուց զուրկ մնացի...։

Թողէք այստեղ կանգ առնեմ, ընթերցող. երկիւղ եմ կրում, որ խուլիգանի ներքին աշխարհ ունեցող մարդիկ անխղճօրէն իրանց թոյլ կը տան ծուռը մեկ-

նութիւն տալ ինքնակենսագրութեանս այդ մի-փոքր մասը ակամայ առաջ բերելուս համար։ Այդ արի միայն և միմիայն այն նպատակով, որ հետևեալ ասածներս աւելի հասկանալի լինին և մեզ զբաղեցնող հարցն էլ աւելի պարզ ու մեկին դուրս գայ։

Մօրս չափազանց, երբեմն էլ՝ ներիր ինձ, անոյշ Փուփոնս, նոյնիսկ աւելորդ, իսկ կեանքի տեսակէտից ուղղակի վնասակար. զգուշութիւններն աչքի առաջ ունենալով, ընթերցողը չի զարմանայ, եթէ ասեմ որ մինչև 1875 թ., երբ ես արդէն Ներսիսեան Դպր. Դ-րդ դասատանն էի, ինձ համար գոյութիւն չի ունեցել Քամալեանց Սարգիս անունով տղայ։

Յիշեալ թուականին երբ ուրիշների հետ նա էլ եկաւ Ա.-ին դասատուն մտաւ, շատ բնական էր որ ես՝ իբրև բարձր դասատան արդէն հասուն աշակերտ, պէտք է հետաքրքրուէի իմ համագիւղացիներով։ Դրանց միջից ինձ դիւր եկաւ յայտնի քաջ Բաղունց Սարգսի բարի աչքերով, մամուխի պէս սև, միշտ ժպտուն Սանդօ—Աղէքսանդր Զանգինեանցը։ Սակայն դա էլ, հակառակի պէս ոչ դասեր սովորելու գլուխ ունէր և ոչ էլ մանաւանդ օժանդակ գրքեր կարդալու։

Իսկ դրա հակառակ շատ աշխատասէր ու ընթերցասէր էր՝ արտաքինով ուղղակի չօռ-գրող Քամալեանց Ս.-ը *)· բայց չնայելով իր աննպաստ արտաքինին (այն ժամանակ ինչպէս կարող էի իմանայ, թէ նրա ներքինը—հոգին աւելի վատթար է իր կեղևից), ես իմ բարեհաճ ուշադրութիւնս դրա վրայ դարձրի և որքան կարող էի աշխատեցի, որ իր ունեցած ընթեր-

*) Ով տեսել է դրան փոքր ժամանակը և կամ այդ ժամանակուայ լուսանկարը, նա կը հասկանայ դրածս։

ցասխրութիւնը ի-չարը չգործ դնէր և ոչ էլ զուր ժամավաճառ լինէր այնպիսի գրքերի վրայ, որոնցից որևէ իրական օգուտ չէր ստանալու։ Յատկապէս այդ նպատակի համար ես սկսեցի կարդացածս գրքերը նորից աչքի անցնել. ստորին դասատանցում անհասկանալի կտորների և թէ նրա համար բոլորովին աւելորդ վիճակագրութիւններ, վրայ գծում էի և այդպէս տալիս իրան՝ պատուիրելով որ գծածները կամ նշանակած տեղերը չկարդայ։ Բայց տեսէք թէ անազին կորցրածս ժամանակի համար այդ՝ հէնց սկզբից երախտամոռ ու անշնորհակալը ինչ էր ասել Զանգինեանին.

—Ինքը կարդացել, զարգացել է, այժմ չի ուզում, որ ես էս կարդամ ու զարգանամ, անձ գրա համար էլ ջնջում է։

Այդպիսի տգեղ անշնորհակալութիւնը վերագրելով ոչ ներքին աշխարհի փչացած լինելուն, այլ անհասկացողութեանը, ցանկացայ քաղցրութեամբ բացատրել, թէ ինչու եմ այդպէս անում, որպէսզի արմատախիլ անեմ նրա միջից այդ անշնորհակալութեան զզուելի սաղմը, որ կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ։ Անմիջապէս կանչեցի և բացատրութիւն պահանջեցի։ Անիծածը թէև ուրացաւ, որ ինքը այդպէս բան չի ասել, բայց հոգու հայելիները—աչքերը պարզ ասում էին, որ սուտ է ասում։ Ես էլ, պէտք է ասեմ, շատ յուսահատուողներից չեմ, ինչպէս որ ցանկացել է ցոյց տալ գրական-խուլիգանը իր բրօշիւրում։ Միքանի օրից յետոյ նոր գիրք տալիս էլի հարցրի։ Երդուեց ծնողների արևով, Աստուծոյ անունով, որ ինքը իբրև-թէ այդպէս բան չի ասել, այլ Սանդօն նախանձից է իրան բամբասել։ Սակայն որքան եռանդով էր արդարանում, այնքան էլ պարզ երևում էր որ մեղա-

ՀԱՍԽՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Публичная Библиотека
7/XI-1922
имени Ал. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

բար սուում է՝ կամենալով ընկերի պատիւը վարա-[illegible]ցել, որ այլևս նրա ասածներին չհաւ[illegible]։

Այժմ ճիշտ նոյն կերպով է վարվում, երբ արդէն համբակ աշակերտ չէ, այլ 50 տարուն մօտեցած 25 տարուայ ոչ-բարով գրող։

Բայց ես ձեռք չէի վերցնում, այլ ամեն առիթի աշխատում էի, որ խոստովանուի. սակայն միշտ էլ ուրանում էր անիծածը։

Դրանից յետոյ արդէն անցել էին շատ տարիներ, երբ մի օր Շուլավէրում յարմար առիթը կրկնուելով՝ զայրացած անամօթի երեսովը տուի իր անշնորհակալ և երախտամոռ լինելը. նեղն ընկնելով՝ նոր միայն խոստովանուեց.

—Ի՞նչ անենք որ ասել էի. փոքր էի, չէի հասկանում. էլ ինչու ես այսքան տարի միտքդ պահել և այժմ երեսովս տալիս։

Բայց արդէն շատ ուշ էր այդ խոստովանութիւնը. չորանալու ծառը ծուռը կերպով էր բուն բռնել, այլևս նրան ուղղեշ դարձնելն անկարելի էր։

Թէ կատարուած՝ անցած-գնացած իրողութիւնները և թէ այժմ կատարուողները պարզ ցոյց են տալիս, որ Քամալեանց Սարգիս աստուծի ներքին աշխարհը հէնց ի-ծնէ ապականուած լինելով՝ չէր կարող ուղիղ շաւղով ընթանալ։ Բայց ես լինելով նաև վերին աստիճանի, նոյնիսկ շատ անհամ յամառ բնաւորութեան տէր, անշնորհակալ անպիտանի ուշացած խոստովանութիւնից յետոյ էլ յոյսս չկտրեցի՝ դրան օրինաւոր և ազնիւ մարդ դարձնելու, որպէսզի երբ քահանայ ձեռնադրուէր մեր գիւղի վրայ, այժմեան չքահանայի նման ժանտախտ չդառնար մեր դժբաղդ գիւղացոց համար։ Բայց վերջիվերջոյ սրտի ցաւով համոզուեցի, այլև զզուանքով ականատես եղայ, ար-

19169

ժամանակաւոր աղբիւրներից բղխած տեղեկութիւննե-
րից վերջնականապէս զգացի սխալս— որ ոյժիցս շատ
վեր գործ եմ ստանձնած եղել, որ արդէն ապակա-
նուած հոգին՝ եթէ նաև երկար ժամանակ վատ ճա-
նապարհով է ընթացել, այլեւս անկարելի է որ երբեւիցէ
ուղղուի ա՛յնքան, որ անազնիւը ազնիւ դառնայ, ստա-
խօսը՝ ճշմարտախօս, անբարոյականը՝ բարոյական։
Եւ իրաւ, ահա քառորդ դար է, որ այդ սխալ-
մամբ մարդ կոչուածը ինչ տեսակ ցածութիւն, ստո-
րութիւն ասէք արել է ու անում է՝ թէ անկեղծ ըն-
կերներին, թէ բարեկամներին, թէ անմեղ աշակերտ-
ներին և թէ միամիտ հասարակութեան։ Իբրև ընկեր՝
լեղծ է, քծնող, խարդախ, իբրև բարեկամ՝ շահախըն-
դիր, իբրև ուսուցիչ՝ իր պոռնկութեան զզուելի ար-
հեստն է պատուաստել աշակերտներից շատերին, իբ-
րև հասարակական գործիչ՝ միշտ ստերով ու զրպար-
տութիւններով է լեցրել այն լրագրների էջերը, որոնց
խմբագիրները միամտաբար թէ անմտաբար հիւրըն-
կալել են նրա յօդուածները. ահա հիմա էլ իրան
նուիրել է գրական գողութեան եւ զզուելի պասկ-
վիլներ յերիւրելուն։
Իսկ թէ վերի բոլոր ասածներս կէտ առ կէտ ճիշտ
է, դրա անհերքելի ապացոյցը իր Busenkamerad Խուս-
տի-բէգի բողոքը։
—Հա՛, ինչ ա,—ասել էր բարոյապէս ընկածի այդ
Busenkamerad-ը պ. Մ. Յ.-ին.—
ծպտի խելք ունեցող
մենակ Քամալեանցը հօ չէ այդպէս անպիտան, այդ-
պէս վատ յատկութիւնների տէր, ուրեմն նրա արած-
ները Լեւոնը ինչու է լրագրով ամենքին յայտնում.
մեղքը չի՞։ (Ա՛յ մեղք ցաւի ու Աստծու կրակի գայ դա)։
Ընթերցողն էլ կը համաձայնի հետս որ այդպիսի
ծակ փաստաբանութիւնը—բարոյապէս ընկածի Busen-

kamerad-ի այդ անմիտ պաշտպանողական «ճառը»
աւելի խիստ է, աւելի սպանիչ, քան մի խստապա-
հանջ շնորհալի դատախազի համոզիչ մեղադրական
ճառը, որին միշտ հետեւում է մեղադրեալի պատիժը
ամենաբարձր չափով։

Ես իմ կեանքիս մէջ ոչ-ոքի հետ բերանացի այն-
պէս չեմ կռուել, որ տարիներով խռով մնայի. այլ
երբ տեսել եմ որ մենք համոզմամբ, մեր հայեացք-
ներով իրար չենք ընկնել այլեւս, շատ հանգիստ կեր-
պով բերանացի, թէ գրաւոր, այդ բանը երեսովս եմ
տուել և յարաբերութիւնս կտրել ընդմիշտ։ Կրկնում
եմ՝ անազնիւ ստ է, թէ ես «ընկերներիս հետ կռուել
եմ և 5—10 տարով խռով մնացել». այդպէս բան ինձ
հետ չի պատահած կեանքիս մէջ։ Միակ մարդը, որի
երեսին թքել եմ արհամարհանքով և յարաբերութիւնս
կտրել՝ բառիս լայն իմաստով, ինքը՝ սխալմամբ մարդ
կոչուած Քամալեանց Սարգիսն է, այն էլ ոչ թէ
5—10 տարի, այլ ճիշտ 12—13 տարի է։
Այդ ողորմելի գրչակը, որ իրան հայերէն լաւ
իմացողի տեղ է ծախում միամիտների վրայ, իրան
ուսուցանելու ընդունակ գրաբարագէտ ցոյց է տալիս,
ամօթ է որ չի կարողանում հասկանալ, թէ երբ մի
աշակերտ բաց-աշխարայ կամայ կոյր ձեւացող վար-
ժապետի ուշադրութիւնն է դարձնում ընկերների
զզուելի նպատակով հետամտութեան վրայ, այդ մատ-
նութիւն չէ, այլ գովասանութեան արժանի վարմունք,
որ մօտ 19—20-ը քառն չէ. վասնզի երբ ասում եմ
այդ արտաքինով միայն մարդանմանի մօտ 19—20
հրատարակած գրքերի մեծ մասը իմ ձեռքիս տակովս
է անցել, ես եմ սրբագրել ու լեզուն կոկել, այդ
ամենևին չի նշանակում, թէ իր 20 հրատարակու-

թիւնն էլ ես եմ սրբագրել։ Ամօթ է, անազնւութիւն է՝ փաստերն այդպէս աղաւաղելը, որ յատուկ է միայն բարոյապէս ստոր ընկած սրիկաներին։

Մէկի հետ յարաբերութիւնն խզելը կարելը խռով մնալ չէ։ Իր ասած խռովելը՝ նորից հաշտուելու համար սիրտը քնձքնձալ, ետի ոտներով քարուքանդ անել ասել է, ինչպէս ինքն է եղել իմ վերաբերմամբ։ վերջին 12—13 տարուան ընթացքում ամեն տեսակ մաքիաւէլականութիւն է գործ դրել, որ հաշտուեմ հետը. բայց ես միշտ զզուանքով մերժել եմ։ Իմ ամե-նալաւ ու մօտիկ բարեկամ մարդիկ խնդրել, թախան-ձել են, որ մոռանամ ամեն բան, բայց չեմ ընդունել։ Նոյնիսկ երբ այդ բարի մարդիկ ասել են՝

—Քամալեանցը տասը հոգու մօտ ձեռք կը մեկ-նի քեզ և ներողութիւն կը խնդրի, էլ ինչ ես ու-զում.—պատասխանել եմ.

—Իմ ուզածն այն է, որ այդ զզուելի սողունին որպէսզի քիչ էլ է օրինաւոր մարդու տեղ դնեմ և գոնէ գլխարկի ծանօթ լինիմ, անպայման պահան-ջում եմ, որ նա գրի. «Լեօն, Աբգարի և քո միջև տեղի ունեցած գժտութեան պատճառը իմ անպիտանութիւնն է եղել. գլուխս քարովն եմ տուել. ես շատ յանցաւոր եմ քո դէմ. ներիր, խնդրում եմ»։

—Եւ երբ նա այդ կը գրի,—ասել եմ,—խոստա-նում եմ ներել. իսկ թէ ես նորից առաջուան պէս շարունակեմ նրա հետ բարեկամութիւնս, այդ միան-գամայն անկարելի է։ Միակ բանը, որ այժմից կարող եմ խոստանալ,—վրայ եմ բերել,—այն է՝ որ ինձնից այդ ձևով ներողութիւն խնդրելուց յետոյ պա-տահած ժամանակ կը բարևեմ ու կ'անցնեմ, բազ-մութեան մէջ հանդիպած ժամանակ նոյնիսկ բարև կ'առնեմ. էլ ուրիշ ոչինչ։

Հետաքրքրուողը թող այդ մասին հարցնի մերոնց —Տատուրեաններին, Յ. ա. ք. Մարտիրոսեանցին, պ. պ. Ս. Մանուկեանին, Ռ. Մարտիրոսեանցին, Զաք. Գրիգորեանցին, Մն. Նալբանդեանցին, Զաք. Ումի-կեանցին, Միք. Յարութիւնեանցին, Արտ. Նադիրեան-ցին, Գր. Մովսէսեանցին, Պ. Բուդաղեանցին, Ան. Ղա-րիբեանցին, Իս. Յարութիւնեանցին, Սեդ. Մանդի-նեանցին, Յարոյին և էլի շատ-շատերին և տեսնի թէ վերի գրածիս մէջ մի հատիկ տառ անգամ ան-ճշտութիւն կա՞յ։

Ուրեմն այդ ինչ խռովկանութիւն է, որ 1875 թուից վզից է ուզում փաթաթել այդ խարդախ աղբ-շաւկ Քամալեանց Ս.-ը, կամ ինչպէս կարող էր Փո-փոխիս Լեոնը «ուշունցատու» լինել, երբ այդպէսնե-րի գանչ ու պռունգն էի ջարդում մօտս եղած ժա-մանակ, իսկ հեռուներին, ի-թիւս որոց և իրան, նա-մակներով էի շան լափը գլխներին ածում. շան լափ՝ որի մեծ մասը այդ գրական պոռնիկի գլխին եմ թա-փել՝ դասընկերների և թէ աշխարհական ու հոգևո-րական ուսուցչի ու ծանօթների հասցէին փնթի ու-շունց ու հայհոյանքներ գրելու համար։

Ընթերցող, գուցէ ապացոյց էք ուզում ասածիս. համեցէք. 1888 թ. մարտի 25-ին Շուլավէրից գրած նամակում ի-միջի այլոց գրում է նաև հետևեալը.

«Ես բերանացի ուշունց տալու իսկի ամենևին հար-կիստան սովորոյթ չունիմ. կենդ ու մենդ *) գրչիս

*) Զզուելի սուտ է. շատ քիչ նամակ է գրել, որի մէջ կեղտոտ ուշունցներ չլինին իր դասընկերների, ի թիւս որոց Նիկօլի, ապա Լեոնիկի, Սեդրակի, Դան. Տէր-Զաքարեանի, Նադիրեան Արշակի, Ղարամանց Մովսէսի, Միրաքեանների, մանաւանդ իրան ծուխ տալ չկամեցող Տէր-Պօղոսի,—որին հանգիստ չի թողել նոյնիսկ այժմ, որ արդէն մի տարի է վախճանուած է,—և էլի շատ-շատերի հասցէին։

տակէն է դուրս գալիս. էդ էլ կը կորացնեմ»։ *)

Կարելի՞ բան է, որ մի ուշունցատու՝ նամակով քանիցս շան լափ թափի՝ ուշունցներ գրելու համար ո՛չ-ուշունցատուի գլխին։

Մինչև օրս ամեն բանում խարդախութիւն բանացնողը չի մոռացել իր ծննդեան տարիքն էլ խարդախել. ամեն հնարաւոր ճիգն է թափել, որ ո՛չ-ոք ճիշտը չիմանայ իր քանի տարեկան լինելը։ Իսկ թէ ինչո՞ւ, այդ շատ երկար կը լինէր, եթէ ես գրէի, ով շատ է հետաքրքրվում այդ բանով, թող գնա նրան հարցնի։ Եւ իսկապէս իրան շատ փոքր տարիքով ցոյց տալու համար է որ գրել է. «Ինձանից մեծ լինելով օգնում էր խորհուրդներով ընթերցանութեան մէջ. ինձ շատ կլար իբրև աշխատասէր և ուշկալ շուլաւէրցու»։

Նախ՝ այդ իմացող միամիտը կարող է ենթադրել, թէ գուցէ ես մեծ եմ իրանից 5—10 և աւելի տարով, մինչդեռ ես ծնուել եմ 1859 թուի ապրիլի թէ մայիսի սկզբին, իսկ ինքը՝ 1860 թուի ապրիլի թէ մայիսի վերջերին։ Հետևապէս եթէ խարդախ չըլինէր, չպէտք է գրէր՝ ինձանից մեծ լինելով կամ ինձ շատ կլար անմիտ դարձուածներով, այլ պէտք է գրէր այսպէս. «Լեոնը լինելով արդէն բարձր դասարանի աշակերտ, բարեհաճ ուշադրութիւն դարձրեց ինձ վրայ, երբ նոր էի մտել առաջին դասատուն»։

Այո, եթէ ազնիւ լինէր և ոչ զզուելի երախտամոռ և թէ գրական խուլիգան ու այդպէս գրէր, նախ՝ գոնէ ճշմարտութիւն ասած կը լինէր. երկրորդ՝ ընթերցողը պարզ կը տեսնէր, որ եթէ մեզանից մէկն ու մէկը «կեանքի դժուար րոպէներում»

---

*) Հարկաւ այդ խոստումն էլ անկատար մնաց։

որևէ բան է եղել միւսի համար, այդ ես, միմիայն ես կարող էի լինել նրա համար։

Անամօթ լրբութիւն է ասելը, թէ ինքը որևէ բան է եղել ինձ համար, կեանքիս դժուար րոպէներում։

Եթէ ուրախ ժամանակս՝ տխուր, դառնացած ժամանակս՝ ուրախ նամակներ եմ գրել իրան և այս ու այն կարծիքը յայտնել ինձ հետաքրքրող հարցերի մասին և հետն էլ միշտ տարին տասներկու ամիս իր վատ կողմերը ծածկել, պակասութիւնների համար յանդիմանութիւն, նախատինք, թուք ու մուր տուել, այդ չի նշանակում թէ ինքը որևէ զինել է եղել ինձ համար՝ այն էլ կեանքիս դժուար րոպէներում։

Գրական խուլիգանը գրել է թէ ես իրան գրած նամակների մէջ միշտ լաց ու յուսահատութիւն եմ արտայայտել. սակայն իմ նամակների մէջ այդպէս չեմ եղել։ Եւ ուրիշ կերպ կարելի՞ էր, կամ մի ուրիշը կարո՞ղ էր այլ կերպ լինել, եթէ 20 տարեկան ամենածաղիկ հասակում ամենամեծ դժբաղդութիւններից մէկի մէջ ընկնէր։ Բայց թողնենք իրա ասածը լինի. հապա ինչո՞ւ ինձ գրած «պատկառելի հատոր» կազմող իր նամակներից գոնէ մէկում մի կարգին խօսք, մի իրական, շատ չէ՝ միայն մի հատիկ կեական խորհուրդ չի գրել, թէ ինչպէս պէտք է ես այդ դրութիւնից դուրս գամ։ Իսկ իմ նամակներս, որոնց ամեն տեսակ խուլիգանութեան է ենթարկել, որ վրան նպաստաւոր լինի, այդպէ՞ս են։

Հետևապէս, կրկնում եմ՝ եթէ կեանքի դժուար րոպէներում մեզանից մէկն ու մէկը որևէ բան եղել է միւսի համար, այդ ես և միմիայն ես եմ եղել նրա համար և ո՛չ-թէ ինքն ինձ համար։ Ախր ինքը ինչ մարդ է, որ կարողանար որևէ մէկին լաւութիւն անել,

քանի-որ հէնց սկզբից է բարոյապէս ընկած եղել:
Ինքը՝ կարող էր, քանի իրա սև-հոգին, հրէշային
բնոյթն ինձ յայտնի չէր, համարակաբար ասած՝ սի-
րելի ընկեր լինել միայն. էլ ուրիշ ոչինչ:

Ինձ համար՝ կեանքիս սժուար րոպէներում մի
բան լինելու համար անհրաժեշտ էր բոլորովին այլ
ներքին աշխարհով մարդ և ոչ-թէ Քամալեանցի պէս
սևահոգին:

Ընդունենք մի րոպէ որ անազնուաբար հրապա-
րակ հանուած նամակներս լուսանկարչական ճշտու-
թեամբ է առաջ բերուած, բայց-և-այնպէս այդ նա-
մակներիս մէջ արտայայտած մտերմութիւնը այն չէ,
ինչպէս որ ես եմ հասկանում: Իրա հետ ունեցածս
մտերմութիւնը շատ տարբեր է այն մտերմութիւնից,
որ ունեցել եմ՝ հանգ. Արշակ Ծատուրեանի, հանգ.
Լեոնիկ Մովսէսեանի, հանգ. Նիկոլ Աստուածատրեանի,
իսկ այժմ ունիմ՝ Ստեփան Տէր-Սարգսեանի, Յովսէփ
Տէր-Յովսէփեանի, Սեդրակ Մանուկեանի, Բագրատ
Սերեբրակեանի, Միքայէլ Յարութիւնեանի, Արշակ
Պապեանի, Սինաքսար Զմշկեանի, Զաքար Ումիկեանի,
Ձ. ա. ք. Զարթեղեանի, Գարեգին Խարազեանի, Աղէք-
սանդր Իսավերդեանի և շատ պատուաւոր՝ հայ-դըպ-
րոցին պարծանք և հայ-ընտանիքին պատիւ բերող
տիկինների և օրիորդների հետ, որոնցից շատերը
երդվում են իմ ազնիւ արևուս: Բայց այդ բանի հա-
մար անապարծութեամբ չեմ փքվում, այլ հոգիս հըրճ-
վում է ու ցնծում լոկ այն գիտակցութիւնից, որ
անոյշ Փափոնիս տենչանքը իրականացած եմ տեսնում:
Սակայն ում համար գրեցի այդ. մի՞թէ սխալմամբ
մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի. բայց չէ-որ բա-
րոյապէս ընկածին անմատչելի են այդպիսի բաները:

Եւ վերջապէս կարելի՞ բան է որ բարձր դասա-

րանի փոքր-ի-շատէ հասուն աշակերտը կապուի, այն
էլ շատ շուտ՝ գիւղից եկած մի անծանօթ, անզար-
գացած վայրենու հետ. շատ, շատ՝ ինչպէս գրեցի,
կարող էի միայն բարեհամ ուշադրութիւն դարձնել
վրան, ինչպէս և արի ու այդպէս բարեհամ տրամա-
դրութեամբ էլ մնացի երկար ժամանակ, փափագելով
որ իմ քաղցր վարմունքով ինչ որ մեծ, շատ մեծ
պատիւ էր Քամալեանցի պէս մի վայրենու համար,
կարողանամ դրան կոկել, տաշել, տաշտշորել և մա-
նաւանդ միքիչ մաքրասիրութիւն սովորեցնել, որից
բոլորովին զուրկ էր մինչ այն ատեն, որ ինձ թը-
վում է թէ հետը իմ հասկացած մտերմութիւն չը-
հաստատելուս մի մեծ արգելքն էլ այդ է եղել:

Իսկ թէ ինչու էի այդ բանին ձգտում յամառօ-
րէն, արդէն վերև ասացի. որպէսզի երբ քահանայ
դառնար, մեր շատ քահանաների նման անպատւու-
թիւն չբերէր հայ-եկեղեցուն, կամ չքահանայի նը-
ման տաւարի ցաւ չդառնար ծխերի գլխին: Ուրեմն
պարզ է թէ նրան այդքան քնքշութիւն, մտերմու-
թիւն, բարեացակամութիւն ցոյց տալս պէտք է փընտ-
րել միայն եւ միմիայն լոկ մեր գիւղի ժողովուրդին
բարիք անել ուզելուս մէջ և ոչ թէ նրան շատ սի-
րելուս մէջ: Ով իմ այդ ասածս չի ըմբռնում և միայն
սոփեստին յատուկ առարկութիւններով ուզենայ
հերքել գրածս, այդ ասել է այդպիսին երբէք բաւա-
կանութիւն չի զգացել հասարակութեան համար իր
կատարած աշխատանքի մէջ և կամ՝ ով իմանայ, գուցէ
իսկի գաղափար էլ չունի այդ ամենաբարձր հրճուանքի
մասին, որ միայն պարտաճանաչ քաղաքացին կարող
է ունենալ իր կեանքում:

Յանցագործը եթէ սրտանց ու անկեղծօրէն զըղջալու փոխարէն խղճի ձայնը լռեցնելով՝ ինքն իրան արդարացնել աշխատի, այդպիսին բարոյապէս կորած է ընդմիշտ։ Ճիշտ նոյնն է նաև ստախօսը, մանաւանդ անբարոյական ստախօսը, որպիսին «մանկա... վարժ» Քամալեանց Ս. է։ Հէնց փոքրութիւնից ստելու, կեղծելու խաբելու սովոր լինելով, նա արդէն շատ վաղուց կանգնած է եղել ստորութեան ճանապարհի վրայ։ Այնպէս որ ստելը՝ իր ունեցած զզուելի մեծամտութեան ու պարծենկոտութեան պէս անբուժելի սովորութիւն, ունակութիւն է դարձել. եթէ չստէ, քունը չի տանիլ. եթէ անազնիւ գրպարտութիւններ չգրէ սրա ու նրա մասին, ինքն իր աչքում «մեծ» մարդ չի երևալ. եթէ զզուելի պասկվիլներ չյերիւրէ, չաղաւաղի իրողութիւնները, շուռ տուած պատմութիւններ չշարադրէ, կարծում է թէ այլևս «25 տարուայ «երևելի» գրող» չի յորջորջուիլ. եթէ ինքն իբրև ուսուցիչ մանուկներին չհետևէր արևելեան պարսկին յատուկ զզուելի նպատակով, իրան այնպէս է թուացել, որ կը դադարէր «լաւ» մանկավարժ և «ընտիր» դաստիարակ լինելուց. վասնզի «լաւ» մանկավարժը և «ընտիր» դաստիարակը այդ ոչ-բարով աստուածաբան Քամալեանց Ս.-ի կարծիքով նա է, ով-որ ամենազզուելի ախտն էլ է տարածում անմեղ աշակերտների մէջ։ Թ՛ւ.։

Երբ մարդ յաճախ է պարծենում՝ բերանացի և թէ նամակներով, այլև հրապարակով, որ ինքը օրագիր պահելու սովորութիւն ունի, շարունակ թուականներ է առաջ բերում, այդպիսին շատ զգոյշ պէտք է լինի տեղի ունեցած դէպքերի վերաբերմամբ, որ-

պէսզի մէկը միւսի հետ չշփոթի և անհագին թիւրիմացութիւնների տեղիք տայ։

1875—1880 թուականներին ես անկարող էի նրա հետ միշտ ջան-ով խօսել, կամ հետը մասլահաթներ անելով «օդային ամրոցներ կառուցանել»։ Սուտ է։ Եթէ ոչ, ասել է՝ ինքը մի անպատկառ լիրբն է եղել, որ իր չափը չի ճանաչել, ինչպէս որ հիմա էլ չի ճանաչում։

Սուտ է, որ իբրև ես անակնկալ եմ մրսել։ Հէնց այդ՝ գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ գրած մի հատ սուտն էլ բաւական է ապացուցելու, որ ես նրա հետ իրա հասկացած մտերմութիւնից շատ և շատ հեռու եմ եղել մանաւանդ այդ միջոցներին։ Սակայն եթէ նա գիտութեամբ չստէր, ակամայ խոստովանած պէտք է լինէր, որ խլութիւնս ո՛չ-թէ տընազատեղ է, այլ ուղղակի պատիւ է ինձ, որով միշտ պիտի պարծենամ, վասնզի այդ դժբաղդութեան մէջ չէի ընկնիլ, եթէ իմ անձնուիրութեամբ բազմանդամ ընտանիքի տէր ընկեր-մտերմիս զօռով դուրս չկորզէի մահուան ճիրաններից։ Բայց չէ՞-որ Քամալեանցի նման բարոյապէս ընկածին անմատչելի է անձնուիրութեան գաղափարը, այլապէս այժմ նա ամենքից արհամարհուած չէր լինիլ և ես էլ այս տողերը գրելու տխուր պարտականութիւնը չէի ունենալ։

Ուղղակի անազնիւ ստախօսութիւն է և միայն անբարոյականութիւնից խանգարուած ուղեղի գառանցանք, որպէս-թէ ինձ հասած «դժբաղդութիւնը աւելի մտերմացրեց մեզ», որ «մենք հոգով դարձել էինք մի»։

Հրապարակով, այն էլ սոսկալի մեղադրանքներից արդարանալու նպատակով գրած այդպիսի անլուր ստախօսութիւնը հաստատելու համար գոնէ մի հատ,

շատ չէ, կենդ մի հատիկ համոզիչ փաստ բերէր։ Բայց եթէ Քամալեանցի նման բարոյապէս ընկածը փաստի արժէքը գնահատել գիտենար, նա ամեն քայլափոխի սուտ չէր խօսիլ, ամեն առիթի կեղծիքներ չէր յերիւրիլ և անազնիւ զրպարտութիւններ ու զզուելի պասկվիլներ չէր գրիլ։

Ուրեմն էլ ի՞նչպէս կարող էինք «հոգով մէկ լինել»․ չէ՞ որ դրա համար ամենաանհրաժեշտ պայմանն այն էր, որ մեր ներքին աշխարհները եթէ ոչ բոլորովին բայց գոնէ մասամբ իրար նման լինէին։ Ծակայն այդպէ՞ս է։ Կարո՞ղ է գտնուել մի այլ մարդակերպ հրէշ աշխարհիս երեսին, որ այդ բանը մըտքով իսկ անցկացնէր․ վասնզի այդ մի տմարդի սըրբապղծութիւն կը լինէր, որին ընդունակ է միմիայն Քամալեանց Ս.-ի նման բարոյապէս ընկած ու ամենքից արհամարհուածը՝ այդ մարմնացած ստութիւնն ու կեղծիքը այդ մարմնացած անբարոյականը։

Հոգեկան հիւանդ մարդու անամօթ պարծենկոտութիւն է և այն, որպէս-թէ ես նրանից «երդումով խօսք եմ առել», որ նա ինձ նամակ գրի։ Նախ՝ այդ մի լպիրշ յանդգնութիւն է․ երկրորդ՝ շա՛տ, շա՛տ ես կարող էի միայն պատուիրել, որ նամակ գրի․ երրորդ՝ հապա էլ ո՞ւր մնաց «մեր հոգիների մի լինելը», որ անամօթաբար գրել է։

Այդ ի՞նչ սոխպմունք է եղել, որ «Թիֆլիզից Շուլավէր է գնացել․ հապա ո՞ւր պէտք է գնար․ չհասկանամը։ Չլինի՞ թէ այդ էլ Գանձակի ստխպմունքից է, որ բռնադատել էր հեռանալ այնտեղից։

Վաթսունուչորս երեսանոց բրօշիւրի մէջ նոր— նոր գրածը ընդամենը 10—15 էջ է թէև, բայց բարակ տանջանք պէտք է պատճառած լինի այդ գըրական խուլիգանին, կամ գոնէ դրանով շատ պէտք է զբաղուած լինի․ որովհետև ամբողջ երեք-չորս ամիս գանգատվում էր մասնաւոր գրած նամակների մէջ, որ իմ մերկացումներից ինքը հոգեկան հիւանդութիւն է ստացել, պարապել չի կարողանում. էլի՞ է մնում սխալ քայլ անէ, և միևնոյն ժամանակ՝ միամտաբար թէ յիմարաբար իրան հիւրընկալողների տանը պարծենում էր, որ ձեռքի գործը—պասկվիլ բրօշիւրը արագ առաջ է գնում և պատրաստ կը լինի օգոստոսի սկզբին։

Ուրեմն պարզ է թէ ո՛րքան պէտք է տանջուած լինի այդ 15 էջը գրելու և տպարանին յանձնելու համար։ Փաստ, մի հատիկ իրական փաստ չունենալով ձեռքին, որ առաջ բերի մերկացումներիս դէմ, ամբողջ երեք-չորս ամիս գրել ջնջել է, գրել ջնջել է և հազիւ այդ 15 էջը դուրս բերել, բայց-և-այնպէս այդ 15 էջի մէջ չկայ՝ շատ չէ, գոնէ մի-երկու տող, որ ճշմարիտ լինի և կամ գոնէ ճշմարտանման մի բան պարունակի և ոչ թէ ստութիւն, կեղծիք ու խարդախութիւն։ Հետևապէս հասկանալի է, թէ ինչ աննախանձելի դրութեան մէջ պէտք է լինի այդ բարոյապէս ընկած պատուազուրկ վարժապետի ուղեղը, որ այլևս զրկուել է իրերը իրանց իսկական գոյնով տեսնելու և թէ յարուցած խնդրի մասին ըստ էութեան դատելու ընդունակութիւնից։

Ննազամտութիւն է անում սխալմամբ մարդ կոչուած Քամ.-ը, երբ գրում է, թէ «դաւառներից ինքը վերադարձաւ Թիֆլիզ ուսուցչական պաշտօնով»․ վասնզի ինքը չվերադարձաւ, ինքը Թիֆլիզ ուսուցիչ չէր եղած․ ես բերի, ե՛ս։ Ըթէ չլինէի ես, նա երազում անգամ դասնր չէր ստանալ Յովնանեան ըըա-

բոցում։ Ասածիս վկայ յարգելի տ. Սր. Երիցեանը, որ շատ էր աշխատում պ. Մինասեանի (այժմ քահանայ) համար ձեռք բերելու այդ կամ Հայուհեաց Բարեգ. Ընկեր. Ս.-Նշանի դպրոցի դասերը. ասածիս վկայ նոյն դպրոցի այն վարժուհիները, որոնք Մանգլիս ամարանոց էին գնացած. վերջապէս ասածիս վկայ էլի նոյն դպրոցի յարգելի տեսուչ պ. Փիլ. Վարդանեանը։ Այո, իմ եւ միայն իմ շնորհիւ նա կարող եղաւ լաւ պաշտօնով Թիֆլիզ գալ։ Ինչո՞ւ է իմ արած ուրիշ շատ և շատ լաւութիւններիս հետ այդ վերին աստիճանի աչքի ընկնող լաւութիւնս էլ մոռացութեան տուել այդ անշնորհակալ հրէշը. չէ՞-որ անդամահատած ձևով հրատարակելով նամակներս, նպատակ է ունեցել ցոյց տալու, թէ ո՛ր աստիճանի ինքը թանգ է (?) եղել ինձ համար։ Դէ դրանից էլ աւելի լաւ փաստ։

Սակայն այդ և նման լաւութիւնները արել եմ, կրկնում եմ, ոչ իրան սիրելուցս, քա՛ւ լիցի. այլ այդ անելիս առաջնորդուել եմ միայն և միմիայն համագիւղացիներիս օգուտ տալու բարձր ու քաղցր գաղափարով. որովհետև ուզում էի որ այդ վայրենին իր էշավարի բնոյթից ձեռք վերցնէր, որպէսզի անպատուութիւն չբերէր մեր գիւղին իր անտաշութեամբ։ Ո՛վ կասկածում է ասածիս վրայ, թող հէնց հիմա ուշ դնի Բեռլինում չորս տարի մնացող այդ ոչ-բարով աստուածաբանի խօսուածքին, շարժուածքին, նիստ ու կացին, քայլուածքին և թէ գրածներին, և պարզ կը հասկանայ, թէ ինչ պէտք է եղած լինի դա ակնարկածս միջոցին։

Քանի-որ ոչ մի անգամ խուզարկութեան չի ենթարկուել, այդ բանից երբէք երկիւղ էլ չի ունեցել

նոյնիսկ երազի մէջ *), ոչ մի անգամ ո՛րևէ կորուստ չի ունեցած, եթէ չհաշուենք ուրիշին յանձնած մի տետրակի յետ չստանալը, հապա այլևս ինչո՞ւ պէտք է նամակներիս մի մասը կորչէր, երբ միշտ պարծեցել է՝ «բոլոր նամակներդ ի-մի հաւաքած սրբի պէս եմ պահում»։ Բայց տղուէսը դիտմամբ է այդ խորամանկութիւնը բանացրել, որ իրանից ստացածս նամակների բովանդակութեան նայելով չպահանջեմ հրապարակ հանել նաև այն նամակներս, որոնց մէջ ձաղկել եմ իր պակասութիւնները և թուք ու մուր տուել անամօթ երեսին։

Եթէ ճիշտ է, որ ես նամակով համբուրել եմ իր անմեռոն ճակատը, աւելի ևս ճիշտ է, որ այդ համբոյրներիս հետ, իբրև համեմունք, բարոյական թաթպլոշներ էլ եմ ուտացրել։ Հապա ինչո՞ւ՝ հակասութիւնս, «բնաւորութեանս տարօրինակ կողմերը» ցոյց տալու համար, այդ նամակներիցս գոնէ մէկը առաջ չի բերել։ Զլինի՞ թէ կորածները հէնց դրանք են (անպիտան խարդախ)։

Նամակներիս 8, 12, 16 էջից լինելը նոյնպէս ոչինչ չի ապացուցանում, որ ինքը բարոյապէս ընկած և ամենքից արհամարհուած չէ։

Լևոնիկին, Սեդրակին, Ստեփանին և թէ այլ՝ սրտիս մօտիկ ու սիրելի անձանց գրածս նամակները շատ յաճախ եղել են 24, 28, 32 էջից բաղկացած։ Նոյնիսկ մի անգամ 36 մեծադիր երես և այն մանրմանր գրած նամակ ուղարկեցի Մոսկուա Սեդրակին

*) Դրա ապացոյցը Օհանջանեան յարգելի Հաջի-Մայրի՝ վեհ. Կաթուղիկոսին ասած խօսքերն աղաւաղելը. բայց այդ մասին յետոյ։

ու Լեոնիկլին, որոնք զարմացած այդ անսովոր նամակից, իրարից ազնիւ խօսք են առնում, որ օրական միայն երկու էջ կարդան ճաշելու ժամանակ, և այդպիսով նամակիս ընթերցումը տևել էր երկու շաբաթից աւելի։ Իսկ միևնոյն ժամանակամիջոցում, երբ նամակս էին կարդում՝ Լեոնիկից 16 նամակ ստացայ (նա համարեա ամեն օր էր գրում ինձ), իսկ Սեդրակից 3 նամակ։ Տեսնուած բան է, մի ուրիշ օրինակ կարո՞ղ էք ցոյց տալ, ընթերցող, որ ստացուած նամակը դեռ չկարդացած, նամակագիրը՝ իբրև պատասխան 19 նամակ ստանայ։

Ուրեմն ի՞նչ մտքով է նամակիս էջերի թիւը աշխարհովը մին արել այդ ամենքից արհամարհուած անարգ արարածը։ Չէ՞-որ եթէ մտերմութիւնը չափուէր նամակի էջերից, այն-ժամանակ ինքը—այդ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը գերոյի կը հաւասարուէր իբրև ո՛չ թէ իմ մտերիմ, այլ նոյնիսկ իբրև լոկ ընկեր։

Ա՛յ, ինչ ասել է ձեռքին իրական փաստեր չունենալ, բայց գրել ու ջնջել, գրել ու ջնջել և վերջը իր յիմար ուղեղով վերջին գրածը հաւանել ու հրապարակ հանել՝ միայն Խուստի-բէկերին ու նմաններին հորթային ուրախութիւն պատճառելու համար։ Ողորմելի բաւականութիւն։

Այո, Բիւֆոնը շատ ճիշտ է ասել, թէ «ոճը ինքը մարդն է»։ Իսկ ես էլ՝ առանց քաշուելու, բայց-և առանց Բիւֆոնի հետ ինձ մի գծի վրայ դնելու յաւակնութեան, կ՚ասեմ՝ նամակը ամենայն հարազատութեամբ ուղարկողին պիտի փոխարինէ, այլապէս կը լինի կեղծիք, խաբեբայութիւն, ինչպէս որ են, այժմ շատ պարզ երևում է, այդ ստոր գրչակի գրածները,

որի համար էլ, այո, չեմ գրել «մի նամակ, որ մէջը չլինէր կռուի կտոր, ուշունց (բայց ո՛չ իր գրածների նման փնթի), բացականչութիւն, ղալմաղալ», աւելացնենք նաև՝ թուք ու մուր, արդար ցասում, թունաւոր յանդիմանութիւններ...

Ինչ-որ եղել եմ, այժմ էլ նոյնն եմ, այդպէս էլ պիտի մնամ՝ ընդմիշտ, թէկուզ աշխարհը տակնուվրայ լինի, և այդ ասում եմ պարծանքով. տեսածս ու իմացածս լաւի համար պիտի հրճուեմ, ուրախանամ, վատի համար պիտի տխրեմ միշտ, կռիւ պէտք է գցեմ և ամենքի հետ «ղալմաղալներ» սարքեմ։ Կարճ ասած՝ Լևոն էի, Լևոն եմ եւ Լևոն էլ պէտք է մնամ. այո, թէկուզ ողջ աշխարհը տակնուվրայ լինի։

Իսկ Լևոն լինելու համար Քամալեանցի նման բարոյապէս ընկածները պէտք է նորից ծնուեն. թէև այդ էլ դեռ հարց է՝ պիտի կարողանան Լևոն լինել՝ առանց Վարդանի տղայ լինելու և առանց Փոփոնիս մաքուր ներշնչումներին ենթարկուելու։

Այս բոլորիս ձեռքիս անհերքելի փաստ ունիմ*), որ այդ մարդակերպ հրէշը, որին սխալմամբ մարդ են կոչում, ընդունակ է հասարակութեան սեպհականութիւնն իսկ աղաւաղել և հրապարակով ճշմարտութեան տեղ ծախել իրա կատարած այդ կեղծիքը, խարդախութիւնը. ուրեմն էլ ինչ զարմանք, որ նամակներիս հետ խուլիգանաբար վարուած լինի — քմահաճօրէն կապեր շինած, ուզած բառերը այստեղ, այնտեղ մտցրած. բառեր՝ որոնք չէին կարող իմ գրածը լինել։ Չէ՞-որ շատ անգամ մի հատ եւ-ը, մի դիմորոշ յօդն իսկ կարող են գրածի միտքը յե-

*) Ստորև առաջ կը բերեմ իրա տեղում։

դաշրջել։ Ինքը հայերէնի ուսուցիչ է, եթէ այդքանն էլ հասկանալ չի կարող, թող դիմի և հարցնի նախկին տխրահռչակ գրաքննիչ Սողոմոն-Խան Մելիք-Մեհրաբեանին, որ մի աւելացրած թէ պակասացրած աւ-ի համար քիչ մնաց «Փորձ» ամսագիրը փակել տար։

Դէ թող ընթերցողն ասի, թէ ի-ծնէ բարոյապէս փչացածը կարո՞ղ է ազնուաբար վարուել հակառակորդի գրած բայց իր սեպհականութիւն դարձած նամակների հետ, մանաւանդ-որ դրանցով ողորմելի գրչակը կամեցել է իրան արդարացնել, այն-ինչ իր այդ նոր անազնւութեամբ ինքն իր յանցանքն աւելի է բարդացրել։ Այո, նախանձելի չէ չակերտաւոր մանկավարժի դրութիւնը։

Պետերբուրգից գրածս նամակը այնպէս աղաւաղուած է, որ բան չի հասկացվում, և անհասկանալի է թէ այդ ինչու է առաջ բերել։ Նոյն տեղից ղրկած միւս նամակս իր գրած պոռոտախօսութեան պատասխանն է։ Իմաստուն չէի, որ հեռուից իմանայի իսկութիւնը, առիթ էլ չէր եղել, որ իր հրէշ լինելը գիտենայի, մնում էր որ օրինաւոր մարդուն վայել ձևով պարտքս կատարէի—շնորհակալութիւն յայտնէի։ Սակայն երբ մօտ հինգ-վեց ամսից յետոյ Շուլավէր գնացի, պարզ տեսայ ու իմացայ, որ գրածների մեծ մասը ստութիւն ու կեղծաւորութիւն է եղել. բայց լաւ իմանալով որ իծին իծի ոտիցն են կախում, ոչխարին էլ՝ իրա, և թէ՝ «որում շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի, որում սակաւ՝ սակաւ» խօսքերը, ուշադրութիւն չդարձրի. որովհետև ինչ կարելի էր պահանջել «Հալաբարում ապրած» և բարեկրթութիւնից իսպառ զուրկ մի գիւղական վարժապետից, որ երբէք մարդամէջ չէր մտած և իր հօր ներկի կարասից դատ ուրիշ բան չէր տեսած։ Խնդրեմ

խուլիգանին վայել բացատրութիւն չտուռւի ասածիս. ներկի կարասը՝ առանց յետին մտքի յիշեցի։ Եթէ ոչ, թող անբարոյական գրչակը ապացուցի, որ բացի իր հօր կարասից և աշակերտներին Բնի-Ջորը, Փշատի-Աղբիւրը, Սիպտակ-Շէնը... գլօսանքի տարած միջոցին «սաղարթախիտ ծառերի տակին... տեսածից» դատ ուրիշ բաներ էլ է տեսել։

Նամակներս դիտմամբ աղաւաղելով՝ այնպիսի ձևով է առաջ բերել այդ՝ արդէն 50 տարուն մօտեցած խարդախ գրչակը, որ ընթերցողը ենթադրի, թէ ես՝ էլ ուրիշ հոգս, էլ ուրիշ ցաւ ու կրակ չեմ ունեցել, այլ իմ միակ հոգսս այն է եղել, որ առանց նամակ ստանալու շարունակ ինքս գրեմ։

Եթէ յետին միտք չի ունեցել և իրօք ես Busenkamerad եմ եղել իրա համար, հապա մի՞թէ այնքան ազնւութիւն չունէր այդ խուլիգան գրչակը, որ՝ ի-յարգանս այդ մի ժամանակուայ Busenkamerad-ութեան, կամ գոնէ իր սովորած ոչ-բարով աստուածաբանութեան, կեղտոտ ձեռքերով հանգ. մօրս անունս գրի չառնէր։ Անոյշ Փափոնիս յիշատակին հասցրած այդ մի հատիկ վիրաւորանքն իսկ բաւական է, որ ես անխնայ լինիմ դէպի այդ գրական խուլիգանը։

Եթէ ճիշտ է որ բացի իրանից ուրիշ 3 ուսուցիչ էլ կային Շուլավէր, այլևս ինչու պէտք է միմիայն իրանով հիացած լինէի, եթէ եղելութիւնները իսկութեամբ գրէր ինձ և ոչ խարդախելով՝ որ իբր-թէ միայն ինքն է ամեն բան, իսկ միւս պաշտօնակիցները անպէտք բաներ, ինչ-որ մի ուսուցչի կողմից անազնիւ վարմունք է։

Ես հրճվում էի ոչ-թէ իրա անձով, որ մտքով

անգամ չէր կարող անցնել, այլ հրճուանքս նրա համար էր, որ իմ հայրենի գիւղում սիրածս թատերական ներկայացումներ էին տեղի ունենում *)։ Եւ եթէ այդ սալախանայ վարժապետը—այդ չակերտաւոր մանկավարժը միմիայն իր ողորմելի գլուխն է գովել իրա նամակներում, իրան ցոյց տուել ամեն բանի նախաձեռնող, էլ ի՞նչ մի զարմանալու բան կայ, որ ես էլ գրած լինիմ՝ ա՛պրիս, կե՛ցցես, ա՛ֆֆերիմ, Սե՛րգօ ջան, շարունակի՛ր այդպէս։ Չէ՞-որ իշին էլ են ասում՝ ա՛ֆֆերիմ, էշ-ջան. եա՛լդ ապրի, էշ-ջան. կերա՛ծդ քեզ հալալ, էշ-ջան…

Ի-դէպ, ջան բառի մասին։

Թիֆլիզի Ալիւրի-մէյդանին մօտիկ եղած Հրեշտակապետաց եկեղեցու դիմացի սրճատան նախկին տէրը—քեռի-Կարապետը մի ճուճկի—փոքրիկ շուն ունէր, անունը Տռիզօ, որ զարմանալի, կատուներից էլ ճարպիկ մկնորս էր։ Ահա այդ մկնորս Տռիզօն երբ աւելի մեծ ճարպկութեամբ բարձրանալով դարակ՝ շաքարաւազ էր լափում, քեռի-Կարապետը սարսափելի կերպով ծեծում էր և հետո էլ յանդիմանում.

—Թո՛ւհ այդ անաբուռ երեսիդ, ա՛ննամուս… Ծօ՛, հարի՛ֆ (մարդ), չե՞ս ամչնար, որ կ'ելլես վեր ու միւշտարիներուս համար առածս շաքարը կը լափես. դէ՛ մէկ ըսա՛, է՛, ա՛նպիտան, էդ եղա՞ւ… էդէ՛փսըզ (անամօթ)… Թո՛ւհ, թո՛ւհ, թո՛ւհ էդ քու անամօ՛թ, անաբո՛ւռ երեսիդ… Ախր շա՛ն-ծնունդ ես, է՛, շնութիւնդ պիտի էնես (անես)։

Եւ այդ միևնոյն խօսքերը քեռի-Կարապետը կրկնում էր ամեն անգամ, երբ Տռիզօն շաքար էր լինում լափած։ Բայց երբ այդ միևնոյն անամօթ, անաբուռ, աննամուս Տռիզօն ո՛չ-թէ փոքր մկնիկ էր որսում, այլ ահագին, խոզի խոճկորի չափ մուկն էր բռնում և ճղղացնելով բերում, քեռի-Կարապետը մոռանում էր Տռիզոյի աննամուս, անաբուռ ու անամօթ լինելը և իսկոյն ձայնում էր.

*) Թիֆլիզում երբևիցէ եղած իդէալական դերասանական խմբի անդամն էի, երբ դժբաղդութեան մէջ ընկայ։

—Վա՛յ, ես քու հոգո՛ւդ մեռնիմ, Տռի՛զօ-ջան. դէ՛, քեզ տեսնիմ, Տռի՛զօ-ջան. ջանս, իմանս, հոգիս, հաւատս… Թէ՛զ (շուտ), թէ՛զ էրա սաստկեցո՛ւր էդ անիծածին, էդ նզովից արմատին, ես էդոր իմանը… Ամո՛ւր ըմ, ամո՛ւր ըմ սխմի՛ր, Տռիզօ-ջան… Մէմէլ (մէկէլ), մէմէլ, Տռի՛զօ-ջան…

Եւ երբ Տռիզօն խեղդում էր մկանն ու պոչը բուլդի-բուլդի անելով գալիս քսմսվում էր տիրոջը ու քծնվում, վերջինս նստում էր, Տռիզոյին գիրկն առնում, համբուրում նրա աչքերը, ճակատը, ցռուկը, իր աչքերը շան ճակատին քսում, նորից համբուրում և ասում.

—Տռիզօ-ջան, հո՛գիս, իմ աչքիս լուս… Տռիզօ-ջան, ի՞նչըղ (ինչպէս) լա՛ւ շուն ես. Տռի՛զօ-ջան, ի՞նչըղ շնորհքով շուն ես։ Հալալ եղնի կերածդ շաքարը քեզի, Տռիզօ-ջան, հալա՛լ,—և ապա էլի մի տաք համբոյր էր դրոշմում Տռիզոյի անամօթ ճակատին և վեր կենում, որ նոր եկած յաճախորդի համար սուրճ պատրաստի։

Դէ հիմա դո՛ւք ասացէք, ընթե՛րցող, թէ այդ Թամալեանց Ս. կոչուածը, որ մարդու կերպարանք է կրում, նոյնիսկ դեռ սխալմամբ էլ մարդ կոչվում, մի՞թէ Տռիզոյի—մի փոքրիկ շան արժէք էլ չէր կարող ունենալ, որ նրա արած լաւ գործերով ուրախանայի, հրճուէի, Սերգօ ջան ու այլ քաղցր խօսքեր

ասէր, ճակատը համբուրէր, իսկ յետոյ իր անբարոյական—աննօրմալ հակման տէր լինելն իմանալով, միշտ ճշմարտութեան հակառակ գնալը տեսնելով խղճիս թելադրութեամբ մերկացնէի այդ ամենը։ Այլևս ինչ կայ զարմանալու կամ տարօրինակ իմ վարմունքի մէջ, որ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ին, այդ արտաքուստ միայն մարդանման անմարդ արարածին լաւ երևցած ժամանակ անկեղծօրէն սիրել եմ, բարիք եմ ցանկացել, ձեռքիցս եկած լաւութիւնները չեմ խնայել, համոզուած՝ որ ես իմ բարոյական պարտքս եմ կատարում համագիւղացուս վերաբերմամբ, իսկ հիմա այսպէս վայր եմ զարնում—ցեխի մէջ տրորում, իբրև արժանի յատուցումն։

Որպէսզի ընթերցողի համար որևէ թիւրիմացութիւն չմնայ, թէ կարելի է չսիրած, նոյնիսկ ատած մարդուն էլ լաւութիւն անել անձնուիրաբար, մի բան կը պատմեմ։

Ներսիսեան Դպրանոցում գիշերօթիկ եղածս միջոցին բարձր դասարանի գիշերօթիկ աշակերտներից մինը աւարտեց և գնաց իր հայրենիք ուսուցչութիւն անելու, իսկ յետոյ էլ իր իսկական Busenkamerad-ների—տեսչի և վերակացուի աշխատութեամբ կրկին եկաւ Թիֆլիզ և նոյն դպրոցում ստացաւ անմարդօրէն հեռացրած ամենից ազնիւ վերակացուի—Ներսէս Մելիքեանի տեղը։ Այդ վերակացուն, որին երբեք չէի սիրած աշակերտ ժամանակը, իբրև անազնիւ արարածներից մինը, վերակացու եղած միջոցին ուղղակի ատելի էր ինձ իբրև եզուիտ։

Այդ ատելին հիւանդացաւ. ինչո՞վ. չգիտեմ։ Եկաւ գինուորական բժիշկը (կարծեմ Վ. Վարդանեան), դեղ գրեց—մի ժանտահոտ թունաւոր օծանելիք—մազ, որ

պէտք է մեծ խնամքով քսուէր ողջ մարմնին, որպէսզի քրտնէր, վասնզի այդ քրտնելուց էր կախուած ամեն ինչ։ Հիւանդի իսկական Busenkamerad-ը պուկը բըռնած սկսեց ինձ աղաչել *).

—Սիրելի Լևոն, գիտեմ որ դու ոչ ինձ ես սիրում, ոչ Ս.-ին. բայց խնդրում եմ մոռացիր ամեն բան և օգնիր որ լաւանայ, հէնց քու արևն ապրի,—ու էլի շատ շողոմ խօսքեր։ Յանձս առայ և անմիջապէս դպրոցի ծառայի ձեռքով իմաց տուի մօրս (արդէն Թիֆլիզ էր ապրում), թէ դպրոցում մի գործ յանձնեցին ինձ, որ պէտք է գիշերը կատարեմ, ինձ չըսպասի։

Հիւանդը պառկած էր այժմեան գրադարանին կից փոքրիկ սենեակում։ Ծրագվառոցին վերնազգեստս հանեցի և թևերս սոթտելով սկսեցի անտանելի հոտ ունեցող թունաւոր դեղը քսել։ Թէ ինչ անտանելի հոտ էր, դրա ապացոյցը այն, որ հիւանդի իսկական՝ բառիս ընդարձակ իմաստով Busenkamerad-ը մի րոպէ իսկ անկարող եղաւ սենեակում մնալ։ Սենեակի դուռը չպէտք է բացուէր. հիւանդի վրայ պէտք էր անընդհատ հսկողութիւն, որ դեղը քսելուց յետոյ չբացուէր։ Ողջ գիշեր մնացի ոտքիս վրայ. գիշերուայ մէջ քրտնեց, շապիկը փոխեցի. ժամը 5-ին նորից քրտնեց, նորից փոխեցի։ Երբ ժամը $8^{1}/_{2}$-ին եկաւ բժիշկը, մնաց զարմացած իր գրած դեղի զարմանալի լաւ ազդեցութեան վրայ։

—Ո՞վ էր հիւանդին դեղ քսողն ու պահողը. հիւանդը բոլորովին ազատ է վտանգից։

—Այս ազնիւ պատանին, պատասխանեց հիւանդի իսկական Busenkamerad-ը և մատնացոյց արաւ ինձ։

---

*) Այդ միջոցին ես արդէն ընթացաւարտ էի։

Բժիշկը երբ տեսաւ մարած աչքերս, դժգոյն դէմքս, յանդիմանօրէն նայեց հիւանդի իսկական Busenkamerad-ին և ասաց.

—Ի՞նչ անխղճութիւն. մի՞թէ կարելի էր այդպիսի վտանգաւոր բան յանձնել այսպէս մատաղ մարդու։

—Տո՛ւտ,—յետոյ դիմեց ինձ,—դուրս արի այս սենեակից և գնա՛ Աղէքսանդրեան այգում երկու ժամ անցուդա՛րձ արա, մի-երկու բաժակ թարմ կաթ խմիր և գնա՛ տուն լաւ ծածկուած քնիր՝ ինչքան կարող ես. այս երկու օրը ոչինչ մի՛ անիր, մաքուր օդում զբօսնիր շարունակ և զգոյշ կաց մրսելուց։

Սակայն ի՞նչ էք կարծում, ընթերցող, այդ իմ անձնուիրութեամբ մահից ազատուած հիւանդը ի՞նչպէս երախտահատոյց եղաւ ինձ. ահա՛ ասեմ՝ ինչպէս.

Երբ արդէն վերակացու չէր, այլ զզուելի թայֆայութեան շնորհիւ Գերմանիայում ոչ-բարով աստուածաբանութիւն սովորած, Թիֆլիզի յայտնի եկեղեցիներից մէկում հազարներ ստացող միաբան էր, ա՛յնպիսի տգեղ դեր ստանձնեց իմ վերաբերմամբ, ա՛յնպիսի ստորութիւններ արաւ, այնպիսի անազնուութիւն, այնպիսի զզուելի երախտամոռութիւն ցոյց տուաւ 1897 թուին, որին կարող է նախանձել միայն իրա նման անպիտան ու անազնիւ Քամալեանց Ս.-ը։ Այդ ասածիս վկայ այն ժամանակուայ Ներս. Դպրանոցի ուսուցչական խմբից այն անձինք, որոնք ճշմարտութիւնը ամեն բանից վեր են դասում. ասածիս վկայ Դպր. Հոգաբարձութեան գործավարը և մեր յարգելի վիպասան Պերճ Պռօշեանցը, որ չհանդուրժելով սուտ-քրիստոս աստուածաբան քահանայի ստոր զրպարտութեանը իմ հասցէին, նկատել էր.

—Է՛, տէր-հայր, միջին մի եւ կայ, որ դուք խընամքով թաքցնում էք. չէ՞-որ մենք Լևոնին էլ ու Ա.-ին էլ լաւ ենք ճանաչում. ամօթ չէ՞ որ այդպիսի ծիծաղելի առասպելներ էք պատմում Լևոնի նման մի ազնիւ երիտասարդի մասին։ Ախր դուք բացի քահանայ լինելուց, այլև աստուածաբան էք։

Ստախօս տէր-տէրը եթէ ամօթ ունենար, յարգելի Պերճի նկատողութիւնից պէտք է գետինն անցնէր. բայց որովհետև իրանց ներքին աշխարհները փչացած մարդիկ զուրկ են լինում ամօթ ունենալու զգացմունքից, այդ պատճառով սուտ-քրիստոս աստուածաբանը կուլ տուաւ յարգելի Պերճի տուած դառը դեղահատը և անամօթ աչքերը գետին գցած դուրս եկաւ ուսուցչական սենեակից։ Բայց փոխանակ խրատուելու, անազնիւ արարածը իր փչացած արիւնով սննդուող հոտած ուղեղով հնարած միևնոյն յերիւրանքը աւելի զարդարանքներով պատմել էր իմ բարեկամ Ի. Յ.-ին և այնպէս ձև տուել, որ Յ.-ը սուտ-քրիստոսի թակարդն ընկնելով՝ յանձն էր առել ձրի փաստաբանել Ա.-ի համար։ Եւ երբ Տ.-Յով.-ի տանը այդ ձրի փաստաբանութեան համար արդար ցասմամբ բռնուած՝ ստախօս քահանայ բարեկամի կատարած տմարդի դերը պարզեցի, պ. Ի. Յ.-ը օր. օր. Կ. Մ.-Ս-ի, Ս. Տ.-Յ.-ի և վերջինիս մօր մօտ ազնիւ խօսք տուաւ, որ ինքը ձեռք է վերցնելու իր անփառունակ պաշտօնից—ձրի փաստաբանութիւնից։

—Ինձ այնպէս էր պատմել նա (այսինքն սուտ-քրիստոսը—Մողնու միաբան և ոչ-բարով աստուածաբան Սահ. քահ. Սահակեանը). իսկ հիմա տեսնում եմ, որ նա սուտ է ասել։ Պարտական լինիմ թէ այսուհետև այդ մասին որևէ բան խօսեմ։

—Ազնիւ խօսք, սիրելի Իսահակ։

—Ազնիւ խօսք։

Եւ ի պատիւ բարեկամիս պէտք է ասեմ, որ տուած ազնիւ խօսքը ճշտութեամբ պահեց։

Իցէ թէ բարոյականութեան հետ միշտ կոմպրոմիսներ անող կեղծաւորներից կամ խիկար իմաստուններից մէկը՝ Ամերիկան գտած մարդու նման խորախորհուրդ կերպով նկատէ, որ այդ մերկացումս՝ մի քահանայի վերաբերմամբ վեհանձն գործ չէ։ Անկեղծաբար կ'ընդունեմ այդ նկատողութիւնը միայն այն պայմանով, որ մեռելները յարութիւն առնեն՝ կենդանիների հետ ունեցած իրանց բոլոր տեսակի հաշիւները մաքրելու համար, և մանաւանդ այդ նկատողութիւն անողը խոստովանուի, որ Մողնու միաբան սուտ-քրիստոսի արարքը իմ վերաբերմամբ շատ անվայել բան էր աստուածաբանի տիտղոս կրող մի քահանայի համար և վայել միայն բարոյապէս ստոր ընկած մի ցած, մի տգէտ խաբեբայի, որ չի հասկանում, թէ ստախօսութիւնը, և այն՝ միտումաւոր, անմեղին ու արդարին անուանարկող վատաբար յերիւրած ստախօսութիւնը ամենացած տեսակի անազնուութիւն է, որ յատուկ է միայն բարոյապէս ընկած զզուելի սրիկային, բայց ոչ երբէք Աստուածորդու փոխանորդին։

Ընթերցողն էլ հեռու կը համաձայնի, որ դպրանոցաւարտ գիւղական վարժապետը գիւղի գրագէտներից եթէ առաջինը չէ, գոնէ առաջիններից է։ Եւ որովհետև այդ ոչ-բարով վարժապետը միշտ՝ թէ խօսքով և թէ նամակներով մի-գլուխ այն էր պնդում՝ որ ինքը ազնիւ ձգտումների տէր է, հասարակութեան օգուտը ամեն բանից վեր դասող, մաքուր վարքի տէր, անմեղ աշակերտներին բարի օրինակ

հանդիսացող, ես էլ նրա այդ շատ հասարակ ու բնական յատկութիւններին՝ միամտաբար թէ անմտաբար հաւատ ընծայէի՝ առանց հեռուն մտածելու, որ դիմացինս կարող է կեղծաւոր փարիսեցի, նոյնիսկ հրէշ լինել։ Բայց հետզհետէ երբ այս ու այն դէպքով կասկածներ սպրդեցին սրտիս մէջ և ես աւելի աչալուրջ դառնալով՝ աչօք-բացօք տեսայ անողոք իրականութիւնը՝ որ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը ոչ-թէ գրագէտ, այլ գրագէտների տականքն է եղել իսկապէս, որի համար մի-երկու արշին գետինն աւելի գին ու արժէք է ունեցել, քան 7—800 տուն ունեցող մի ահագին, զուտ հայ-գիւղի իգական սեռի կրթութեան գործը, երբ իմացայ որ գազիր վարքի տէր է—ուսուցչի սրբազան անուան տակ թաքնուած մի այլանդակ հրէշ է եղել անմեղ մանուկների մէջ ընկած, պարզ է որ պէտք է յուզուէի, վրդովուէի, ատամներս կրճտացնէի, թէ ինչու, ինչու եմ ես ընկեր-բարեկամ եղել այդպիսի մի մարդակերպ հրէշի։

Անձնասիրութիւնս սոսկալի կերպով վիրաւորուած տեսայ. չէի կարողանում ներել ինձ, թէ ուր էր դիմացինիս հոգու մէջ թափանցող աչքերս կամ սուր միտքս. ինչու նախազգուշացնողների խօսքերին կասկածանքով վերաբերուեցի 1883 թուին և հաւատ ընծայեցի այդ այլանդակ բարոյականի տէր անարգ արարածի սուտ խռովելուն։

Հոգեկան դրութիւնս անտանելի էր. դրութիւն՝ որ ոչ-ոքի չէի ցանկայ։ Ո՛վ երբևիցէ եղել է այդպիսի կամ նման դրութեան մէջ, միայն նա ինձ կը հասկանայ, նկարագրել այդ իսկութեամբ՝ շատ դժուար է։ Բայց-և-այնպէս տարայ անձնականապէս կրածս վիրաւորանքը։

Միակ բանը, որ արի վրդովուած հոգիս խաղաղացնելու համար, այն էր, որ ցանկանալով մտքիցս իսպառ ջնջել՝ «քո Թամալեանց Ս.» զզուելի բառերը, առիթ եղած ժամանակ նրան ուրիշ անուն չէի տալիս, բայց եթէ՝ «քոսոտ-շուն»: Եւ երբ մի-մի անգամ Յովհաննեան դպրոցի նախկին այս կամ այն վարժուհուն և կամ ուրիշներին հարցնում էի՝—ո՞վ է քոսոտ-շունը. տղայ (կամ աղջիկ) կ՚ասեմ, եթէ իմանաք:

—Վա՛յ, էլ ո՞վ պէտք է լինի՝ Թամալեանցն է,— պատասխան էի ստանում միշտ:

Ուրեմն Թամալեանց Ս.-ի անունը քոսոտ-շուն դնելով՝ նրա աննօրմալ հակումն ունենալու պատճառով, ես ամենքի սրտից էի ջուր խմել:

Այո՛, քաջութիւն ունեցայ տանելու անձնականապէս կրածս վիրաւորանքը և աշխատեցի միշտ լռութիւն պահել այդ երկոտանի քոսոտ-շան վերաբերմամբ և նրա գոյութիւնն իսկ մոռանալ: Բայց երբ տեսայ այդ թշուառականի հասցրած վիրաւորանքը ճշմարտութեան, այլևս հանդուրժելը վեր էր իմ ոյժից, ուստի և մռնչացի որպէս վիրաւոր առիւծ. սակայն անմիտը զգուշութիւն չունեցաւ շտապել իր որջում թաքնուելու, որի համար և ահա վայելում է իր անզգուշութեան պտուղը: Ուրեմն ո՞վ է մեղաւոր, եթէ ոչ իր անմտութիւնը:

Աստուած, ասում են, երբ մէկին ուզում է վնասել, առաջ ու առաջ խելքն է առնում:

Մերկացումներիցս խելայեղ եղածի գլխի մէջ եթէ մի մախալի չափ խելք լինէր մնացած, նախ՝ նա չպէտք է լոյս հանէր իր յիմար բրօշիւրը, և երկրորդ՝ չպէտք է հրատարակէր ո՛չ 1883 թ. ապր. 27-ին գրածս և ոչ 1884 թ. ապր. 18-ին, գրածս. վասնզի

թէ միւս նամակներից և թէ մանաւանդ դրանցից՝ պատուոյ, պարտականութեան մասին որոշ գաղափար ունեցող խելացի մարդու համար մերկապարանոց երևում է իմ ներքին աշխարհը՝ թէ հենց սկզբից ինչ եմ եղել ես, ինչ է եղել իմ դաւանանքը, և որ այդպէս դաւանանքի տէրը չի կարող ստել, ո՛չ էլ կրքից տարուելով զրպարտութիւններ անել և այն էլ հրապարակով—սիրած ու յարգած մամուլի մէջ:

Այդ նամակներիցս պարզ երևում է կամքիս ոյժը, և որ ես օրիցս 23 և աւելի տարի առաջ եմ եղել գործնականապէս ա՛յն, ինչ որ քովլու աբաղաղումթիւն են անում—շատ են պարծենում մեր այժմեան ծակլաբուն (լիլիպուտ) «ազգափրկիչ» գործիչները և դեռ իրանց արածի համար ստացած փառաւորագոյն «առանձնակի» վարձատրութիւններն ու մանաւանդ կլորիկ ամսականներն էլ քիչ համարելով՝ դժբաղդ Ազգիցս կուրօրէն երախտագիտութիւն էլ են պահանջում...

Բայց գիտէք, ընթերցող, թէ ինչո՞ւ է այդ սրխալմամբ մարդ կոչուածը անմտութեամբ ինքն իրան այդ արջի ծառայութիւնն արել. որովհետև այդ նամակներիցս մէկում կայ այս խօսքը՝ «Խորէն վ. Ստեփանէն ինձանից գիժ է»:

Ergo! ես այժմ պէտք է որ խելագար լինիմ, քանի որ հրապարակով աղուէսադրոշմ եմ խարանում Սարգիս Թամալեանց կոչուածի անամօթ ճակատին:

Վերև կասկած յայտնեցի, թէ նամակներս հարազատութեամբ չեն առաջ բերուած, այժմ նորից նոյնը կրկնում եմ:

Վերև այն ևս ասացի, թէ այդ մտքի պոռնիկի նոր գրած 15 էջի մէջ չկայ մի հատ նախադասու-

թիւն, որ ստութիւն, կեղծիք, խարդախութիւն չըպարունակի։

Գրել է. «Լեոնը իւր սենեակում հիւրընկալել պահել էր ինձ ամսից աւելի (ինչու ուղիղը չասել՝ երկար միջոց—ամիսներ), ճաշել ենք միասին, քնել ենք իրար հետ։ Մեզ հետ էր ապրում և Լեոն Մովսէսեանը (ինչու հէնց սկզբից չասացիր այդ, զզուելի խարդախ)*)։ Լեոն Մովսէսեանին էլ սրտով կպաւ Լեոնը (ամբողջ 15 էջի մէջ միակ ուղիղ խօսքը. այո, այդ ազնիւ հոգուն—Լեոնիկ Մովսէսեանին սրտանց, հոգւոյս բոլոր զօրութեամբ սիրեցի). բայց որպէսզի իրան նրա հետ չխառնեմ (անիծած ստախօս) կանչելիս նրա անունը շինեց Լեոնիկ**) և խստիւ պահանջում էր ինձանից (ա՛հ, իծի՛ ծնունդ), որ բացի իրանից ուրիշ ոչ-ոքի «Լեոն-ջան» չասեմ (չկարծեմ թէ մի այլ մարդածին արարած երբևիցէ այդպիսի անազնիւ ստութիւն ասած լինի)։ Մի խումբ հայրենակիցներով Լեոնը մինչև երկաթուղու կայարանը եկաւ ու արտասուելով (?!) ինձ ճամբու դրեց դէպի Նիժ»։ (Երբեք նզովից արմատ, անիծեալ գրական պոռնիկ, գուցէ սուտ կարելի է ասել, բայց այդպիսի

*) Ութեմն երեքով մի անկողնում էինք քնում, ով դու զզուելի գրչակ. գոնէ քո խարդախօրէն գրածը կարդացողը այդպէս է կարծում և ինձ հարցնում.—Այդ ինչ է գրել էն յիմարը. չէ՞-որ դու տանդ աւելորդ անկողին էիր պահում, բացի դրանից՝ որքան գիտենք, դու անկարող ես ուրիշի հետ միևնոյն անկողնում պառկել։

**) Անազնիւ սուտ է. դրան ապացոյց իմ բարեկամ Տիգրան Նազարեանը, որ ինձ միշտ Լեոնիկ է կանչել և կանչում, գրել և գրում, սակայն ոչ մի անգամ նկատողութիւն չեմ արել, թէպէտ Լեոնիկիս յիշատակը միշտ անմոռաց է ինձ համար։

սառն։ Նախ՝ ես այդ օրը կայարան չէի կարող գալ այն պարզ պատճառով, որ թէ այդ օրը, թէ դրա նախընթաց և թէ յաջորդ օրերը՝ ինչպէս ասում են, քիթ սրբելու, նոյնիսկ հաց ուտելու ազատ ժամանակ չունէի. սաստիկ զբաղուած էի պ. Արիս. Յովհաննիսեանի ռուսերէնից-հայերէն բառարանի արտագրութեամբ, որի համար ստացած կոպէկներով էի կարողանում քեզ ու Լեոնիկին հիւրընկալել ամիսներով։ Երկրորդ՝ ես մօրս պատուէրները մոռացող զաւակներից չեմ. եթէ նոյնիսկ Պետերբուրգ բժշկուելու գնալուցս առաջ աշխարհիս երեսին ինձ համար միակ թանկագին էակին—Փոփոնիս գիւղ ճամբելիս անգամ չարտասուեցի, ուր հէք կինը աննպաստ պայմանների մէջ պէտք է ապրէր և գնում էր սարսափելի քամուն ու եղանակին*), իսկ նրանից բաժանելուց 5 րոպէ յետոյ մինչև ծնկներս Կուր գետի մէջն էի. մի-երկու քայլ էլ՝ ամեն բանի վերջ կը լինէր, բայց յանկարծ ուշաբերուելով՝ որ իմ մահուամբ՝ հօրս մահից յետոյ իսկի լաւ օր չտեսած անոյշ Փոփոնիս կսկիծ եմ պատճառելու, իսկոյն ուշաբերուեցի և ափ դուրս եկայ։ Եթէ նոյնիսկ սրտանց սիրած մտերիմ Լեոնիկիս զզուելի պաշտօնով Մոսկուա ճամբելիս չարտասուեցի, այլևս ինչու պէտք է արտասուէի քեզ ճամբելիս, քանի որ Լեոնիկիս հարամ եղունգը չէի փոխիլ 100,000 քեզպէսի հետ. այո, ինչու պէտք է արտասուէի քո գնալու համար, քանի-որ միշտ քաղցած զկռտացել էիր, իսկ իմ շնոր-

*) Չլինէր այդ դժբաղդ ճամբորդութիւնը, ես հիմա երջանիկների թուին կը պատկանէի, վասնզի հրեշտակ Փոփոնիցս զրկուած չէի լինի. զրկողութիւն՝ որ երկրորդ և ամենամեծ դժբաղդութիւնը եղաւ ինձ համար։

հիւ կեանքիդ մէջ առաջին անգամ ճամբու ծախքը վաղօրօք գրպանած, մինչ այդ քեզ համար իդէալական 600 ռուբլի ռոճկով նիժ էիր գնում։ Ինչո՞ւ, ասա՛, ով դու՝ խեցգետնից էլ ստոր ու զզուելի՛ արարած)։

Բայց ախր այդպիսի անլուր ստերով հրապարակ դուրս եկողը փոքր երեխայ չէ, այլ շուտով 50 տարեկան կը դառնայ, ոչ-բարով՝ իրա իսկ ասութեամբ, 25 տարուայ գրող է (իրա՛ւ որ «գրող» և այն էլ «սևահոգի-գրող»)։

Հօրը գրածս նամակը նրա համար է խարդախած առաջ բերել, որ կարդացողը նոյնպէս կարծի, թէ ես մինչ այն աստիճան սիրելիս եմ եղել իրա պէս հրէշին, որ իմ սուղ միջոցներից մինչև անգամ գուլթան էլ եմ առել հօր համար. գոնէ այդ հարցով շատերն են դիմել ինձ։

Երբ մի մարդ խնդրած դրամը չստանալու հաշւար մոռանում է այն աղ ու հացը, որ միշտ վայելել է X հարուստի տանը և նրա վրայ զզուելի պասկվիլներ է յերիւրում և անմեղ ընտանիքին վիրաւորում, այլևս ի՞նչ կարելի է պահանջել այդպէս բարոյապէս ընկածից, թէ ո՛չ միայն խարդախութիւն։

Այդ նամակս աղաւաղած հրատարակելու շարժառիթներից մինն էլ այն է, որ ցոյց տար, թէ ես՝ Լեւոնս յարգում էի իրա հօրը։ Այո՛, յարգում էի, երբ ենթադրում էի թէ իրա հայրը՝ դերզիկ Աւետիք Քամալեանցը մի բարի, արդարութեան ճանապարհով ընթացող ազնիւ արհեստաւոր է. սակայն երբ արժանահաւատ աղբիւրներից իմացայ թէ Նալբանդեանց ընտանիքի բաժանման գործում ինչ տգեղ, ինչ անազնիւ ու վայրի դեր է խաղացել իր ոչ-բարով վարժապետ որդու հետ, երբ խմելու համար նրա հոգի տալն իմացայ, կամ ինչպէս հանգ. Ս. Պառաւեանցն էր

ասում՝ «մի բաժակ արաղ որ հեռուից ցոյց տաս, կարող ես գիւղի մի ծայրից միւսը տանել Ս. Քամալեանցի հօրը». ահա՛ դրանից յետոյ ես դադարեցի նրան ըստ առաջնոյն յարգելուց։ Ապա որդու հրէշ լինելն էլ վրայ գալով՝ վերջնականապէս մեռաւ իմ մէջ այն անկեղծ յարգանքը, որ ես տածում էի դէպի նրան։

Մարդուն իսկապէս մարդ դարձնող արդարութեան զգացմունքից եթէ զուրկ չլինէր այդ այլանդակ բարոյականի տէր երկոտանի հրէշը, երբ առաջ էր բերում այն նամակս, ուր յարգելի բարեկամներիս—պ. պ. Նազարեանի և Ղ. Աղայեանի հասցէին որպէս-թէ պակաս խօսքեր եմ ասել, նա՝ այո՛, եթէ ազնիւ լինէր, պարտաւոր էր առաջ բերել նաև միւս—ինձ համար նպաստաւոր նամակս, ուր խորհուրդ եմ տուել այդ ողորմելի գրչակին Աղայեանին հետևելու որպէս ամեն բանով իրա համար օրինակելի մարդու և լաւ լեզու ունեցողի։ Սակայն ենթադրենք թէ ճիշտ որ կէտառկէտ այնպէս էլ գրել եմ. մի՞թէ տասնեակ տարիներ առաջ րոպէական տպաւորութեան տակ մասնաւոր նամակում գրածս պակաս խօսքը առաջ բերելով հերքվում են իմ այժմեան գրածներս, որ ինքը լիրբ է, անամօթ և գրական պոռնիկ, հետևապէս՝ բարոյապէս ընկած և ամենքից արհամարհուած պատուազուրկ անմարդ արարած։

Եւ վերջապէս այդ գրել եմ 1887 թուին, մինչդեռ նորերս, երբ յարգելի պ. Աղայեանը առանց շարժառիթի, լոկ թիւրիմացութեամբ ինձ պակաս խօսքեր ասաց «Ընկեր» շաբաթաթերթի մէջ, ես՝ բարոյապէս ընկածի կարծիքով «կրքոտս» ու «կրքից կուրացածս», նրա պակաս խօսքերին խորին յարգանքի տոնով պատասխանեցի նոյն շաբաթաթերթում և յո-

գուածս էլ վերջացրել էի այսպէս՝ «ըստ առաջնոյն
Ձեզ յարգող Լեւոն Մելիք-Ադամեանց»։

Չէ՞-որ այդ յօդուածս անցեալ տարի տպուեց «Ընկերի» № 31-ում և չէր կարող կարդացա՛ծ չլինել ողորմելի գրչակը, հապա ինչո՞ւ է դիտմամբ մոռացել, այն-ինչ իրա վերաբերմամբ հակառակ կերպով է վարուել։

Ընթերցողը պարզ տեսնում է որ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը կամ «Սերգօ-ջանը» ինձ համար միշտ նոյն արժէքն է ունեցել, ինչ որ քեռի-Կարապետի համար մկնորս ու շաքար լափող ճուճկի Տուզօն։

Բարոյապէս ընկած գրչակի յիշած Նիկօլը իր դասընկերն ու մտերիմն է եղել, իսկ յետոյ, բաւական ուշ, երբ արդէն վաղուց ընթացաւարտ էր, իմ էլ ծանօթն էր, որ հետզհետէ դարձանք ընկեր ու մտերիմ-բարեկամ և այդպէս էլ մնացինք մինչև իր մահը. այն-ինչ նա երես թեքելով մօտ 25—30 տարուայ դասընկեր Քամալեանից, իբրև մի հրէշից, մինչև իրա մահը մնաց նրա արիւնարբու թշնամին, որին ատում էր իրա հոգու բոլոր զօրութեամբ, որից զզւում էր իրա ողջ էութեամբ։

Իսկ ինքը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածը այնքան պատուազուրկ է, որ երբ Նիկօլը վախճանուեց, առանց ամաչելու գնաց վրան դամբանական կարդաց։

Սուտ է թէ հանգուցեալն ինքն է խնդրել այդ բանը. Խուստի-բէգը չի կարողացել հասկանալ իմ սիրելի «եօրղայ փիլիսոփայի» *) դառն հեգնութիւնը. վասնզի

---

*) Այդ փութ-անունը ես էի կպցրել հանգուցեալին, որ շատ գնալիս պէտք է անպատճառ ծխախոտը բերանին

հանգուցեալը մէկ շատ առաջ, երբ դեռ կարողանում էր տանից դուրս գալ, մէկ էլ մահուանից 2—3 օր առաջ ինձ ասաց դառնութեամբ.

—Տես, Լեւո՛ն, էս է ասում եմ՝ միտքդ պահիր. էն շունը (Քամալեանցը), չեկաւ ինձանից ներողութիւն խնդրելու. բայց երբ մեռնեմ, որ երևի շուտ կը լինի, անպատճառ կը գայ և դամբանական կը կարդայ վրաս։ Ի՞նչպէս կ՚ուզէի՝ դագաղիցս իջնել, մօտենալ, խը՛-անել, անամօթ երեսին թքել և կրկին դագաղիս մէջ պառկել ընդմիշտ։ Ա՛յ, կը տեսնես...

Շնչառութիւնը աւելի արագացաւ, որ փսաս էր հիւանդին։

—Հանգստացի՛ր, Նիկօլ-ջան, արժէ՞ այնպէս շան պատճառով այդպէս յուզուել. բացի դրանից չեմ կարծում թէ նա այնքան անամօթ ու աներես լինի, որ թոյլ տայ իրան այդ քայլն անելու. գուցէ նա՝ հեռու քեզանից, իսկի յուղարկաւորութեանդ էլ չգայ։

— Օ, դու դեռ նրան լաւ չես ճանաչում, Լեւո՛ն, ինչպէս որ ես եմ ճանաչում։ Այդպէս անպիտան ու ցած մարդ մի ուրիշը չկայ ողջ աշխարհում։

Նիկօլիս թաղման օրը համոզուեցի, որ իրաւունք ունէր ողորմածիկը. ես դեռ էլի լաւ չէի կանաչում, թէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը մինչ որ աստիճանի պատուազուրկ անարգ արարած է եղել։

Անկախ այդ ամենից խորհուրդ կը տայի այդ ողորմելի գրչակին, որ գոնէ իր գրած զզուելի պասկվիլների վաճառումից ստացած դրամից տայ Նիկօլին հասանելիքը նրա՝ հացի կարօտ եղբօրը։ Թո՛ղ գոնէ

լինէր և լուջ դէմք ստացած։ Երբ յայտնում են նրան այդ բանը, որպէս ճշմարտասէր՝ առանց նեղանալու բացականչում է. «Վա՛յ, ինչ յարմար անուն է կպցրել»։

այդ վարմունքով ցոյց տայ, թէ զուր չէ, որ մարդկային կերպարանք է կրում։

Փոխանակ լամպիս վրայ Նիկօլի սիրահարուելը, նրա վերաբերեալ ծիծաղելի, մինչեւ էլ հետաքրքիր, համով-հոտով պատմութիւնն անելու, և դրա հետ էլ հին բժշկարանի մէջ՝ պ.պ. Աղ. Մանթաշեանի, Վահ. Մութաֆեանի, Եփ. Ծատուրեանի, Իս. Ծովիանեանի, Աղ. Մելիք-Ազարեանի և Մ. Թաւադեանի՝ «զարմանքդեղը», «մաջուն զարմանալին» նրանց եռանդով որոնելն ու չգտնելը, իմ գտնելն ու նրանց՝ լամպերը շարժող թնդալի ծիծաղի մասին գրելու, ողորմելի գրչակը դիտմամբ վերցրել է ողջ պատմութիւնից մի ծլանգ—փոքրիկ շերտ և ընթերցողին հրամցրել։ Ոչինչ, թող այդ ծլանգը տար, բայց գոնէ գոյնը անաղարտ պահած. սակայն լինելով խարդախ, այդ էլ չի արել։

Ես ու Նիկօլը գնալով Մակարովի պաղվալ՝ պ. Գր. Մովսէսեանի մօտ, լաւ կոնծեցինք։ Երբ երեկոյեան ճրագը վառեցին և լամպէն սկսեց ծուխ անել, նկատեցի.

—Դէ ասէք տեսնեմ, բա իմ լամպէն լաւ լամպա չի՞, իմ լամպէն այդպէս ծուխ կ՚անէ՞ր։

Ահա այդ՝ կատարս տաքացած միջոցին գրածովս է ուզում «բնաւորութեանս տարօրինակ կողմը ցոյց տալ»։ (Ողորմելի՜, ողորմելի՜ գրչակ. այդ շնորհքով ես ուզում տ. Նաղիբեանցի կտակի մասին գրել. այդ շնորհքով ես ուզում «Արձագանք»-ի հանգ. խմբագրի կենսագրականը տալ, և այլ նման յանդգնութիւններ)։

Այդ ողորմելի գրչակը եթէ ուզում էր իմ «բնաւորութեանս տարօրինակ կողմը» ցոյց տալ, աւելի լաւ չէ՞ր որ յիշէր Ադամիս մասին իր գրած ցնդաբանութիւնը և ապա առաջ բերէր այդ ցնդաբանութեան առիթով տուած պատասխան-նամակս, ուր, ի միջի այլոց, օրիցս ճիշտ 25 տարի առաջ գրել եմ.

—«Անպիտա՛ն պօլտի, դու քեզ թոյլ ես տուել ասելու, որ Ադամս մարդ չի դառնալու։ Ես Ադամիս կը բերեմ այստեղ. նրան այնպէս մարդ դարձնեմ, որ Քամալեանց ազգն ու տակը և դեռ օխտը պորտ էլ ապագում որ բերանով դուշ բռնեք, է, էլի չկարողանաք Ադամիս հասնել բարոյապէս»։

Ահա՛ մի լաւ առիթ, որ ապացուցի, թէ յիշողութիւնս այնպէս նախանձելի չէ, ինչպէս գրքիս սկզբում ակնարկեցի. այո՛, հանի այդ քառորդ դար առաջ գրածս նամակը և փաստացի ցոյց տայ, որ այդ չակերտներով առաջ բերած խօսքերը ճիշտ չեն։ Բայց ո՛չ, ո՛չ, այդ նամակը նա կարող է կորած լինել, իբրև իրան անձեռնտու նամակ։

Իսկ թէ ես Ադամիս համար տուած տարօրինակ խոստումս կատարեցի, դրա անհերքելի ապացոյցը պ. Վախտ. Մեհրաբեանցի կարդացած և իրա՝ մարդակերպ հրէշի խօսեցած դամբանականները։ Եկեղեցու դռանը, ուր դագաղին հանգիստ տուին, այդ արտաքուստ միայն մարդանման վարժապետը յուղարկաւորներին մատնացոյց անելով ինձ վրայ, հետևեալը վրայ բերաւ.

—Այս մեր պատուական հայրենակցի կրթած ու մեծացրածն էր երիտասարդ հանգուցեալը։ Այս մուբազաչորը ա՛յնքան նամուսով էր, ա՛յնքան պատուազգած, որ եթէ մեր Շուլավէրու հարս ու աղջիկները (անչափ հետաքրքիր է՝ ինչո՞ւ էր լռում երիտասարդների մասին) սրա կէսի-կէսի չափ նամուսով լինէին, մեր գիւղը ողջ Կովկասի մէջ առաջինը կը լինէր, եայլն, եայլն։

Ահա այդ և նման են շատ ու շատ բաներ Թոդ առաջ բերէր, որպէսզի աւելի պարզ կերպով երևար «կրքոտ» լինելս, հակասութիւնս, «բնաւորութեանս տարօրինակութիւնը»։

Իզուր չէր, որ երբ մի շուլավերցի կարդաց ողորմելի գրչակի բրօշիւրը, արհամարհանքով դէն շպրտեց բացականչելով՝

—Սարսաղ է էդ մարդը. ոչ-միայն խաղը Չիրդ-դան (բոլորովին) պակասելուց նէյնըմ-նէյնըմն է ընկել, այլ ոնց-որ տեսնում եմ, էդ տնաքանդի սազի սիմն էլ է կտրուել։

Աննման դիտողութիւն։

Այդ թէ արտաքինով և թէ մանաւանդ ներքին աշխարհով խսկ-և-խսկ խուլիգանը՝ լաւ ճանաչելով թէ ինչ օրհնեալ ծառի պտուղ եմ, վստահութեամբ ինձ ուղարկել է իր ընտրածի մօտ ոչ-թէ կնամախօս, այլ՝… հարմախօս, և որի համար ես, միայն ես պիտի պարծենամ, բայց արիք տեսէք որ ինքն է պարծենում։ Պարզ է որ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը իրա գրածն էլ չի հասկանում, էլ իմ գրածներն ինչպէս հասկանայ և ըստ էութեան պատասխանէ։

Լաւ միտս է. ինքը Նիժից նոր էր վերադարձել, ես էլ Շուլավէր էի։ Հէնց առաջին տեսութեան ժամանակ զզուելի ժպիտը անամօթ երեսին (արդեօք այդ հրէշին ճանաչողները չե՞ն նկատել թէ ինչպէս կեղծ է, զզուելի և սատանիկ յետ խփող դրա ծիծաղը) մի առանձին իմն փքունութեամբ դիմեց ինձ.

—Ա՛ Լև, քու կեանքից մի վէպ եմ սկսել. նրա-

տէր կարդանք միասին ու տես ինչպէս է և քու դայդի անկեղծօրէն կարծիքդ յայտնիր։

—Լա՛ւ, դէ բե՛ր տեսնենք շնորհքդ։

Բերաւ. սկսեցի կարդալ.

«Այս ինչ Թուականի ձմռան սկիզբն էր…»

Բայց հազիւ էի երկու էջ կարդացել, դէն հրեցի, ու տեղիցս վեր կենալով կռուփս բարձրացրի.

—Անպիտան դու. տունը գլխիդ քարուքանդ կ՚անեմ. դու քո ձեռքով, պատռի՛ր իսկոյն… Ի՞նչ ես պուշ-պուշ նայում. պատռի՛ր, ասում եմ, թէ չէ՝ էլ ձեռքիցս չես պրծնիլ։ Այդ գրածդ մի զզուելի պարսաւագրի (պասկվիլի) սկիզբն է և ոչ-թէ օրինաւոր վէպի… Ի՞նչ ես էշ ու գոմէշ կտրուել. պատռի՛ր, քեզ ասում եմ։ Մածուն չի, թան չի, կարգին վէպ գրելը ամեն մարդու բան չի։ Քոնն այն է լսածդ հէքիաթները, եթէ կարող ես՝ հարազատութեամբ միայն գրի առնես, որովհետև դու մշակելու էլ շնորհք չունիս, ինչպէս անում է պ. Աղայեանը. այո, առածներ, նախապաշարմունքներ, օրհնանքներ ու անէծքներ հաւաքիր, ահա այդ քո բանն է, թէ չէ կարգին վէպ գրելը ինչ քո բանն է, տօ, անպող հայվան—անասուն *). չէ՞-որ դրա համար շատ պայմաններ են հարկաւոր—ընդհանուր, բազմակողմանի զարգացում, գրական ճաշակ, իրերի ճիշտ ըմբռնողութիւն, և այլն և այլն, յատկութիւններ՝ որոնցից ոչ մէկն իսկ չկայ քո մէջ—նօխտուր, հասկացա՞ր, անպիտան պօլտի…։

Դէ հիմա Թո՛ղ ընթերցողն ինքը դատի, թէ երբ՝ գոնէ ըստ երևոյթին, իրար հետ լաւ էինք, սէրով էինք, կամ ինչպէս ինքն է ասում՝ «հոգով մի էինք»,

---

*) Ընթերցողը Թո՛ղ չզարմանայ. դրա հետ բերանացի միշտ այդպէս եմ խօսել, որովհետև ուրիշ կերպի արժանի չի եղել. և երևի դրա համար է, որ ինձ ուշունցատու է ասում։

բացի լաւութիւնից ինձանից մազաչափ վատութիւն չէր տեսել, իմ մասին էլ միշտ լաւն էր լսել ու իմացել, իմ հա-ն ու չէ-ն նրա համար օրէնք էր, (շատ բանի հետ այդ ևս ուրացիր, գզուելի մեծամիտ), հետեւապէս միայն և միմիայն հիացմունքի, երախտագիտութեան, միայն շնորհակալութեան զգացմունքով պէտք է ամբողջովին համակուած լինէր դէպի ինձ։ Եւ չնայած իր սրտանց ուզելուն, որ լաւ բան գրի իմ կեանքից և բաւականութիւն պատճառի ինձ, բայց-և-այնպէս օրինաւոր վէպի փոխարէն զզուելի պասկվիլ էր յերիւրել։ Այո, թող ընթերցողը դատի, թէ հիմա երբ իմ մերկացումներով Ներսիսեան Դպրանոցից վռնդուելու պատճառ եմ դարձել, այսինքն բարոյապէս ոչնչացրել եմ իրան, հիմա ինչ ու ինչ փնթիութիւններ գրելու ընդունակ չի լինիլ այդ բարոյապէս ընկած չակերտաւոր մանկավարժը, այդ պասկվիլանտ աստուածաբանը։

Վերև գրեցի թէ՝ եթէ կարող է—շնորհքի տէր է, թող միայն լսածը գրի առնի հարազատութեամբ և ոչ-թէ միշտ քմահաճօրէն փոփոխութիւններ ու խարդախութիւններ մտցնի լսածների ու ձեռքն ընկած գրուածքների մէջ, ինչ-որ իրա բանը չէ։

Իսկ թէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը մինչ ուր աստիճանի հեռու է շնորհալի և պատուաւոր գրագէտ լինելուց և թէ որքան ճիշտ եմ ըմբռնել այդ բարոյապէս ընկածի փչացած ներքին աշխարհը դեռ 1886 թուականին, դրա անհերքելի ապացոյցը էլի ինքն է տուել։ Այդ դէպքից մօտ տասը տարի յետոյ Նորին Օծութիւն Վեհ. Կաթողիկոսի գաւառներն այցի եկած միջոցին այդ ողորմելի գրչակը՝ իբրև «Արձագանքի» ոչ-բարով թղթակից երբ ներկայ եղաւ Ախալքալաքում Վեհ. Հայրիկի և Օհանջանեան յարգելի Հայքի-

Մայրի խօսակցութեանը և ուրեմն անձամբ ականջալուր եղաւ, սակայն այնքան շնորհք, կամ գոնէ մի օրաթերթի թղթակցից պահանջած անհրաժեշտ ընդունակութիւնը չունեցաւ, որ՝ եթէ ոչ լիովին ճշտիւ և հարազատութեամբ բայց գոնէ ոչ էլ գլխովին աղաւաղած գրի առնէր պատկառելի տարիքի տէր երկու նահապետական անձանց խօսակցութեան բուն էութիւնը։ Չէ՞-որ այդ խօսակցութիւնը պատմութեան անկապտելի սեպհականութիւնն էր դառնալու, ուստի-և ոչ-ոք, առաւել ևս Քամալեանցի Ս.-ի նման մի գլխովին ողորմելի համբակ գրչակն իրաւունք չունէր մի նշանախեց անգամ փոխելու և այնպիսի բառեր ու խօսքեր մտցնելու, որ ամենևին տեղի չէին ունեցել։ Այս անգամ ես ինձ զսպում եմ և որևէ անուն չեմ տալիս այդ տեսակ անփառունակ թղթակցին, այլ թող ընթերցողը և այն՝ խիստ լեզու գործածելուս համար վրաս բրթմնջացող ընթերցողը տայ այդ անունը։

Եթէ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը՝ այդ ողորմելի գրչակը անճիշտ տեղեկութիւններ չըտար «Արձագանքին», նրանից էլ այդ սխալը չէր մըտնիլ հանգ. Գր. Ջանշեանի «Եղբայրական Օգնութիւն» չնաշխարհիկ հրատարակութեան մէջ։ Ամօթ այդպէս գրագէտին։

Սակայն բարոյապէս ընկածը, փծուն ու սին փառասէրն ի՞նչ է հասկանում, թէ ինչ է ամօթը. իրապէս ոչինչին այն էլ բաւական է, որ գրեն թէ այդ խօսակցութիւնը գրի է առել «Քամալեանց Ս.» կոչուածը։ Իսկ թէ գրածը սուտ է թէ ուղիղ, ճիշտ է թէ անճիշտ, այդ այնքան էլ նշանակութիւն չունի նրա համար այն պարզ պատճառով, որ այդ ողոր-

մելի գրչակը ձիգ տարիների ընթացքում սուտ ու ճշմարտի, բարոյականութեան և անբարոյականութեան միջև ոչ-միայն տարբերութիւն չի դրել, այլ դեռ, ինչպէս պարզ երևում է դրա անփառունակ գործերից, միշտ էլ աշխատել է նախապատուութիւնը ստութեանն ու անբարոյականութեանը տալ, այդ էլ նրա համար որ աչքի չընկնի իր աննօրմալ հակման տէր լինելը. եթէ ոչ՝ հապա ինչո՞ւ էր խուսափում միշտ աշակերտների մօտ բարոյականութեան մասին խօսելուց, և ոչ-միայն այդ, այլ դեռ խօսողներին էլ մատնիչ էր անուանում։

Երբ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի՝ «Արձագանքում» գրածը կարդում են Հաջի-Մայրի մօտ, վերջինս ճշմարտասէր նահապետական մարդու արդար բարկութեամբ բացականչում է.

—Ես մինչև հիմա էնպէս գիտէի թէ գրքի, լրագրի մէջ հէչ (երբէք) սուտ-սուտ բաներ չեն գրեր։ Ո՞վ է էդ ստախօսը, որ այդպէս սուտեր է գրեր։

—Քամալեանց Սարգիսը։

—Ի՞նչ Սարգիս Քամալեանց. մէ վախտըմ օր էստեղ վարժապետ էր, է՞ն։

—Այո՛, Հա՛ջի-Մայր։

—Ամօթ էդպէս վարժապետին... Վա՛յ, անիրա՛ւ, վա՛յ. խօսելիս ինչըղ էլ ճշմարտասէր ու ճշմարտախօս կը ցուցնէր իրեն։ Էլ էդպէս սրախօս վարժապետը ի՞նչ կրնայ սորվեցնել աշակերտներին։ Թի՛ւհ...

Ընթերցող, համոզուած եմ թէ ինքներդ էլ կը համաձայնէք Հաջի-Մայրի հետ, որի ասած յանդիմանական ու նախատիչ խօսքերը շատ բան են ասում սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի և նրա նման գրական ստախօսների անփառունակ գործունէութեան վերաբերմամբ մեր մատաղ գրականութեան մէջ։

Նախատինքի թուք Քամալեանցի և նրա նման անազնիւ գրանէտներին, որոնք փոխանակ ժողովրդին հաւատ ներշնչելու դէպի գրականութիւնն ու մամուլը, ընդհակառակը՝ եղած հաւատն էլ մեռցնում են։

Ահա թէ ինչու մեր ժողովուրդը ցանկալի չափով լրագիր ու գիրք չի սիրում ու կարդում։ Ժողովուրդը, մանաւանդ խաւարի մէջ խարխափող ժողովուրդ ասուածը մի անվերածնելի առեղծուած է, որի հետ պէտք է շատ զգոյշ վարուել. Նրա ձեռքը տալիք բանը տասն անգամ պէտք է չափել և մի անգամ կտրել, այլապէս յօնքը շինելու տեղ կը տանք աչքն էլ փուլ կ'ածենք։

Վերի գրածիս ճշտութիւնը ստուգել փափագողը թող նեղութիւն քաշէ դիմել նահապետուհի Հաջի-Մայրի յարգելի որդուն, հարսին, համալսարանական տղայ ու աղջիկ թոռներին ու միւս հարազատներին, որոնք բնակվում են Թիֆլիզում։

Ա՜հ, որքան սխալեցրել է ինձ այդ անիծածը իրա շողոմքոր խօսքերով, հաւաստիացումներով, որքան հմտօրէն է բարոյականի կեղծ դիմակով անամօթ երեսը ծածկելիս եղել, որ միամտութիւն եմ ունեցել գրելու.

«Լսեցի որ Աղամս շատ է լղարել. վերահասու եղիր, որ կրքի ու տեղիդ անբարոյականութեան անդունդը չընկնի (արդեօք այդ խօսքերը կարդալիս ինքը՝ անբարոյական վարժապետը գոնէ մի րոպէ էլ է չի՞ կարմրել, խղճի խայթ չի՞ զգացել). դրա վերաբերմամբ ես քեզ եմ ումուդ արել (երանի մի աներևոյթ ձայն ասէր՝ Լև՛ոն, գլուխդ քարո՞վ ես տուել)»

որ կը հսկես, կը խրատես, որպէսզի Փիզիքապէս առողջ լինի»։

Որ ասել է թէ՝ էն վաղի յիմար հովիւի նման գառս գայլին եմ պահ տուել։ Սակայն օրհնուի այդ գառանը բարոյապէս մեծացնողի յիշատակը․ օրհնուի նաև գառանս յիշատակը, որ միտը պահելով Փափոնիս խրատները և չվախենալով երկոտանի գայլի ժանիքներից—չողոմքոր խօսքերից չխաբուելով՝ թակարդ չի ընկել։

Երբէք ոչ մի առիթ ձեռքից չէր փախցնում, որ չգրէր ու գանգատուէր, թէ «Շուլավէրու քահանաները վատ են, ազնուականները վատ են, ազդեցիկ գիւղացիք վատ են, ցեցեր են, ամենքն էլ անպիտան, իրան հալածող… ինքը՝ լաւ, ազնիւ, դպրոցը սիրող, «աշակերտների համար հոգի տուող»…

Սակայն այս բոպէիս ողջ Շուլավէրում չկայ փոքրիշատէ օրինաւոր, խելքը գլխին նամուսով մի մարդ, որ արհամարհանքով ու զզուանքով չթքի իրանց նախկին վարժապետի վրայ, չանիծի սալախանայ—անբարոյական վարժապետին, հարկաւ բացի գառնագգեստ վայխներից ու «ազնիւ երիտասարդներից»։

Թէպէտ ոչ մի անգամ կամքիս հակառակ այս տարուայ չափ շրջերին չեմ մնացել Շուլավէր, բայց մնալս զուր չանցաւ ինձ համար, աւելի ճիշտն ասած՝ իմ յարուցած հարցի համար։ Վասնզի եթէ առաջ մի բան գիտէի մարդակերպ հրէշի կեանքից, այժմ 11-ը գիտեմ, եթէ մի վկայ ունէի, այժմ տասնեակներով կարող եմ համարել։ Ապա ուրեմն եթէ երեսին աբուռ ունի, թող իր սովորած աստուածաբանութեան թելադրած «մեծահոգութիւնը» ծալի, ծալծլի ու ջէբը դնի և ԴԻՄԻ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ, կամ՝ լռկուի, պապանձուի, լռուի ու սասմնուի։

Կրկնում եմ՝ իզուր չէր այստեղ—գիւղում երկար մնալս․ գիւղից պէտք է վերադառնամ Թիֆլիզ բարոյապէս մխիթարուած։ Հրապարակով շնորհակալութիւնս եմ յայտնում այն շուլավերցիներին, որոնք իրանց գոհունակութիւնն ու երախտագիտութիւնն էին յայտնում ինձ, որ իրանց անմեղ երեխաներին փչացնողին, նրանց մէջ սոդոմական զզուելի ախտ տարածող սալախանայ վարժապետ Քամալեանցին խայտառակել եմ հրապարակով։

Այո՛, ապրի՛ն, կեցցե՛ն իմ համագիւղացիք․ սրտանց յաջողութիւն եմ ցանկանում իրանց լաւ ու օգտակար գործերին։ Տար Աստուած, որ միշտ այդպէս լաւն ու վատը ջոկել իմանան․ լաւ մարդուն, նամուսով մարդուն, գիւղի համար անկեղծօրէն ցաւող ու օգտակար մարդուն պատիւ ու յարգանք ցոյց տան, թև ու թիկունք լինին․ իսկ ո՛վ վատ է ու վայխ, ո՛վ իր օգուտն ու շահը ամեն բանից վեր դասող է և ուրեմն գիւղի համար իսկապէս վնասակար, այդպիսիների երեսներին թքեն, հետները չխօսեն—ո՛վ էլ ուզում է լինի այդ վատը, այդ վայխն ու վնասակար մարդը՝ զարգացած թէ տգէտ, մեծ թէ փոքր, հոգևորական թէ աշխարհական, հոգաբարձու թէ վարժապետ, հարուստ թէ աղքատ։ Եթէ իրար հետ միաբանուած՝ վատին, վայխին, անպիտանին հալածեն, գիւղը շատ չարիքից կ'ազատուի։ Մանաւանդ ձեռք վերցնեն ծածուկ, սրա ու նրա գողունի—թաքուն՝ ապօրինի կազմած համախօսականների տակը ստորագրելու անպիտան և իրանց համար վնասակար սովորութիւնից։

Ախր ինչո՞ւ չէք մտածում, ա՛յ սիրելիք, որ լաւ և օրինաւոր բանը իրա օրումը ծածուկ չեն կատարում, այլ ափաշկարայ, օրը ցերեկով, ամենքի աչքի

առաջ։ Իսկ եթէ թաքուն են անում, ասել է ապօրինի է, ասել է միջին մի և կայ. ուրեմն միշտ հեռու փախէք այդպէս նւ-ով գործից, որ ոչ ձեր խղճմտանքը ծանրանայ և ոչ էլ գիւղը վնասուի։ Որովհետև գիւղի, հասարակութեան օգուտը այս ու այն անպիտանի խաթրից շատ ու շա՛տ վեր է, այդ մէկը լաւ իմացէք և ձեր ականջին օղ շինելով՝ միտներդ պահեցէք։

Երէկ, օգոստոսի 16-ին, փողոցում խօսում էի գիւղացոց հետ ջրի պակասութեան մասին, և մէկ էլ ներկայ եղողներից մինը, որ կարդացել էր «խաղը պակասած ու սազի սիմը կտրուած աշուղի» անճարակ գործը—պասկվիլ-բրօշիւրը, դիմեց ինձ.

—Արա Լեվան, էն ի՞նչ ա գրել Քըմեալեանց ախմախ Սերգօն. բա հըմանչում չի՞. տիւ (դու) ի՞նչ ու ինչ ես գրել, նա ինչ ա պատասխան տուել. ախր հարդան հա՞րայ (որտեղից ո՞րտեղ). որ իրար չեն փըռնում։ Ես իմանում՝ ի որ նա աննամուսի մէկն ա, համա ուղիղն ասեմ, ա՛խպէր, չէի գիդում թա ջիլգդան (բոլորովին) անաբուռ ա ըլել էդ անածակի տղէն։

—Է՜, Լևոն ջան,—վրայ բերաւ մի ուրիշը,—թա տիւ մինն ես գրել, մենք տասնումինը գիտենք նրա գործերից. ըսըհէնց, ա՛յ (ձեռքով ցոյց տալով)՝ ծա՛լ-ծա՛լ, ծա՛լ-ծա՛լ...

Հարցական հայեացք գցելով գիւղացոց վրայ, հարցրի.

—Ուղի՞ղ է Մ.-ի ասածը։

—Ի՛հարկէ որ ուղիղ ա, բա խու սուտ չի։

—Դէ որ այդպէս է, ասել է թէ այդ ձեր սալախանայ վարժապետը խօլերայից, ժանտախտից էլ վնասակար մարդ է եղել ձեր երեխանց համար. ուրեմն երբ մէկ էլ գիւղ գայ, արածները երեսովը տուէք ու թքեցէք երեսին, որ գլուխն առնի-կորչի և

մեր գիւղը այլևս չմուրտառի իր ներկայութեամբ։

—Էդ ո՞նց կը լինի,—տնազավարի—հեգնութեամբ նկատեց նոյն Մ.—նա որ գայ էստեղ, պէտք ա կաթողիկոս դարձած գայ։

—Ո՞նց թէ կաթողիկոս դարձած։

—Ընըհէնց էլ՛. երբ արտասահմանից եկել էր, մի օր խալխը գլխին հաւաքած ասում էր՝—«հիմի ես շատ մեծ մարդ եմ դարձել, այնքան մեծ»,—ես էլ մտքումս ասի՝ ոնց-որ մեր Շմալ գոմշի թրիքը—ա՛հըրըմը էշը որ գնայ Երուսաղէմ, մղդըսի կը դառնայ...

—Այդ թո՛ղ, դու ինչ ասելու էիր, էն ասա։

—Դէ լա՛ւ. ասում էր՝—«հիմի ես շատ մեծ մարդ եմ դարձել. երբ Խրիմեան Հայրիկը վախճանուի, եթէ ես կամք ունենամ, որ ուզենամ, է՛, նրա տեղը կաթողիկոսական գահ կը՛ բարձրանամ»։ (Երևի հէնց էդ վախտն էլ «ժամանակն եկած կը լինի, որ մեր Պիպօզ-Եալը նշանաւոր կուրորդ դառնայ և եւրոպացիք գան մեզ մօտ թթնով բժշկուելու»)։

— ... է կերել իշի տղէն... բոլխի՛ն եշեցէք, նըկատեցին միաբերան Ղ.-ը և ուրիշները։

Այդ ամենից ի՞նչ է հետևում, ընթերցող. այն՝ որ այդ խուլիգանի ներքին աշխարհ ունեցող ողորմելի գրչակը աննորմալ զգալի հակման հետ ուղեղի աննորմալութիւն էլ է ունեցել։

Ախր առողջ ուղեղ ունեցողը, իրան թոյլ կը տա՞յ ասելու՝ «եթէ կամք ունենամ, որ ուզենամ, է՛, կաթողիկոսական գահ կը բարձրանամ» և այդ միմիայն նրա համար, որ գնալով Բեռլին շան հափռովը մէկ գերմաներէն է սովորել և աստուածաբանութեան վերաբերեալ միքանի գիրք կարդացել։

Պարզ է որ՝ եթէ ո՛չ-բոլորովին, բայց գոնէ հաւ-

տատ է թէ մենք գործ ունինք մի անբուժելի կիսա-խելագարի հետ։

Եւ իրաւն ասեմ, հիմա ես ընդունում եմ բարեկամներիցս շատերի նկատողութիւնը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածի վերաբերմամբ անխիղճ լինելուս մասին. վասնզի հասարակ ընկածին անգամ այլևս չեն խփում, իսկ ես նորից ու նորից եմ վէր հասում թէ մտաւորապէս և թէ բարոյապէս ընկածին։ Բայց երդվում եմ աշխարհիս երեսին եղած ինձ համար նուիրական բաներով, որ իմ անխիղճ լինելու մէջ մեղաւորը ես չեմ, այլ նախ՝ ինքը—բարոյապէս ընկածը՝ իր բերան պատռածութեամբ. երկրորդ՝ բարոյականութեան կեղծ դիմակ կրողների վայրահաջութիւնները, որոնք մարդու համբերութիւնից հանում են, և երրորդ՝ մեր ծակլաբուն—լիլիպուտ մամուլը, որ հարկաւոր դէպքում փոխանակ իր հեղինակաւոր ձայնը բարձրացնելու՝ մարդ չգիտէ ինչ սկզբունքից դրդուած գաքարէական պապանձում է պահպանում, կամ հասարակութեանը այնպիսի քարքարոտ ու մշուշապատ լեռներով է առաջնորդում, որ դժբաղդ հայ-հասարակութիւնը կարծէք կորցրել է լաւն ու վատը, շովինիստի և ճշմարիտ հայրենասէրի, անբարոյական շահախնդրի և անշահասէր բարոյական գործիչի և թէ իրաւունքի ու պարտականութեան գիտակցութիւնը, առանց որոնց հասարակութիւնը նմանում է ոչխարների հօտին։

Հապա ուրիշ ինչի՞ն վերագրել այն բանը, որ թէ հասարակութիւնից խելօք համարուածները և թէ իրանք իրանց խիստ խելօք համարողները ամենապարզ իրողութիւններն իսկ չըմբռնելով իրանց թոյլ են տալիս այնպիսի անմիտ հարցեր տալ և տխմար դատողութիւններ անել, որ մարդ ակամայ փորձվում

է մտածելու՝ չլինի՞ թէ այս մարդիկ խելագարուել են, կամ իրանք ևս աննօրմալ—հակաբնական հակման տէր են և ուրեմն մերկացումներս շատ էլ դիւր չի եկել իրանց։

Ահա՛ մասամբ էլ այդ անմիտ հարցերին ու տխմար դատողութիւններին վերջ տալու ցանկութեամբ է որ քար հուպ տալով—սեղմելով սրտիս ստիպուած եմ պատասխանել մի մարդու, որին սխալմամբ են այդպէս կոչում, որից զզվում եմ ահա ՄՕՏ 12—13 ՏԱՐԻ է և ոչ թէ ՄԻ ՏԱՐԻ, ինչպէս կարծում են միամիտ և թէ անմիտ ու տխմար մարդիկ։

Չեմ յիշում որ հեղինակը ասել է՝ երկու ընկերներից մինը որոշեալ չափով ստրուկի դերի մէջ է լինում, այսինքն կամակատար, քծնող ու նման յատկութիւններով։ Միքիչ հետաքրքիր, միքիչ էլ խոստովանում եմ, ձանձրալի գրութիւնիցս ընթերցողը կարող էր պարզ գաղափար կազմել մեր երկսի դերի մասին՝ որ ստրուկի դերի մէջ ես չէի կարող լինել։ Բայց տեսէք թէ այդ այլանդակ բարոյականի տէր հրէշը՝ այլևս իրան ազատ զգալով ստրկութեան կապանքներից, ինչ յանդուգն լպրշութեամբ ու լրբութեամբ է խօսում. «երես էինք տուել», «համբերում էինք» (գլխներդ քարովն էիք տալիս). «գնացի Կօղպ, Լևոնը նամակագրութիւնը շարունակում է». «գնացի Գանձակ. այդտեղ էլ Լևոնը շարունակում է նամակներ գրել...»։

Դէ ասացէք, ընթերցող, եթէ այդ վերի չակերտների մէջ առնուած խօսքեր գրողը խուլիգանի ներքին աշխարհ չունի, եթէ մտքի պռնիկ չէ, ինչո՞ւ էր այդ ձևով գրում. ինչո՞ւ իրողութիւնները ճիշտ չի նկարագրել, որ ընթերցողները շփոթութեան մէջ չընկ-

նէին և յիմար ու անմիտ հարցեր չտային։ Օրինակ՝ ինձ հարցնում են.

—Ինչու 1883 թ. գիտէիր նրա անբարոյականութիւնը և լռում էիր։

Բայց չէ՞-որ ես արդէն պարզ գրել էի «Ջարկ» շաբաթաթերթում, թէ ինչպէս այդ թուին առաջին անգամ ունեցածս կասկածը ճարպիկ լարախաղացի նման փարատեց իր երկու շաբաթ խռով մնալովը։

—Ինչու է, ասում են, որ նա նամակներ չի գրել քեզ, այլ միայն մի-գլուխ դու ես գրելիս եղել։

Պարզ է որ զզուելի պասկվիլանտ գրչակը եթէ գրական խուլիգանութիւն չանէր, ընթերցողներն էլ այդպիսի անմիտ ու ծիծաղելի հարցեր չէին տալ ինձ։

Եթէ Արշալոյս Մխիթարեանը, որին «իմ բանաստեղծն» էի անուանում, Գանձակ չլինէր, ես երբեք ինձ թոյլ չէի տալ Քամալեանցի պէս անհամ շատախօսին յանձնել հարազատներիս տպանաքարերի վրայ գրելիքը։

Իսկ ինչ-որ վերաբերում է այն բանին, թէ ես իր անամօթ երեսից դիմակը պոկելով չպէտք է ցոյց տայի իր այլանդակ դէմքը, որովհետև իրան խնդրել եմ Փոփոնիս—մօրս գերեզմանը համբուրել, չարաչար սխալվում է ողորմելի գրչակը։ Եթէ ես դարձեալ լռէի, և յարմար առիթը—«թեթև վիրաւորանքը» *) աչքաթող անէի, թոյլ տայի որ անզգամը աւելի ևս անզգամանայ իրա անզգամութիւնների մէջ և ճշմարտութիւնը վիրաւորուած մնայ, հաստատ է

*) Ինչ-որ Քամալեանցի նման պատուազուրկ անձրդ արարածի համար թեթև վիրաւորանք է, այն չի կարող թեթև լինել Փոփոնիս զաւակի համար։

որ անոյշ Փոփոնիս անմահ հոգին վերևից ձայն էր տալու.

—Ի՞նչ ես անում, Լև՛ոնս. բաւական չէ որ կեղտոտ շրթունքներ հպեցնել տուիր գերեզմանիս, հիմա էլ երբ տեսնում ես ճշմարտութիւնը ոտքի տակ ընկած, ինչ-ինչ փափկանկատութիւններով լռում ես։ Բայց եթէ լաւ առիթը ձեռքիցդ թողնես և շարունակես երկար տարիների դատապարտելի լռութիւնդ և բարոյականութեան համար ձայնդ չբարձրացնես, որպէսզի գոնէ այսուհետև անմեղ մանուկները ազատ մնան բարոյապէս ընկնելուց ու ապականուելուց, այո, եթէ դու այդ անմեղ հրեշտակներին—մարդկութեան այդ անուշաբոյր ծաղիկներին թառամելուց չազատես, միշտ բարոյական ու նամուսով մնալուն չօգնես, ես էլ, հայրդ—Վարդանս էլ կ՚անիծենք քեզ, որ թերանում ես քո բարոյական պարտքդ կատարելու դէպի այն հասարակութիւնը, որի մի անդամն էլ դու ես...»։

Լինելու բա՞ն էր, որ թոյլ տայի իմ սխալուելով վիրաւորանք կրած անոյշ Փոփոնս անիծի ինձ իր սրտանց սիրած Վարդանի հետ միացած. ո՛չ, այդ լինելու բան չէր։ Ահա այդ իսկ պատճառով՝ նրա աննման սիրտն առնելու համար, ես կատարեցի դէպի հասարակութիւնն ունեցածս բարոյական պարտքս։

Մի՞թէ իրաւունք չունէի ողորմելի գրչակին, ինչ-բարով աստուածաբան անուանելու։ Թէ ունէի, դրա անհերքելի ապացոյցը հէնց ինքն է տուել իրա պասկվիլի մէջ։

Գրել է՝ «ինձ՝ իւր պաշտած (ժանով ուտեմ քեզ պէս աստուածաբանին) Սերգոյին անուանեց բարոյապէս ընկած մարդ» (ա՛յ հրէշ, հապա ինչ անուանէի

քեզ պէս այլանդակ բարոյականի տէր երկոտանի ճիւաղին, որ սուտ ասած չլինէր)։

Հասարակութեան զզուելի տականք դրամաշորթ ստոր սրիկաները երբ այս կամ այն հարուստից դրամ են պահանջում եւ մերժումն ստանում, Նրանք՝ սրիկաները՝ իբրեւ վրէժ գործ են դնում իրանց զէնքը—ատրճանակը։

Ողորմելի գրչակը անհամեստօրէն առաջ բերած իր ցուցակ ծառայութեան մէջ ի-լուր աշխարհի յայտնում է ինքն իր մասին՝ «պարոն (!!) Քամալեանցը նոր մարդ չէ, այլ 25 տարուայ գրող»։

Ընդունենք որ ինքը իրաւ որ «գրող» է. հետեւապէս լինելով 25 տարուայ գրչակ, իր զէնքը գրիչն է։ Բարի՜։

Եւ ահա երբ այդ չակերտաւոր մանկավարժը գլխի ընկաւ թէ «Հովիւ»-ի խմբագրին երեւի յայտնի է Գանձակում տեղի ունեցած բայց շատերին անյայտ իր քմծնելի տմարդի արարքը, որի մասին գուցէ-թէ Հայր-խմբագիրն է պատմել ինձ, այն աստիճան կատաղեց, որ պասկվիլ-բրօշիւրում արժան. Տէր-Եզնիկին յանիրաւի հայհոյելով էլ ապականուած սիրտը չհովացած, սրիկայաբար սպառնում է իրա զէնքով—գրչով՝ թէ պասկվիլ է գրում նրա դէմ։

Նոյն ողորմելի գրչակը նամակով դրամ է խընդրում X հարուստից եւ մերժումն ստանում և ահա նա՝ ոչ-բարով աստուածաբանը՝ Շմեղ անունով դիմակաւորուած գործ է դնում իր զէնքը—իբրեւ վրէժ գրում է իր զզուելի պասկվիլը և այդպիսով պարզ ապացուցում, որ ինքը Բեռլինում 4—5 տարի մնալով վերադարձել է հայրենիք պասկվիլանտի դիպլոմով։

Դէ հիմա ընթերցողը թող ձեռքը դնի խղճի վրայ և ուղիղն ասի, թէ ինչ տարբերութիւն կայ հասա-

րակութեան զզուելի տականք կազմող դրամաշորթ ստոր սրիկայի և չակերտաւոր մանկավարժ աստուածաբան և դիպլոմաւոր պասկվիլանտ Քամալեանց Սարգսի միջեւ։

Հետեւապէս այդ բարոյապէս ընկած և ամենքից արհամարհուածին այսուհետեւ կարելի է ամենայն իրաւամբ անուանել նաեւ՝ սպառնական նամակով դրամաշորթներից էլ ստոր սրիկայ։

Երբ մի մարդ անբարոյական տեղովը իրան ուսուցիչ է անուանում, պասկվիլանտ գրչակ տեղովը մանուկների համար գրող կոչում ինքն իրան, երեսանց Busenkamerad-ութեան սիրահար է ցոյց տալիս իրան, մինչդեռ ինքը կեղծիքի ու խարդախութեան մարմնացումն է ներկայացնում, ինքը մի զզուելի եղուխտ է, բայց իրան երեւցնում է անմեղ գառը, «մանկա...վարժութիւնը» քաջութիւն է համարում, այլեւ զարմանալու չէ որ Խուստի-բէգերի, «ազնիւ երիտասարդների» և գիւղի համար արդէն գըլխովին վնասակար դարձած վայինների բարեկամը—այդ դրամաշորթներից էլ ստոր սրիկան ինձ յաղթելու համար (վա՜յ քեզ, քոռածին, վա՜յ քեզ, բէդգադ), այո՛, իր հիւանդ ուղեղի երեւակայած յաղթութեան դափնին վայելելու համար այս կամ այն նամակիս գլուխը կտրի, ոտներն աչքումը դնի, փորոտիքն ուտի և միայն չոր ու ցամաք այն հրատարակի, ինչ-որ վիրաւորական է այս ու այն գործիչին, այն էլ շատ ու շատ գործիչներից ըստ ամենայնի յարգելի և արդէն վաղուց յաւիտենականութեան գիրկն անցած գործիչին։ Գործիչ՝ որին հասնելու համար եթէ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը այդ բարոյապէս ընկածը մօտ 50 տարի ապրելով, նորից տասը

50 տարի էլ որ ապրի, բայց այդ հակաբնական հակումով, այդ ողորմելի զարգացմամբ, իրերի վերաբերմամբ այդպիսի վայրենի հասկացողութեամբ, այո՛, եթէ 500 տարի էլ նորից ապրի և դեռ բերանով էլ ղուշ բռնի, էլի՛, էլի՛ չի պիտի կարողանայ հասնել այդ գործիչին—Գր. Արծրունուն, որի հասցէին իբրև թէ ուղղած եմ այն պակաս խօսքերը, որ առաջ է բերել։

Նամակս գրած միջոցին դժբաղդ ազգութեանս համար կուսակցական անմիտ ու միանգամայն վնասակար պայքարը գագաթնակէտին էր հասած մինչ այն աստիճան, որ անշունչ առարկաները—օրաթերթերն անգամ հալածվում, ցեխի մէջ ոտնատակ էին տրվում, նրանցով էշերի թամբերն էին ծածկում, մարդկանց սպառնում էին ծեծելու, սպանելու, դըժոխային մեքենայով տունը քարուքանդ անելու, կեղծ արձանագրութիւններ էին կազմում, կեղծ հեռագիրներ էին խփել տալիս Ս. Էջմիածնից՝ իրանց կուսակցութեան գործը յաջողեցնելու նպատակով, և էլի շատ ու շատ աւելի տգեղ, աւելի ազգավնաս, աւելի պախարակելի գործեր էին կատարվում, էլ ինչ մի տարօրինակ բան է, կամ ինչ հասարակական նըշանակութիւն կարող է ունենալ մասնաւոր նամակի մէջ մի հանգուցեալի մասին՝ այն էլ նրա կենդան ժամանակ ասուած վիրաւորական խօսքը, մանաւանդ երբ այդ ասուած է ոչ իբրև եւրոպական մտքով խմբագիր-մարդու, որին ես միշտ բարձր եմ դասել և՛ «Արձագանք»-ի խմբագրից, և՛ «Նոր-Դար»-ի խըմբագրից, և՛ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի իսկական Busenkamerad ծերունի խմբագրից, այլ իբրև սոսկ հասարակութեան անդամի, որ հիմ քարոզում էր, թէ «հասարակական—ընկերական կազ-

մակերպութեան հիմունքը, նրա կորիզը ընտանիքն է», համ էլ գործով այդ հիմունքը քանդում էր, այդ կորիզը չորացնում։ Չէ՞-որ հանգուցեալ յարգելի գործիչը եթէ այդ մի հատիկ սխալը չանէր և ազատ մնար թէ մասնաւոր ազդեցութիւնից և թէ այդ իսկ պատճառով նաև իրաւացի թէ անիրաւացի հասարակական դժկամակութիւններից և գտնուելով հոգեկան խաղաղութեան մէջ, հետզհետէ լրացնէր իրան պակասած տեղեկութիւնների պաշարը հայ-ժողովրդի, հայ-եկեղեցու վերաբերմամբ, նա կը մնար այժմ և յաւիտեան մեր ազգի մէջ երևցած ամենալաւ գործիչներից մինը։ Բայց այդ մի հատիկ սխալը պատմութեան ընթացքը փոխեց անուղղելի կերպով։

Գր. Արծրունուն մէջ բերելով՝ անազնիւ գրչակի նպատակը դրանով իրան արդարացնելը չի եղել անշուշտ, որովհետև ոչ-թէ կիսախելագարը, կատաղեալ խելագարն էլ այդ աստիճան անմիտ չէր լինի, այլ որ ինձ գժտացնի թէ «Մշակ»-ի խմբագրութեան անդամների և թէ հանգուցեալին համակրող բարեկամներիս հետ։

Ուրեմն այդ սխալմամբ մարդ կոչուածի ողորմելի հասկացողութեամբ այն է դուրս գալիս, որ «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը և թէ բարեկամներս մարդուս սեպհական համոզմունքի մասին ոչ մի գաղափար, ոչ մի հասկացողութիւն չունին, հետևապէս առանց այլևայլութեան պէտք է ենթարկուեն ծերունի խմբագրի ողորմելի գրչակ Busenkamerad-ի ներշնչումներին։

Եթէ այդպէս լինէր, որի վրայ եփած հաւն անգամ կը ծիծաղէր, ես այդպէս բարեկամների բարեկամութիւնը և այդպիսի խմբագրութիւնների մէջ

գործ ունենալս ինձ համար անպատուութիւն կը համարէի։

Արդեօք վերի գրածներս կարող է հասկանալ աննորմալ հակման ազդեցութիւնից քարացած ուղեղի տէրը։ Բայց եթէ նա ընդունակ լինէր այդ բանին, դժուար թէ ես ստիպուած լինէի այս տողերը գրելու։

Ես սաստիկ հակառակ էի հայ-եկեղեցու վերաբերմամբ «Մշակ»-ի բռնած ուղղութեան, բայց հոգուս բոլոր զօրութեամբ հակառակ էի նաև «Մեղուի» թմրացնող ու քնացնող ուղղութեան։ Այդ պարզ երևում է 1892 թ. մարտի 20-ին գրածիցս։ Իսկ նոյն թուի մայիսի 22-ին ուղղակի ծաղրում եմ բարոյապէս ընկած մեղուական Քամալեանց Ս.-ին, գրելով՝ «ասենք թէ՝ ազնիւ մանկավարժ (ինչպէս չէ), պարտաճանաչ դաստիարակ (էլ ասել չի ուզիլ), անխարդախ (փիփէ) մարդ ես» խօսքերը, որոնք իմս չեն, այլ ինքն է գրել իրա մասին, որ յետոյ ես հեգնանքով ու ծաղրով իրան եմ վերադարձրել. բայց յիմար լինելով և իբրև անբարոյական՝ մոռացկոտ, չի հասկացել, կամ իբրև խարդախ ու կեղծարար գրչակ՝ դիտմամբ չհասկանալու է դրել հեգնութիւնս ու ծաղրս։

Հանգ. Սեդրակեան արքեպիսկոպոսը վարդապետ միջոցին Ներսիսեան Դպրանոցում հայերէնի ուսուցիչս էր։ Երբ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, դասընկերս —Ստ. Տէր-Սարգսեանցը ուրիշ միքանի հոգու հետ հեռագիր են խփում Ս. Էջմիածին այս բովանդակութեամբ.

«Շնորհաւորում ենք հայ հոգևորականութեանը, որ Ձեզ նման եպիսկոպոս ստացաւ»։

Երբ իմացայ, շատ վշտացայ ընկերիցս, որ ինձ չէր ասել կամ գոնէ իմ անունը ևս չէր դրել հեռագրի տակ։

Հանգ. եպիսկոպոսի մասին ես նոյն բարձր կարծիքով և թէ երախտագէտ աշակերտի յարգանքով եմ մնացել մինչև օրս էլ։ Սակայն այդ աշակերտական յարգանքն ու կարծիքը իրանց տեղը, հասուն մարդու համոզմունքն էլ իրա։ Իսկ իմ համոզմամբ այն-ժամանակ նրա համար դեռ շատ վաղ էր կաթուղիկոսական շատ փափուկ և վերին աստիճանի պատասխանատու պաշտօն ստանձնելը։ Բայց եթէ նա կենդանի մնար ու երբևիցէ նրա քուէատուփը դրուէր և ես էլ տասնեակ քուէներ տալու իրաւունք ունենայի, բոլորն էլ նրան կը տայի։ Սակայն այդ ամենը չէր կարող մի մազաչափ իսկ արգելք լինել, որ նրա պակաս կողմերը չտեսնէի և նրանց մասին եթէ ոչ հրապարակով գոնէ մասնաւոր նամակներիս մէջ չյիշէի։

Այդ դիտմամբ կոյր ձևանալու և մօտիկ մարդկանց վնասակար, վատ ու զզուելի կողմերի մասին թայֆաբար լռելու տգեղ սովորութիւնը էժան չի նստել և չի նստում որբ մնացած Ազգիս։

Հարկաւ անշնորհք, անարժան ու անբարոյական մարդկանց առաջ քաշելն ու արդիւնաւոր պաշտօնների մէջ նշանակելը շատ վատ բան է. բայց այդ միայն Սեդրակեանի պակասութիւնը չէր, այլ այդ ազգակործան պակասութիւնը ընդհանուր էր և է մեր բոլոր հին ու նոր բարձրաստիճան հոգևորականների համար։

Հօ գաղտնիք չէ, որ եթէ հանգ. Գէորգ Դ. կաթ.-ը իրա հետ բերած չլինէր Մանկունուն, իրանից հեռու պահէր Ստեփանիկի նման սրիկայ անպիտաններին,

Մեծն Ներսէսի և Սահակ Պարթևի հետ միշտ օրհնութեամբ պիտի յիշատակուէր նրա անունը։

Մասամբ նոյնը կարելի է ասել նաև հանգ. Մակար կաթ.-ի մասին, եթէ զանազան աւազակ ծառայ, թշուառական Հաջի-Յակոբները չլինէին։

Այվազեան Գաբր. արքեպիսկոպոսի նման մի լուսամիտ անձն իրա հետ բերաւ ի միջի այլոց նաև Տէր-Անտոնին, որ ոչնչով չէր տարբերվում տաճիկ անբարոյական զափթիէից։ Այդ տէրտէրի համար կարծէք ամօթ ու պատկառանք ասուած հասկացողութիւնները գոյութիւն չունէին, ինչպէս-որ չունին սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի համար։ Վստահ՝ որ հարկաւոր դէպքում իրան հովանաւորող առաջնորդից պաշտպանութիւն կը գտնի, ինչ ասէք իրան թոյլ էր տալիս։ Տասն անգամ անձամբ լսած կը լինիմ, երբ նա մի առանձին իմն պարծանքով ասում էր հէնց առաջնորդարանի սանդուխների վրայ կանգնած.

«Թէր-Էզնիկլին .... մէջ ... կու չորցունեմ. ան շուն-շանօրթի Խազարն *) ալ անոր ... մաեր է, անոր ալ ... .»։ Այդ մասին քանիցս յայտնեցին առաջնորդին, բայց նա՝ այն լուսամիտ հոգևորականը ամեն անգամ էլ ականջի տակով էր անում. այլևս ինչ սպասել տգէտ առաջնորդներից, որոնք Այվազովսկու կօշիկների թելը քանդելու իսկ արժանի չէին և չեն։

Սակայն աւելի պարզ խօսենք. արդեօք Թիֆլիզի մի յայտնի եկեղեցու ծխականները շա՞տ գոհ են Սեդրակեանի բերած ու թողած չրաղից. չեմ կարծում։

---

*) Այժմ Տէր-Ղազարոս Յովսէփեան։

Բայց ինչո՞ւ անցեալները քրքրենք։ Ներկայ Վեհափառը եթէ իր հետ չբերէր ո՛չ իր ձեռնասուն վարդապետին և ոչ էլ իր ազգականին, շատ բան այլ կերպ կը լինէր, շատ ազգային խնդիրներ այլ ընթացք և այն օգտակար ընթացք և ուղղութիւն կըստանային և այժմ էլ Բաբելոնեան խառնակութիւն չէր տիրիլ Ս. Էջմիածնում ու Իր անունն էլ աւելի յարգանքով ու անկեղծ երախտագիտութեան զգացմունքով կը յիշատակուէր թէ՛ ներկայ հասարակութիւններից և թէ ապագայ սերունդներից։

Ուրեմն որքա՛ն լաւ կը լինէր, որքա՛ն բարիք կը ծնէր որբ մնացած հէք Ազգիս համար այն բանից, որ մեր կաթողիկոսներն ու նրանց փոխանորդ թեմակալ առաջնորդները մի-մի կամ՝ որ վատն է, երկերկու և աւելի արհեստական պոչերով չգնային Ս. Էջմիածին և իրանց թեմերը, այլ իսպառ հրաժարուէին այդ ազգակործան տգեղ սովորութիւնից, առաջին պատահած թշուառականներին պաշտօններ չըտային և առհասարակ սրան ու նրան պատասխանատու մշտական պաշտօն և որևէ կարևոր յանձնարարութիւն տալու մէջ շա՛տ, անչափ շատ զգոյշ, նոյնիսկ ժլատ լինէին։

Երկար տարիների ընթացքում ինձ ու ինձ՝ սխալ թէ ուղիղ, այլ խնդիր է, ես այդ համոզման եմ եկել. հետևապէս ես չէի կարող Սեդրակեանի պակասութիւնը չծաղրել միմիայն նրա համար, որ նա իմ ուսուցիչն է եղել. վասնզի ես՝ որպէս հասարակութեան պարտաճանաչ անդամ, փա՛ռք Աստուծոյ, այլ կերպ եմ հասկանում իմ պարտականութիւնս դէպի հասարակութիւնը, քան սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանցները։

Եւ այդ վայրենի հասկացողութեամբ անփառու-

նակ գրչակը կամենում է այս կամ այն գործիչի կենսագրականը տալ հասարակութեան։ Խեղճ հասարակութիւն։

Այդ պասկվիլանտ գրչակը ինչ ստոր նպատակով որ առաջ էր բերել Գր. Արծրունու մասին գրածս, ճիշտ նոյն նպատակով էլ առաջ է բերել Սեդրակեանի մասին գրածս, այն է՝ որ Սեդրակեանին համակրող բարեկամներս և թէ «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը հեռու գժտուէին։ Բայց եթէ գտնուէին այդպիսի նեղսիրտ, անձնական անկախ համոզմունքս չյարգող բարեկամներ և այդպէս լինի նաև «Մշակի» խմբագրութիւնը, ապա ուրեմն շատ էլ ցանկալի չէ այդպիսիների հետ բարեկամ լինելն ու գործ ունենալը։ Սակայն ի-պատիւ բոլոր բարեկամներիս և ինձ ճանաչող «Մշակի» և այլ խմբագրութիւնների պէտք է ասեմ պարծանքով, որ դրանք ամենքն էլ միշտ յարգանքով են վերաբերուել և վերաբերվում՝ դէպի իմ ունեցած համոզմունքս, լաւ գիտենալով, որ այդ համոզմունքս իմ սեպհականն է և ոչ թէ բարոյապէս ընկածների նման իսկական ծերունի Busenkamerad-ներից փոխ առած։

Արդեօք սխալմամբ մարդ կոչուածը կարող է նոյն բանով ինքը ևս պարծենալ հրապարակով. հարկաւ չի կարող, որովհետև երեսին կը թքեն ամենքը. վասնզի մօտ 50 տարեկան 25 տարուայ ողորմելի գրչակը յայտնի է լրագրութիւնից իբրև ստող, իբրև կեղծող, իբրև խարդախող, իբրև զրպարտութիւններ շարադրող, իբրև խմբագրութիւններին սխալեցնող, իբրև զզուելի պասկվիլներ յերիւրող և վերջապէս իբրև անբարոյական վարժապետ և միանգամայն վնասակար ու անազնիւ դաստիարակ, որի համար և վռնդուեց Ներսիսեան Դպրանոցից։

Վերի ընդգծած խօսքերը նորից եմ ասում, մէկ էլ ասում, կրկին ասում, դարձեալ ասում, կրկնում և նորից ու նորից պնդելով պնդում։ Եթէ ճիշտ չէ և ինքը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածն էլ գոնէ ամենաչնչին չափով պատիւ ու բարոյական քաջութիւն ունի, եթէ իրաւամբ է մարդկային կերպարանք կրում, եթէ մի հիւլէի չափ ամօթ ունի անպատկառ երեսին, եթէ ինքը մարդկութեան տականք չէ, ԹՈՂ ԴԻՄԷ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ։

Հետևապէս սոդոմական ախտաւոր Քամալեանցի տեղը ազգութեանս անսասան հիմքը կազմող հայ-ընտանիքը չէ, ոչ էլ Ազգիս համար բարոյական հաստատուն նեցուկներ հասցնող սրբավայր հայ-դպրոցը, այլ՝ ինչպէս լաւ նկատել էր «Հովիւ»-ի արժ. Հայր-խմբագիրը, յետ ընկած մի վանքի խուց։

Եօթը փարդան պատռած անպատկառ անամօթի նման շարունակ պարծեցել է բերանացի թէ գրաւոր և դեռ էլի յանդգնում է պարծենալ՝ «աշակերտներիս սէրը», «աշակերտներիս սիրոյ խաթեր», «աշակերտ-աշակերտուհիներս ինձ սիրում են», «իմ հեռանալու համար լաց են լինում» և այլ նման զզուելի ստութիւններով։ Դէ հիմա էլ թող յիշէ իր ունեցած սէրը Շ.-եցի Ս.-անց Գ.-ի հետ, յիշէ Դ. Մ.-ին, թող մտաբերի Ջ.-անց Բ.-ի և Բ.-անց Ս.-ի ու Ս.-ի միջև անցած-դարձածը և իր՝ իբրև ոչ-բարով վարժապետի կատարած դերը և Ս.-ին շոյելով տուած զզուելի յորդորը՝ «այդպէս բանից չեն նեղանալ, սիրելիս». Թող այդ գրաբարագէտը (?), Աղայեանցի լեզուից «շատ աւելի լաւ լեզու» ունեցողը բացատրի հրապարակով՝ թէ ում և ինչու համար էր ասում՝ «գնացէք-կորէք, մատնիչներ, չմոռանալով այդ բառի բուն նշանակու-

թիւնը ես բացատրելու, որ այսուհետև այլևս սխալ չգործ անենք։ Այո, թող այդ ամենը յիշէ, մտաբերի, իրան պատկերացնի իր կատարած բոլոր գազիր արարքները դպրոցի նման մի սրբավայրում և գետինն անցնի ամօթից, եթէ ունի։

«Սիրելիս, այդպէս բանից չպէտք է նեղանալ». (Ուհու... իժի ծնունդ, որ անմեղ երեխաներին այդպիսի աղտեղութիւններ ես ներշնչել. Նզովք քեզ, նզովք... Եթէ «այդպէս բանից» չնեղանայ ու չվիրաւորուի հասարակութեան ապագայ անդամը, հապա էլ ինչի՞ց պէտք է նեղանայ. այդպիսին այլևս ի՞նչպիսի գործիչ պէտք է դառնայ, եթէ ոչ՝ քեզ նման մի մանուա—պատուազուրկ արարած, միմիայն իր շահի, իր զզուելի մոլի կրքին շարունակ բաւականութիւն տալու մասին մտածող երկոտանի մարդակերպ հրէշ, ինչպիսին որ ինքդ ես, ով ճիւաղ, որ սալմամբ մարդ ես կոչվում)։

Նորից եմ կրկնում. զուր չէր մտադրութեանս հակառակ գիւղում շատ մնալս. այլապէս ես չէի իմանալ, որ Քամալեանց սալախանայ-վարժապետի ուսուցչութեան տարիները ամենադժբաղդ և բարոյապէս կործանիչ ժամանակամիջոցն է եղել գիւղի դժբաղդ մանուկների համար...

Ո՞վ չգիտէ որ գրադարանները ազգէս ժողովրդի մտաւոր զարգացման նպաստելու համար են հիմնուել և հիմնվում, ուստի և ամեն մի մարդ՝ որ հասկանում է դրանց մեծ արժէքը, պարտաւոր է իւրովսանն նրանց բարգաւաճմանը նպաստել ըստ ամենայնի. սակայն երկար տարիներ Շուլավէր վարժա-

պետ եղող Բղդըլաւաշը *) ի՞նչ է արել այդ ուղղութեամբ, կամ ի՞նչպէս է վարուել ու վերաբերուել զանազան անձերից դպրոցի գրադարանին նուիրած գրքերի հետ։ Բայց եթէ այդ մասին էլ ծանրանայի, շատ հեռու կը գնայի. ցանկացողը թող կարդայ նորերս լոյս տեսած Գր. Բալ.-ի «Հնոտւ փախիր զրական խուլիգանից» գրքոյկը։

Եթէ ստախօսների յիշողութիւնը կարճ չլինէր, իսկ անբարոյականներն էլ մոռացկոտ չլինէին, իցէ թէ աշխարհիս երեսին տեղի ունեցած մեծ ու փոքր չարիքների մեծ մասը ինքն իրան վերանար։

Այդ ստախօս ու մոռացկոտ հրէշ վարժապետը, որին սխալմամբ մարդ են կոչում, միշտ, միշտ, միշտ, ամեն մի նամակի մէջ և թէ ամեն առիթի գանգատ, տրտունջ, դժգոհութիւն, յուսահատ վճիռներ, անպատկառ ուշունցներ սրա ու նրա հասցէին. միշտ լաց, միշտ ողբ ու կոծ, որ քիչ է վարձատրվում, որ ո՛չ-ոք իր արժէքը չի գնահատում, որ եթէ աշակերտների «սէրը» չլինի, ուրախութեամբ կը թողնի ուսուցչութիւնը»... (էհ, անտէր մնայ այդ սէրը)։

Եւ ամենքին զրպարտելը, հայհոյելը, կինտոյական ուշունցները—այդ բոլոր ղանգ ու ղուալը, ինչպէս հիմա պարզ է ամենքին, նրա համար է եղել, որ կարողանար միշտ ծածկած ու վարագուրած պահել իր գազիր՝ հակաբնական սեռային հակումը, իր պախարակելի ու գարշելի արարքները դպրոցում (խորամանկ աղուէս, որ քո հիւանդագին զզուելի մեծամտութեամբ ջուխտ ոտքով թակարդն ընկար)։

---

*) Սարսափելի արտաքինով հրէշ, որի անունով ծնողները երկիւղ են ազդում երեխաներին՝ նրանց լացը կտրացնելու համար։

Զուր չէր՝ որ երբ 1883 թուի աշնանը զգուշացրի շան ծեծ ուտելուց, մի որոշեալ չափով դողում էր ինձանից, ուստի-և շատ էր աշխատում անպատճառ հաշտուել հետս. թէպէտև ինքն էլ գիտէր, որ ճարպիկ ձեռնածուի նման բաւական փարատել էր կասկածս երկու շաբաթ խռով մնալովը։ Սակայն իր անբուժելի մեծամտութիւնը՝ որ նշան է թերուսութեան և թէ ուղեղի հիւանդագին դրութեան, իր տունը քանդեց. նա ինձանից ունեցած երկիւղը հանեց ցամաքելու սրտից և ահա հիմա ճաշակում է անմիտ արածի պտուղները։

Դէ այժմ՝ այդ պտուղները լի ու լի ճաշակելուց կազդուրուած, թող նստի և իր «սաստկադղորդ», «աշխարհ կործանող» սպառնալիքը ի-կատար ածի— իմ ու պապերիս կեանքը գրի առնի։ Խորհուրդ եմ տալիս՝ քանի կարող է զօռ տայ իր հիւանդ երևակայութեան և պասկվիլ պասկվիլի ետևից լոյս ընծայի՝ ի-մխիթարութիւն ծտի խելք ունեցող Խուստիբեգերի, անբարոյական «ազնիւ երիտասարդների» և իրա նման հասարակութեան համար գլխովին վնասակար դարձած անպիտան վայխների։ Որովհետև ինչ նշանակութիւն ունի իրա նման մարմնացած խարդախ գրչակի համար, որ ինձ գրել է.

—«Լևոն, քո պապերիդ մասին ոչինչ տեղեկութիւն չեմ կարողանում ժողովել՝ նպաստաւոր թէ թէ աննպաստ *), որ գրեմ ու օձիքս ազատեմ քեզանից»։

*) Իսկ հիմա որտեղից կարողացար ժողովել. աստուածաբանութիւն սովորելիս։ Նզովք քեզ, մարմնացած ստութիւն ու կեղծիք Թամալեանց Սարգիս, որ հայ-դպրոցը մուրտառեցիր, բաւական չէ, հիմա էլ սկսել ես մեր մատաղ գրականութիւնն ապականել։ Այո, նզովք քեզ։

Այդ վերի խօսքերը գրում էր գիւղում ծնուած, ձիգ տարիներով գիւղում ապրող և բանահաւաքութեամբ պարապող՝ ըստ երևոյթին «բարեխիղճ» վարժապետը, այդ պատճառով էլ գոնէ «մի-երկու խօսք չկար որ գրէր և օձիքն ազատէր ինձանից»։ Բայց որովհետև հիմա չքուել է՝ ըստ երևոյթին «բարեխիղճ» բանահաւաք վարժապետը և տեղը միայն պասկվիլանտ գրչակը մնացել, ուրեմն էլ ինչո՞ւ չի կարելի խանգարուած ու փչացած ուղեղով ուզած պառաւական նաղլերը տալ. չէ՞-որ ստայօդ թղթակցութիւններ, զզուելի զրպարտութիւններ յերիւրելը իրա սիրած հին մէշակն է, որ աստուածաբանութիւն սովորելիս «կատարելութեան» հասցնելով դարձաւ դիպլոմաւոր պասկվիլանտ։

Այո, չեմ ուրանում, որ ես կասկածոտ եմ, ճիշտը՝ կասկածոտ եմ դարձել շնորհիւ թէ աշխարհական և թէ հոգևորական գեաղայ—դռեհիկ և մեծամիտ ընկեր-բարեկամներիս։

Բծախնդիր եմ և այն՝ սարսափելի բծախնդիր, մանաւանդ երբ հարցը վերաբերում է մեր հասարակութեան ընտիր մասից ընդունուած ճշմարտութեան եւ բարոյականութեան, որոնց վերաբերմամբ ոչ մի կոմպրոմիսս—իրաւախոհութիւն չեմ ընդունում, ո՛չ մի։

Քանի-որ իմ «Busenkamerad»-ն է եղել նաև սխալմամբ մարդ կոչուած Թամալեանց Ս.-ի նման գեաղան, այդ զզուելի սողունցին, էլ ինչպէս չլինիմ կասկածոտ ու բծախնդիր, կամ ճիշտը՝ շատ զգոյշ։ Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածի անազնիւ և հրէշ լինելը—սուտ գրելն ու չակերտաւոր մանկավարժութիւնը արդէն վաղուց յայտնի էր ինձ, գեա-

ղայութիւնն էլ նորերս պարզ երևան եկաւ պասկվիլ բրօշիւրովը։

Չեմ ուրանում նաև՝ որ ես ևս իբրև սխալական մարդ, իմ պակաս կողմերը կարող եմ ունենալ, և անշուշտ եմ որ ունիմ. բայց այդ պակաս կողմերս ոչ-ոքի վնաս չեն տուել, չեն տալիս և՝ յոյս Աստուած, այսուհետև էլ չեն տալու, այլ վնասում են միայն ինձ. ուստի և դրանք չեն, որոնց պատճառով անթիւ դառնութիւններ եմ ճաշակել, այլ մարմին ու արիւն դարձած, բայց ժամանակակից կեանքի համար շատ անպէտք ճանաչուած սովորութիւնս. այն է՝ առանց քաշուելու, առանց վախենալու, երբեմն էլ առանց խղճալու ճշմարիտը մարդկանց երեսին ասելս՝ ուշ չդարձնելով ոչ կեղծ էտիկայի, ոչ շինծու գեղարուեստի և ոչ էլ՝ ընդհանրապէս ուղիղ ճանապարհից շատ շեղուած մեր մեծախօս բայց իրականապէս դժբաղդ հասարակութեան շատ քիչ օգուտ տուող մամուլի վրայ։

Իսկ թէ իրաւունք ունիմ մեր մամուլի մասին այդպէս գրելու, այդ վաւերացրեց ինքը մամուլը իր գովելու արժանի եռանդով ու զարմանալի համերաշխութեամբ հէնց այսօր, հոկտ. 30-ին, երբ տպարանում շարվում էր վերի գրածս տողերը։

Ո՞ւմ չէ յայտնի որ հայ լրագիրները մագնիսական համանուն սլաքների նման իրարից խոյս են տալիս, միմեանց յետ խփում. մի խնդրի, մի հարցի, մի դէպքի, մի իրողութեան մասին մէկի դրական կարծիք յայտնած միջոցին միւսի կարծիքն անպատճառ պէտք է գլխովին բացասական լինի։ Մի տգեղ, վերին աստիճանի դատապարտելի սովորութիւն, որ շատոնց է բուն դրել մեր մամուլի մէջ և որի պատճառով դժբաղդ հայ ընթերցողների մի ստուար մասը՝— անկարող լինելով Ազգիս համար կենսական նշանա-

կութիւն ունեցող շատ հարցերի մասին որոշ եզրակացութեան գալ, մի հաստատ գաղափար կազմել, քանի-որ լրագիրներից մէկն այս է ասում, միւսն այն,—ուղղակի շշմել, դարձել է ոչխարների հօտ։ Իսկ թէ երբ պէտք է այդ պախարակելի ձևը՝ մեր լրագիրների իրար միս ծամելու այդ տգեղ սովորութիւնը վերանայ մեր միջից, որպէսզի իրօք սպասելիք օգուտը տան դժբաղդ ընթերցողներին, այդ միայն Ալլահին է յայտնի։

Այդ ասածներիս մի այլ բացայայտ ապացոյցն էլ մեր գրականութեան անխոնջ աշխատաւորի—յարգելի Լէօ-ի 25-ամեայ գրական գործունէութեան առիթով «Նոր. Առաւօտի» № 33-ում և «Մշակի» № 144-ում գրուած անտակտ յօդուածները։ Ախր յօդուածագիրները ժամանակ էին գտել իրանց անձնական ու կուսակցական փնթի հաշիւները մաքրելու, փոխանակ անկեղծօրէն, առանց յետին մտքերի յորդոր կարդալու ընթերցողներին, որ մտադրուած՝ ըստ ամենայնի համակրելի գործը լի ու լի յաջողութեամբ պսակուի։ Այո, չեմ քաշվում ասելու, որ ոչ պ. Եղ. Թոփչեանը պէտք է այնպիսի ձև տար իրա յորդորին և ոչ էլ «Մշակի» խմբագրութիւնը այն կերպ պատասխանէր. թէ մէկը և թէ միւսը շատ հեռու են ազնիւ ու վեհանձն լինելուց։ Մինչդեռ՝ դատելով հէնց իրանց՝ յօդուածագիրների գրածներից, յարգելի Լէօն արժանի է և իրաւունք էլ ունի սպասելու, որ դէպի իրան աւելի ազնիւ, աւելի վեհանձն գտնուեն մանաւանդ գրականութեան մէջ գործողները։

Օրից ճիշտ մի տարի առաջ յարմար առիթ ներկայանալով՝ «Զարկ» շաբաթաթերթում սխալմամբ մարդ կոչուած պասկվիլյանտի կատարած շատ ու շատ տգեղ ու պախարակելի արարքների մասին գրելիս

ակնարկեցի նաև նրա՝ Թամալեանց Ս.-ի սոդոմական ախտաւոր—արուամոլ լինելը, բայց ոչ-թէ «ամենապիկանտ» տեղերը «մթագին ոճով» գրած, որ անհասկանալի մնային «լայն շրջաններին», այլ շատ պարզ, այնքան պարզ՝ որ անխելքներն անգամ հասկացել էին գրածիս միտքը։ Եւ սակայն մեր մտաւոր առաջնորդ համարուող մամուլը կամ չհասկացաւ, կամ դիտմամբ չհասկացողս ձևացաւ և լուռ մնաց. նոյնիսկ եղան այնպիսի տխմար ու ողորմելի գրչակներ, որ «Զարկը» փողոցային թերթ անուանեցին։

Բայց ահա երբ Գերմանիայում թէ որ ջահանդամում Մաքսիմիլիան Հարդէն անունով մի գերմանացի նոյն զզուելի սոդոմական ախտի— արուամոլութեան վերաբերեալ մերկացումներ է անում գերման «Zukunft» (Ապագայ) շաբաթաթերթում, մեր մամուլը մի զարմանալի, մի չտեսնուած համերաշխութեամբ ոչ-միայն հարկ համարեց օրերով այդ հարցով զբաղեցնել իրա ընթերցողներին, խորհրդածութիւններով ահագին յօդուածներ գրեց, այլ դեռ՝ մոռացած մեր ազգային սուգը... առաջնորդող էլ նուիրեց՝ Հարդէնի մերկացումը կոչելով «մամուլի տարած մի նոր յաղթանակ», իսկ իրան՝ Հարդէնին՝ հրճուելու արժանի «ազդեցիկ հրապարակախօս»։

Ո՞րտեղ է առողջ լոգիկան։

Միթէ արդէն փչացած գերման զինուորների բարոյականութիւնը հայ-հասարակութեան համար աւելի թանգ է, աւելի խնամքի ու պաշտպանութեան է կարօտ, քան մատաղ հայ-մանուկների—դպրոցական անմեղ աշակերտների ներկան ու ապագան։

Ախր այդ ինչ հանելուկ է, որ երբ սոդոմական զզուելի ախտի—արուամոլութեան մասին գերմանացին է գրում գերման շաբաթաթերթում, մեր օրա-

թերթերը իրանց բարոյական պարտքն են համարում՝ երկիւղ իսկ չկրելով Էտիկայի, Գեղարուեստի դէմ գնալուց, այդ դէպքի առիթով բոլոր մանրամասնութիւնները տալ իրանց ընթերցողներին, Հարդէնի—մերկացնողի հասցէին հաճոյական խօսքեր են ուղղում, նրա արածը քաջագործութիւն կոչում. իսկ երբ միևնոյնն է անում հայը հայ շաբաթաթերթում, մամուլը զաքարէական պապանձումն է պահում բաւական չէ և դեռ հայ շաբաթաթերթի և նրանում մերկացումներ անողի մասին փսփսում են, ճօշում, վրան խեթ աչքով նայում և դեռ օգնում են որ արուամոլը հրապարակով իրան պաշտպանի և մերկացնողին վիրաւորանք հասցնելու փորձ անէ։

Այո, ո՞րտեղ է առողջ լոգիկան։

Կամ չլինի՞ թէ մեր օրաթերթերի այդ լռութիւնը—այդ դատապարտելի անտարբեր վարմունքը նրա համար էր, որ սպասում էին՝ դեռ դատն սկսուի, դատարանի ամբողջ կազմը, դատախազը, փաստաբանները իրանց որոշ կարծիքը յայտնեն և ապա թէ նոր միայն իրանք էլ՝ իրանց կարծիքը։ Բայց նախ՝ այդպէս իմ ուզէտ պապն էլ կարող էր անել, հապա այլեւ ինչ իրաւունքով է մեր մամուլը իրա վրայ կրում հասարակութեան մտաւոր առաջնորդի մեծ ու պատուաւոր տիտղոսը, և երկրորդ՝ մինչև այդ «երեւելի» կարծիք յայտնելը անմեղ աշակերտների բարոյականը ոտքի տակ առնենք, քանի-որ մի վերին աստիճանի կսկծեցուցիչ ճշմարտութիւն է, թէ մեր դպրոցական աշակերտները՝ շնորհիւ անպիտան խորհրդատուների և փչացած առաջնորդող անձանց աւելի շատ կարդում են՝ դաստիարակութեան տեսակէտից ըստ ամենայնի վնասակար, բարոյապէս ու մտաւորապէս քայքայող օրաթերթերը, քան մնայուն,

օգտակար օժանդակ գրքերով զբաղվում, որ վերջը
հաստատուն համոզմունքով անկախ մարդիկ դառնան
և ոչ-թէ սեպհական համոզմունքից, ինքնուրոյնութիւ-
նից զուրկ ոչխարների հօտ կազմեն՝ այս կամ այն կու-
սակցութեան ձեռքին կոյր գործիք դառնալու համար։

Միայն բարոյապէս ընկածը կարող էր գրել, թէ
մենք իրարից «ոչ ջան էինք խնայում և ոչ փող»։
Ես՝ որ իրաւունք եմ ունեցել այդ բանը հէնց սկզբից
անամօթ երեսովը տալու, ազնուաբար լռել եմ միշտ.
ուրեմն որքան պէտք է մի մարդ բարոյապէս ստոր
ընկած լինի, որ իրան թոյլ տայ ասելու մի բան, ինչ
որ ասելու ամենևին, ամենևին իրաւունք չունի։
Այդ ոչ-բարով աստուածաբանը մի՞թէ այնքան
էլ չի հասկանում, որ բանաւոր արարածի համար ան-
շնորհակալ ու երախտամոռ լինելու պէս մի այլ հրէ-
շաւոր բան չկայ աշխարհիս երեսին։
Երբ 1880 թուականի դեկտեմբերի սկզբին
գնալու էի Պետերբուրգ, Ադամին էլ (հօրեղբօրս որ-
դուն) մօրս հետ գիւղ ուղարկեցի։ Աչքի առաջ ունե-
նալով նոր տարուայ արձակուրդները, պարզ է որ
երեխան դպրոց պէտք է յաճախած լինի մօտ չորս
ամիս, որի ուսման վարձը երբեք չէր կարող երկու
ռուբլուց աւելի լինել։ Լաւ։ Դեռ դպրոցական տարին
չվերջացած, ես վերադարձայ Պետերբուրգից և գնա-
լով Շուլավէր, բոլոր գրքերս՝ մօտ 150 ռուբլու ար-
ժողութեամբ, ընծայեցի այն դպրոցին, որի՝ ոչ-բա-
րով վարժապետն էր սխալմամբ մարդ կոչուածը։
Եթէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը գաղափար
ունենար ազնուութեան, ընկերութեան, իրա խակ ասած
Busenkamerad-ութեան և անշահախնդրութեան մա-
սին, քանի-որ 150 ռուբլու (թող հէնց դրա կէսը հա-

շուենք, թէև 50 ռ. միայն «Փորձերն» արժէին) գըր-
քեր ինձանից նուէր ստացաւ «իր սիրած դպրոցի»
գրադարանը, արդեօք ցածութիւն չէ՞ յիշեալ 2 ռուբ-
լի ուսման վարձի մասին աշխարհովը մին չաւ անել
փողոցներում, խիկարների մօտ, Խուստի-բէգերի և
կամ յիմարաբար իրան հիւր ընդունողների տանը։
Թէպէտ այդ ևս դեռ հարց է թէ այդ երկու ռուբլին
իր ապականուած ջանից է դուրս եկել, թէ՞ դպրոցի
միջոցներից լրացուել։
Որպէս գրական խուլիգան ինքն էլ շատ լաւ է
իմանում որ 1881 թուին պատահած մի այդպիսի
չնչին իրողութիւն ստուգել և ճշմարտութիւնը վե-
րականգնել միանգամայն անկարելի է, քանի-որ դըժ-
բաղդ դպրոցի վարժապետը իրան պէս խարդախ հրէշն
է եղել։ Սակայն ոչ-բարով աստուածաբան պասկվի-
լանտը չհամարձակուելով այդ և նման իրողութիւն-
ների մասին խօսել օրինաւոր մարդկանց մօտ, որ-
պէսզի անմեռոն երեսին չթքեն, փսփսում է միայն
անկիւններում իրա նման՝ ազնուութեան և բարոյա-
կանութեան մասին թիւր հասկացողութիւն ունեցող-
ների մօտ։

Մօտ 10—15 տարի ինքն արդէն ծանօթ էր
օր. Գր.-ի հետ նրա մանկական հասակից, որովհետև
իրա փեսայի սանուհին է։ Օրիորդը գիմնազիայի 4-րդ
թէ 5-րդ դասատան աշակերտուհի էր, երբ ինքը՝ ոչ-
բարով վարժապետը ինձ հրաւիրեց իրա քեռու հար-
սանիքը, ուր և առաջին անգամ ծանօթացայ օրիոր-
դի հետ *)։ Հարսանիքից միքանի տարի յետոյ օրիոր-

*) Շների հաջոցը կտրելու համար աւելորդ չեմ համա-
րում ասելու, որ այդ միջոցին ես համարեա նշանուած էի և
տասը տարի էր սիրում էի և սիրվում։

դը՝ որ արդէն ցենզաւոր վարժուհի էր, դիմեց ինձ․

—Ախպէր ջան, պ․ Թամալեանցը ոչ մի տեղ չի պատահում, եթէ տեսնես, ասա գայ․ ուզում եմ Գայիանեան դպրոցում սովորածս մի անգամ սկզբից կրկնել, որպէսզի հայերէնից դաս տալու ժամանակ շատ չկարմրեմ։

Իմաց տուի․ սկսեց պարապել։ Երբ այլես չէր պարապում, օրիորդը դիմեց ինձ․

—Ո՞րքան պէտք է վճարեմ պ․ Թամալեանցին։

—Ոչինչ․ ջանը հօ դուրս չեկաւ։

—Այդպէս չի կարելի, ախպէր․ կարգին պատասխանիր։

—Կարգին պատասխանելն ինչպէս կը լինի․ դու հարցնում ես՝ որքան պէտք է վճարեմ, ես էլ ասում եմ՝ ոչինչ... Ի՞նչ ես զարմացած նայում։ Շաբաթական 2-ական դաս պարապելով՝ կարծեմ ընդամենը 10—12 դաս, մեծ բան չէ։ Ո՛չ-թէ երկու-երեք ամիս, այլ եթէ նա երկու ամբողջ տարի և այն ոչ թէ երկու, այլ օրը 10 դաս էլ որ պարապէր և՛ քեզ հետ, և՛ Հռիփսոյի հետ (օրիորդի մօքիրի 10 տ. աղջիկը), էլի չէր կարող դուրս գալ ինձ տալիք պարտքի տակից․ ուստի ես կարծում եմ որ նա նոյնիսկ կը նեղանայ էլ, եթէ ուզենաս վճարել։

Անցաւ բաւական ժամանակ․ օրիորդը նորից դիմեց ինձ․

—Լևոն, պ․ Թամալեանցը որ պատահում է, ամաչում եմ․ պէտք է մի բան վճարել։

—Եթէ իմ ասածներս բաւականաչափ համոզիչ չէին քեզ համար, ուրեմն վճարիր, քոյրիկս։

—Ո՞րքան։

—Ի՞նձ ես հարցնում։

—Այո։

—Ոչինչ։

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է՝ ես ոչ-բարով վարժապետին մարդ համարելով, չուզեցի նրա ինքնասիրութիւնը վիրաւորել և արդելք եղայ այդ բանին․ իսկ ինքը այնքան ցած հոգու տէր է, որ ձրի պարապելը երեսովս է տալիս, այն էլ այնպիսի ձևով, որ վիրաւորած լինի անմեղ անձանց։

Պարզ է որ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը ազնւութեան մասին ամենևին գաղափար չունի և այն գաղափարականութիւնը, որ այդ գրական խուլիգանը ուզում է հասարակութեան վրայ աղղար իւղի տեղ ծախել, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ հոտած ճրագու։

Պասկվիլանտ գրչակի ասելուց այնպէս է դուրս գալիս, որ օր․ Գր․-ը իրա բարեկամուհին չէր և չէ (շա՛տ, շա՛տ ուրախ եմ), այլ միայն իմ (ընդունում եմ հոգեկան հրճուանքով և ուրախութեամբ)։

Սակայն դրանից ի՞նչ է հետևում․ այն՝ որ օրիորդի հետ ձրի չի պարապել, այլ ինձ տալիք պարտքի հաշւում և արածս շատ ու շատ լաւութիւնների փոխարէն։ Բացի դրանից այդտեղ ի՞նչ վստահութեան կամ անվստահութեան հարց կարող է լինել, քանի-որ նախ՝ այն-ժամանակ ես դեռ լիովին համոզուած չէի, թէ ինքը սողոմեցի է, այսինքն մի հրէշ է մարդու կերպարանքով․ երկրորդ՝ օրիորդը ցենզաւոր, արդէն թեմական տեսչի ուշադրութեանն արժանացած շնորհալի վարժուհի, իսկ ինքը անցէզ, ինչպէսոր է հիմա էլ, կոպիտ, անտաշ, երկու արշին հեռաւորութիւնից իսկ մարդու սիրտ խառնող միշտ ապականիչ գարշահոտ շնչով վարժապետ․ երրորդ՝ իմ սոսկալի մեղադրութիւնը մանուկների վերաբերմամբ է և ոչ-թէ իրան պէս հարիւրաւորներին ջուրը տանող և ծարաւ յետ բերող արբունքին հասած վարժուհիների, որոնք

երբէք իրան մարդատեղ չեն դրել։ Թող յիշէ թէ քանի-քանի օրիորդ է առաջարկած ձեռքը զզուանքով մերժել։

Ցերեկուայ լոյսի պէս պարզ է, որ այդ մարդակերպ ճիւաղը բանդագուշանքով էլ է տանջւում, ուստի-և աչքերին շարունակ երևում են։

Մարդ չի իմանում, թէ ինչու է օր. Գր.-ին քոյրիկ ասելս էլ մէջ բերել. երևի նրա համար, որ ցոյց տայ, թէ ես նրան սիրում եմ։ Օ՜, այո, չեմ ուրանում. ես օր. Գր.-ին այնպէս եմ սիրում ու յարգում, որ ուղղակի պաշտամունքի է հասնում, որին ամէն մի օրիորդ կարող էր նախանձել։ Բայց ես սիրում ու յարգում եմ և քոյրիկ քաղցր անունը տալիս այն բոլոր հայ-վարժուհիներին, հայ-օրիորդներին ու հայ-կանանց, որոնց մասին այն կարծիքի եմ, թէ նրանք պատիւ ու պարծանք են բերում հայ-դպրոցին ու հայ-ընտանիքին։ Իսկ եթէ համոզուած եմ որ նրանք իրօք այդպէս են, ուղղակի պաշտում եմ այդպիսիներին հոգոյս բոլոր զօրութեամբ, իմ ամբողջ էութեամբ։ Ես քոյրիկ քաղցր անունով եմ կոչել, սիրել, յարգել, և հիմա էլ նոյն քաղցր անունով եմ կոչում և ըստ առաջնոյն սիրում ու յարգում նաև այն օրիորդին (այժմ ամուսնացած), որի մօտ մարդակերպ հրէշը ինձ՝ իբրև մաքուր բարոյականի տէր մարդու, հարսնախօս է ուղարկել։

Ինքը երբևիցէ արժանացած է այդպիսի կամ նման պատուի թէ իմ և թէ ումևիցէ կողմից։ Իրա Busenkamerad Թուսափ-բէգը մօտ երկու տարի իմ հսկողութեանն էր յանձնել իրա աչքադրածին։ Ինքը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածը երբևիցէ մէկի կողմից արժանացած է այդպիսի և նման պատուաբեր վստահութեան։

Այո, այն հայ-վարժուհին, այն հայ-օրիորդը, այն

հայ-կինը, որ պարծանք է բերում մեր սրբավայր հայ-դպրոցին, պատիւ՝ Ազգութեանս գոյութիւնն անսասան պահող հայ-ընտանիքին, այդպիսին իմ քոյրիկն է, իմ սիրելին, աչքիս լոյսը, բերանիս սրբութիւնը, ով ուզում է լինի՝ ծանօթ թէ անծանօթ, ողջ մէկ է. այն էլ բաւական է որ իմ սրտիցն է ջուր խմում՝ իր պարտաճանաչ և բարոյական ընթացքով։ Վասնզի իմ խորին համոզմամբ՝ եթէ որբ մնացած հէք Ազգս չի կլանուել ուրիշներից, այլ մինչև օրս իրա գոյութիւնը պահել է, պահում է և պիտի պահի, այդ օտարներին զարմացնող տոկունութեան—կենսունակութեան գաղտնիքը ամբողջովին հայ-ընտանիքի մաքրութեան մէջ պէտք է որոնած։ Ահա թէ ինչու բարոյականութեան վերաբերմամբ ոչ մի կոմպրոմիս չեմ ընդունում. ահա թէ ինչու եմ այսպէս զինուել Ազգութեանս ապագայ նեցուկ մատաղ սերնդին անբարոյականացնող երկոտանի հրէշ վարժապետի դէմ։

Կան մի տեսակ բարոյապէս փչացած մարդիկ, որոնք իրանց բացասական յատկութիւններով անպատուութիւն են բերում թէ իրանց շրջապատողներին և թէ այն հասարակութեան, որի մի անդամն էլ իրանք են։

Կան մի տեսակ մարդիկ էլ, որոնք՝ իբրև սխալականներ որևէ սխալ կամ յանցանք գործած լինելով՝ անկեղծօրէն խոստովանում են, զղջում և այնուհետև շարունակում անշեղ կերպով ազնիւ ճանապարհով ընթանալ։ Այդպէսները ոչ-միայն արժանի են ամենքի կողմից լիովին ներման, այլև անկեղծ յարգանքի։

Սակայն սխալմամբ մարդ կոչուած Բամալեանց Ս.-ը՝ լինելով մարմնացած կեղծիք, այնքան հեռու է վերջինների առաքինութիւնից, որքան երկինքը

գետնքից· իսկ դրա հակառակ՝ շատ մօտ է, մի մօրից ծնուած հարազատն է առաջիններին։

Շուլավէրը հիմնուած օրից Թամալեանները եկեղեցու հարաւային կողմի բակը միշտ ծառայեցրել են իրանց պէտքերի համար։

Բայց ահա մի օր գիւղի ունևորներից մէկը—հանգ. Սիմ. Պառաւեանցը ցանկացաւ օրիորդաց դըպրոց շինել յիշեալ եկեղեցու բակի այն մասում, որ կից էր Թամալեանների սեպհականութեան։

Ես մանրամասնութիւնից խուսափում եմ, այլապէս ստիպուած պիտի լինէի թէ սոդոմեցի գրական պոռնիկի միայն անձնական գծուծ հաշիւներից թելադրուած լուրերն ու թղթակցութիւններն առաջ բերել և թէ՝ մօտս գտնուած, Պառաւեանցի այն ընդարձակ պատասխանը, որի մէջ պարզ երևում է թէ ինչ զզուանքով են մերժել գիւղացիք չակերտաւոր մանկավարժի քահանայութիւնը։ Պատասխան՝ որ «Արձագանք»-ի խմբագրութիւնն ուղղամտութիւն չունեցաւ ամբողջովին հրատարակելու, այլ հրատարակեց բոլորովին անդամահատած, այդ էլ միայն Գրաքննիչ Ատեանի ստիպմամբ։ Ինչևէ։

Խնդիրն այն է որ դպրոցը կառուցելու հէնց սկզբում գիւղի «սրտացաւ» վարժապետի և Պառ.-ի յարաբերութիւնները լարուած էին արդէն, երբ այդ ոչ-բարով վարժապետը ուսուցչական պաշտօնով գնաց Ախալքալակ, կամ ինչպէս ուրիշներն են ասում՝ կրկին փախաւ ծեծ ուտելուց։

Դպրոցի շէնքը կառուցանելիս, երբ գիւղի համար «սրտացաւ» վարժապետի հայրը շատ անհամութիւն է անում, Պառ.-ը նրան զսպելու համար՝ ինչ-

պէս ասում են, հէնց գաւառապետի մօտ ապտակում է վարժապետի հօրը։

Ահա այդ պատահածի մասին պակաս-պռատ կերպով գրում են Ախալքալակ ապտակ ուտողի վարժապետ տղին։ Բայց այդ ոչ-բարով տղէն հօր պատիւը փոխանակ օրինական ճանապարհով վերականգնելու, ինչպէս-որ վայել է փոքրիշատէ զարգացած մարդուն, ընդհակառակը՝ այժմեան նման էլի դիմեց գրական խուլիգանութեան—սկսեց Ախալքալակում թղթակցութիւններ յերիւրել, որպէս թէ Շուլավէրից գրած, և ուղարկել «Արձագանք»-ին։

Ապա երբ, ինչպէս գրել եմ, յատկապէս իմ շնորհիւ տեղափոխուեց Թիֆլիզ, մտքին դրաւ՝ կան նստող և Մուստուրկան հաջող շան փէշակը նորից ձեռք առնել. այն է՝ Թիֆլիզ վայր ընկած, սկսեց Պառաւեանին զրպարտող թղթակցութիւններ կազմել Շուլավէրից և տալ «Արձագանքին» իբրև ականատեսի գրածներ։

Այդ անփառունակ թղթակցութիւններից մէկը այնքան զզուելի էր, որ զայրացած դիմեցի «գրողին»·

—Ամօթ չէ՞, պարոն. մի՞թէ կարելի է այսպէս ստեր գրել հրապարակով...։

—Պ. Աբգար, յետոյ դարձայ խմբագրին,—ինչո՞ւ էք լրագրիդ անունը արատաւորում. մի՞թէ կարելի է՝ պարզ ասեմ և ոչ ամաչեմ, այսպիսի լիրբ ստութիւն հրապարակ հանել։ (Անազնուաբար հնարած այդ ստութիւնն ու լրբութիւնը կարելի էր լրագրով տըպել, այդ՝ Էտիկայի, Գեղարուեստի, Վայելչութեան, Գրական Բարքերի դէմ չէր, իսկ երբ ես զուտ ճըշմարտութիւններ եմ հրապարակ հանում, այդ՝ և՛ Էտիկայի, և՛ Վայելչութեան, և՛ Գեղարուեստի, և՛ Գրական Բարքերի դէմ է։ Երբ ապականուած սիրտդ ու-

գում է՝ ուրիշների պատիւը ցեխն ես գցում յանիրաւի, անմեղ ընտանիքների ես վիրաւորում զզուելի պասկվիլներով՝ խնդրածդ դրամը չստանալու համար. երբ քեզ ձեռնտու է՝ ուրախութիւն ես յայտնում գողացածդ գրքերի փրուն յառաջաբաններում, որ յաւիտենականութեան գիրկն անցան Կովկասի չար հրեշտակների—իշ. Դոնդուկով-Կորսակովի և Սանդարամետի ծնունդ Գոլիցինի ժամանակները, որ այլևս Եզոպոսի լեզուով չպէտք է խօսենք ու գրենք, այլ մարդկային լեզուով: Իսկ հիմա որ ձեռնտու չէ քեզ մամուլի այդ ազատութիւնը, ողբում ես, անպիտան գլխիդ վա՛յ տալիս, որ կարողանում ենք մարդկային լեզուով գրել և ոչ Եզոպոսի: Թէպէտ քողարկուած, բայց երևում է սև-հոգուդ սև-փափագը: Այո՛, լիովին հասկանում եմ քեզ, սողոմեցի՛ հրէշ, երբ ողբում ես սրբազան մամուլի սուրբ ազատութիւնը: Չլինէր այդ ազատութիւնը, դժուա՛ր թէ ինձ յաջողուէր դիմակդ պատռելով՝ այլանդակ դէմքդ ցոյց տալ հասարակութեան: Կեանքիդ մէջ գոնէ մի հատ առաքինութիւն ունեցիր, այն է՝ լռի՛ր այնտեղ, ուր երբէք, երբէք բերան չպէտք է բանաս, եթէ չես ուզում, որ մարդկային կերպարանք կրելուդ համար էլ թքեն երեսիդ):

—Ինչո՞ւ էք սուս կացել, պ. Արգար. մի՞թէ այսպիսի լիրբ ստութիւնը պէտք է տպուի «Արձագանքի» մէջ, նորից հարցրի:

—Что-жъ, интересно!—պատասխանեց խմբագիրը, որ, երևի, ուրախացել էր, Պառաւեանից վրէժ լուծելու առիթի համար, որովհետև Պառաւեանը իր անոր տղի հետ միասին Արծրունուն էր սպիտակ քուէ տուել կաթողիկոսական պատգամաւորներ ընտրելիս:

Միւս օրը լոյս տեսաւ №-ը, շատերը կարդալով թերթը, յանդիմանում, նախատում են սևահոգի թղթակցին.

—Զե՞ս ամաչում, Սէրգօ. գրագէտը մի՞թէ իրան թոյլ կը տայ այդպէս չլսուած սուտ գրել լրագրի մէջ. ամօթ քեզ:

—Հաւատացնում եմ (լա՛ւ լսեցէք, ընթերցո՛ղ) ես չեմ գրել,—պատասխանում է նզովից արմատը, այդ միայն զզուանքի զգացմունք յարուցանող, խեցգետնից էլ ստոր կենդանին.—Ես այդպէս չէի գրել, այլ Լևոնն է այդպէս փոխել սրբագրելիս:

Բերանացի սովորական դարձած հասարակ ստութիւնն անգամ պախարակվում, անազնւութիւն է կոչվում, հապա ի՞նչ յարմար ու արժանի անուն պէտք է յատկացնել այն գրագէտին, որ հրապարակով մամուլի մէջ իրա գրած չլսուած սուտը նոյն օրն իսկ ուրանում է բաւական չէ, այլև սեպհական շնութիւնը անմեղ մարդկանց վզին է փաթաթում:

Սխալմամբ մարդ կոչուած Ս. Թամալեանցի այդպիսի գրական խուլիգանութիւնն ու մտքի պոռնկութիւնը տեսնելուց յետոյ հասկանալի է որ պէտք է բոլորովին երես թեքէի նրանից:

Վանքի բակում Հայուհ. Բար. Ընկ. օգտին տրուելիք ներկայացման տոմսակներն էի ծախում, երբ քահանայ բարեկամիս ներկայութեամբ այնպիսի բան տեսայ, որ այլևս կասկածի տեղիք չմնայ, թէ ոչ-բարով վարժապետը մի այլանդակ հրէշ—զզուելի սողոմեցի է:

Այդ անցքից յետոյ տպարանում երբ խմբագրին բարևեցի, իսկ սողոմեցուն ոչ, խմբագիրը նկատեց.

—Սարգսին ինչո՞ւ չես բարևում:

—Ես էշ ու հրէշին բարևելու սովորութիւն չունիմ:

Երբ սոդոմեցին քաշուեց-գնաց, խմբագիրս դիմեց ինձ.

— Գիտես, Լե՛ոն, որ եթէ այդպիսի խօսք ինձ ասէիր, ես այս քանոնը գլխիդ կը կոտրէի։

— Իսկ ես այս անգամ թանաքամանով ձեր գլուխը կը փշրէի։

— Ես քեզ չեմ հասկանում, Լե՛ոն. ինչպէս կարելի է մի մարդու հետ այդպէս վարուել։

— Շա՛տ ճիշտ էք ասում. մի մարդու հետ չի կարելի այդպէս վարուել, բայց Քամալեան Ս. կոչուածը մարդ չէ, այլ մի այլանդակ հրէշ։

Թէ մինչև ո՛ր աստիճանի էի զայրացած, այդ երեւում է հետևեալից.

Զնայելով որ ես յարաբերութիւնս կտրել էի, չէի բարևում և հետը չէի խօսում, խմբագրի մօտ այնպէս խայտառակ արի, բայց Զատկին, առաւօտեան վաղ եկաւ ինձ մօտ և եղուկի ժպիտը անամօթ երեսին ձեռքը մեկնեց ասելով՝

— Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց։

Առանց մեկնած ձեռքն առնելու, վրդովուած որ այդպիսի ազիզ օր մի մուրտառ մտաւ սենեակս այդպէս վաղ-վաղ, զայրոյթով բացականչեցի՝

— Ռա՛դ եղիր գլխիցս։

— Լեոն, ախր ասում եմ՝ «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»։

— Իսկ ես ասում եմ՝ ռա՛դ եղիր գլխիցս։

— Լեոն, այսպիսի ազիզ օրը, Քրիստոսի յարութեան տօնին...

— Քրիստոսի հէրն էլ անիծած, քո հէրն էլ. ռա՛դ եղիր գլխիցս. սենեակս պղծեցիր քո ապականուած շնչից։

Այդ՝ սրտի կսկիծով ու ամօթով եմ խոստո-

վանում, կարգից դուրս և համոզմունքիս հակառակ անվայել խօսքերս մարեց անամօթի եռանդը և նա մնաց տեղնուտեղը մեխուած։ Մօտ տասը րոպէաչափ այդպէս ոտքի վրայ մնալով և զգալով թէ որքան պէտք է ուրեմն զառնացած լինիմ իրա դէմ, որ ինձ թոյլ տուի այնպիսի չլսուած խօսքեր արտասանելու և այլևս հետս խօսելու որևէ փորձ անելը անկարելի գտնելով, մոլորուածի պէս, երերուն քայլերով դուրս եկաւ սենեակիցս։

Վերջին դէպքից դեռ շատ ժամանակ չէր անցել, որ մի երեկոյ եկաւ մօտս։

— Եղբայր, էսպէս էլ բան կը լինի՞. որ օրիորդի ձեռքը խնդրում եմ, մերժումն եմ ստանում... (Փակագծում ասեմ որ այդ 8-րդ թէ 9-րդ մերժումն պէտք է լինէր)։ Շա՛տ հարկաւոր է. եթէ հաստատ ուզենամ ամուսնանալ (հապա անհաստատ ամուսնութիւնը ո՞րն է. մի խօսք, է՜, մի հատ խօսք չի ասում, որ ուղիղ լինի), կը գնամ Գանձակ և հէնց առաջին պատահած աշակերտուհու (հը՛մ. թէ՞...) ձեռքը կը խնդրեմ, որ թէ ուրախութեամբ կ'ընդունի և թէ օժիտ էլ կը բերի. ինքն էլ հազար անգամ աւելի սիրուն և առողջ, քան այստեղինները։ (Հետաքրքիր էր թէ՝ էլ ո՞ր օրուան էր սպասում. էլ ինչո՞ւ էր այստեղի ոչ-սիրուն, անառողջ ու անօժիտ օրիորդներին դիմում և մերժումն ստանում. այդ ինչն էր, որ իրան արգելում էր բացայայտ խելօքութիւնը թողած, ակնյայտնի յիմարութիւնն անել)։

— Խաչը վկայ զարմանք է էս մեր աղջկորանց բանը,—նորից սկսեց, և այնքան ինքն իրան զառանցեց, որ եղաւ ժամի տասը, որ ասել է երկու ժամից աւելի տեղն էր տուել։

—Շնո՞րհ ես քեզ ու քեզ դուրս տալու. վե՛ր կաց քաշուի՛ր-գնա, հիմա մուտքի դուռը կը փակեն։

—Ես չեմ գնալու։

—Ի՞նչպէս թէ՝ չես գնալու։

—Ես այստեղ պէտք է մնամ այս գիշեր։

—Նախ՝ ես չեմ ցանկանում, որ դու իմ սենեակում մնաս. երկրորդ՝ ես աւելորդ անկողին չունիմ. այն աւելորդ անկողինը՝ որ պահում էի, ուղարկել եմ գիւղ, որ քեզպէսները այլևս չգիշերեն այստեղ։

—Ինձ անկողին պէտքը չէ. աթոռների վրայ գուլթանավարի կը պառկեմ։

—Այդ ես թոյլ չեմ տալ. ուրեմն խնդրեմ ոտքդ լինիս։

—Քեզ ինչ վնաս, եթէ ես աթոռների վրայ պառկեմ։

—Ուրեմն քեզ տանիցս դուրս անելու համար, եսստիպուած եմ ուրիշ ազդու միջոցի դիմելու։

Եւ երբ տեսաւ թէ կատակ չեմ անում, նոր վեր կացաւ և քաշուեց գնաց։

Կարծեմ հանգ. Գաբ. արք. Այվազովսկին է ասել.

«Ուր քեզ սէր կը ցուցնեն, այնտեղ քի՛չ յաճախիր,
«Իսկ ուր քեզ չեն սիրեր, այնտեղ ոտք ալ մի՛ կոխիր»։

Այդ խրատական սիրուն խօսքը բարոյապէս ընկած Քամալեանց Ս.-ը այսպէս է շուռ տուել իրա մտքի մէջ.

«Ուր ինձ չեն սիրում, ես հէնց այնտեղ կը գնամ.
«Իսկ երբ վրաս թքեն, ես ճաշի էլ կը մնամ»։

Իսկ թէ որքան ճիշտ եմ ըմբռնել այդ ողորմելի գրչակի ապականուած ներքին աշխարհը, թող ընթերցողը դատի հետևեալից.

Յաճախ է լինում մի ընտանիքում, ուր փոքրով,

մեծով, շատ էլ երես չեն տալիս, բայց-և-այնպէս լինում է։ Մի օր երբ չակերտաւոր մանկավարժը դահլիճում նստած կարդում է, տան ամուսնացած աղջիկը, որ մի պստիկ ու ճստիկ անձն է, աւելի ճիշտը կատարեալ զզօլլան (տղամարդ-աղջիկ), խնկևինկ կրակի պէծ, լեզուի կողմից հօ՝ ինձ տուել անց է կացել, էլի ողորմի իմ հօրը, ոչ ողորմի նրա հօրը,—բարկանում է երեխայի վրայ և բացականչում.

—Կորի՛ր, շո՛ւն։

—Տիկի՛ն,—այն կողմից նկատում է չակերտաւոր մանկավարժը,—ձեր ասածը հակամանկավարժական է, ամօթ է։

—Ի՛նչ էք ասո՛ւմ. մարդուն մարդ կ'ասեն, շանն էլ՝ շուն։ Ամօթը ձերն է, դո՛ւք ամաչեցէք, պարո՛ն մանկավարժ, որ Լեոնը այնպէս բաներ է գրում ձեր մասին, իսկ դուք չէք կարողանում ոչ կարգին պատասխան գրել և ոչ էլ դատարանին դիմել. թիւ-հ... ամօ՜թ ձեր նամուսին,—ասում է քաջ աղջիկը և արհամարհանքով երեսը շրջում։

—Մի՞թէ հէնց այդպէս էլ ասացիր, ա՛ղջի։

—Եւ ինչո՞ւ չէ. ես նրան շա՜ն տեղ էլ չեմ դնում։

—Ճիշտ է ասում, դիմեցի տան միւս անդամներին։

—Զգուշեցէք, հօ ճանաչում էք դրան, թէ ինչ լեզու ունի։

—Իսկ չակերտաւոր մանկավարժն ինչ արաւ։

—Ոչինչ. մի 10—15 րոպէից յետոյ միասին սեղան նստեցինք...

Վերև յիշածս չլսուած լիրբ ստութիւն պարունակող յօդուածից յետոյ մի ուրիշ ստայօդը բերաւ։

Պառաւեանցի համբերութեան բաժակն արդէն

պռնկէպռունկ լիքն էր, անազնիւ Թղթակցի այդ վերջին լրբութիւնը հանեց նրան համբերութիւնից և նա գանգատուեց։

Ջրպարտչի վարտիկը կատու ընկաւ. նա շատ էր փափագում Աբգարի ազդեցութեամբ Թիֆլիզի հարուստ ծխեր ունեցող եկեղեցիներից մէկի վրայ քահանայ ձեռնադրուել, մինչդեռ այդ դատով փայփայած յոյսը յօդս էր ցնդում։

—Սարգիս,—ասում է խմբագիրը,—մի բան արա, մի ճար գտիր, Թէ չէ բանտ ենք նստելու 11 ամիս։

—Էլ մարդ չմնաց, պ. Աբգար, ամենքին էլ խընդրեցի՝ որ միջնորդեն հաշտութիւն գցելու, բայց Պառ.-ը ամենքին ևս մերժեց։ Միմիայն մի մարդ է մնացել, որ կարող է ազդել Պառ.-ի վրայ. սակայն նրան դիմել ես չեմ կարող. նա իմ ասածը չի լսիլ։

—Գնա՛ փորձիր։

—Գնամ Թէ չէ, տանից դուրս կ՚անէ։

—Ո՞վ է այդ մարդը։—Լևոնը։—Մե՞ր Լևոնը։—Այո։

Երբ խմբագիրը ինձ կանչեց և խնդրեց՝

—Ո՛չ, պ. Աբգար,—ասացի,—չեմ կարող. աշխատակիցդ արժանի չէ, որ ես նրա համար աշխատեմ։ Նա հէնց բանտի արժանի անձն է։

—Բայց դու նրա համար չես աշխատելու, Լևոն, այլ ինձ համար։ Եթէ Սարգիսը խայտառակուի...

—Աւելի լաւ։

—Սպասիր. եթէ նա խայտառակուի, այդ խայտառակութիւնը «Արձագանք»-ին կը լինի, հետևապէս նաև ինձ։

Համաձայնեցի և գնացի Պառ.-ի մօտ, որ մի առ մի Թուելով Թէ ովքեր են միջնորդել, աւելացրեց.

—Հաշտուելու համար անհրաժեշտ է որ Քամալեանց Ս.-Մխիթար-Մխիթարիկ-Թուխ-Մանուկ Թէ

շուն-մանուկը, որ միևնոյն անձնաւորութիւնն է, մի մեղայական գրի և «Արձագանքում» տպել տայ։

Անտեղեակ այդ ամենից, անազնիւ Թղթակիցը՝ դատի երկիւղից սիրտ էր արել գալ սենեակս և իմ բացակայութեան հետևեալ տոմսակը գրել.

«Լևոն, եկայ քեզ տեսնելու, չկաս։ Այս էլ (լսեցէք, ընթերցող) քու ծանծերը, էլ ինչ ես ուզում ինձանից։ Երկու օր առաջ յանձնեցին ինձ մեղադրական Թերթը. այսօր Աբգարի մօտ էի, այդ առիթով խօսեցինք. նախքան փաստաբանին դիմելը գերադասեց Աբգարը քու միջոցով մի բան իմանալ. առաւօտը շուտ կամ ինձ մօտ արի (տեսէք կերած ....) կամ Աբգարի մօտ գնա։

Քո Բ. Ս,»—չէ՛ւշ։

Այդ իրան անուանն արժանի բացականչութիւնը աւելացնելուց յետոյ պահեցի։

Վերը ընթերցողը տեսաւ որ ես իմ յարաբերութիւնս կտրել էի իրանից, երեսին Թքել, էշ ու հրէշ անուանել, երկու անգամ տանիցս դուրս արել, հապա անամօթութեան վերին աստիճանը չէ՞ր, որ համարձակվում էր գրելու՝ «առաւօտը վաղ ինձ մօտ արի». էլ ինչպէս չասէի՝ չէ՛ւշ և այժմ չգրէի՝ տեսէք կերած ...., քանի-որ վերջին երկու տարում ո՛չ մի անգամ չէի գնացած իրա մօտ, իսկ առաւօտը վաղ ո՛չ մի անգամ 20—25 տարուան ընթացքում։

Հարկաւ՝ առանց խաբեբայ Թղթակցին մարդատեղ դնելու, ես իմ ստանձնած պաշտօնս ճշտութեամբ կատարում էի և խմբագրին տեղեկութիւն տալիս։ Սակայն այդ՝ միայն արտաքինով մարդանմանը էլի անտեղեակ անցած-դարձածից, նորից էր եկել սենեակս և հետևեալ՝ աւելի զզուելի, աւելի անամօթ, աւելի անպատկառ ու լպիրշ տոմսակը գրել.

«Լևոն, քու (լա՛ւ լսեցէք, ընթերցող) ձանձրի պատմութիւնը («Ինչո՞ւ էր հերստել» պատկերն է) գրած պատրաստ է։ Արդեօք տեսա՞ր Սիմէօնին և ի՞նչ խօսեցիր. դու չես աշխատում հաշտութեան գործը գլուխ բերես (ինչի՞ց գիտես, զզուելի՛ սողուն. իսկ եթէ դու խարդախ չես և սրտանց հաշտութիւն էիր կամենում, հապա ինչո՞ւ, անմիտ արարած, ինձ «վիրաւորական»՝ «Ինչո՞ւ էր հերստել» պատմութիւնն էիր բերում. տեսնուած բա՞ն է, որ մէկի մասին վիրաւորական բան գրեն, և նրանից հաշտութեան գործ խնդրեն։ Հէնց այդ մէկ փաստն էլ բաւական է՝ լաւ ըմբռնելու քո գծուծ, աղնուութիւնից թափուր աղքատ հոգիդ). երևի քեզ դուր է գալիս, երբ մենք կռւում ենք (ինչի՞ց գիտես, իժի՛ ծնունդ)։ Բայց սովկալի կռիւը այսուհետև կը լինի (անամօթ պարծենկոտ, շուտով այդ էլ կը տեսնենք), եթէ դու ականջդ կախ անես կամ Սիմէօնն էլ կողմնակի մարդկանցից սրուած գանգատը գանգատ թողի։ Հազիւ սիրտս (ցամաքի՛ այդպէս ապականուած, այդպէս աղտեղութիւններով լի սիրտը) հանդարտուել է նրա դէմ, ամեն ինչ ուզում եմ մոռանալ (այդ քեզ շատ ձեռնտու է) և հաշտութեան ձեռ մեկնել իբրև մի զօրեղ շուլավերցու (հ՞ըմ), որ պակասութիւնների թւում ունի աչքի ընկնող արժանաւորութիւններ էլ (հապա ինչո՞ւ էիր քօռացել ու պապանձուել այդ մասին, Սանդարամէտի՛ց ելած). ինձ ոչինչ վնաս չի հասնիլ նրա գանգատից (քո գլխի պատուիլը գիտենայ. հապա 11 ամիս բանտ նստե՞լդ, հապա հարուստ ծխերի վրայ քահանայ դառնալու սևագոյն հոգուդ տենչանքի ջուրը մաղւե՞լը). Նրան պատուելու համար է որ հաշտութիւնը նախադասում եմ (դու իսկ և իսկ մարդկութեան տականք ես եղել, զզուելի՛ եղուկ)։ Ոտս դատարան դնելուց ետը ես երբէք, երբէք հաշտուել չեմ կարող (և հիմա երևի թէ հաշտութիւնը այդպէս շատ սիրելուցդ է, որ դատարանից եօթն օրուան ու եօթը գիշերուայ ճամբայ հեռու ես փախչում՝ իմ դէմ չգանգատուելու համար)։ Իմ սրտի բանը ես գիտեմ (էլ ինչ ասել կ՚ուզէ)։ Թո՛ղ Սիմէօնը լաւ իմանայ որ բարեացակամու-

թիւնից (ցի՛ց) դրդուած եմ այս տողերը գրում և ո՛չ վախից։ (Դու այդ քո անամօթութեամբ Ստեղծողիդ էլ ես ամօթ բերում)։ Թո՛ղ գայ հաշտութիւնը գլուխ բերենք վերջանայ (որպէսզի էլ ո՛չ իշի բաղնիս մտնես և ոչ էլ քահանայ դառնալու յոյսից զրկուես)։ Եթէ չես տեսել մինչև օրս ու չես խօսել, այսօր գնա՛ (ցի՛ց, է՜) յայտնիր իմ մտադրութիւնը և երեկոյեան արի ինձ մօտ (մէկ տեսէք այդ լրբի կերած ....)—կը սպասեմ մինչև ժ. 7-ը։ Հոկտ. 20, $1^{1}/_{2}$ ժ-ին.

Քո Բ. Ս.»—չի՛ւշ։

Այդ տոմսակը ես պահեցի և, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, չեմ սխալուել։ Եթէ դա անբարոյական չլինէր, այդ ատրճան մոռացկոտ չէր լինի՝ թէ իր սեպհական գործի վերաբերեալ ինչ ու ինչ է գրել, և հիմա չէր ասիլ, թէ «Ինչո՞ւ էր հերստել» պատկերը ինձ համար վիրաւորական է և իբրև-թէ այդ պատճառով է, որ մերկացումներ արի։ Եթէ ես այդ տոմսակը, ինչպէս նաև շատ բան, պահած չլինէի և դուք էլ, ընթերցող, ներեցէք պարզախօսութեանս, ազնուութեան, ճշմարտութեան հետ կոմպրոմիսներ անող կամ տափակ ուղեղի տէր լինէիք, ես ինչպէս կարող էի հաստատել, որ իմ ձեռքով ուղղուած, կոկուած, աւելի կենդան գոյն ստացած ֆելիէտոնը երբէք չէր կարող ինձ համար վիրաւորական լինել, հետևապէս այժմ այդպէս պնդելը մի այնպիսի անամօթ ստախօսութիւն է, որին ընդունակ կարող են լինել միմիայն բարոյապէս ընկած Սարգիս Քամալեանցը և Մողնու միաբան սուտ-քրիստոս Սահակ քահ. Սահակեանը՝ այդ ո՛չ-բարով աստուածաբանները, այդ մարմնացած անազնւութիւնները։

«Արձագանք»-ի խմբագրի բարեկամ փաստաբա-

նը շարունակ գալիս և յորդորում էր՝ մի բան անել, այլապէս հետևանքը վատ կը լինի։

—Այսպէս ձգձգելը քեզ այնքան էլ պատիւ չի բերում, Սարգիս. նստիր և մի բան գրիր։

—Հաւատացէք, պ. Աբգար, չգիտեմ ինչպէս գրեմ։

—Մի կերպ դուրս բեր։

—Բայց ինձ թվում է թէ ուղեղս կանգ է առել, էլ ո՞նց գրեմ։

Թշուառականը հազիւ մի ուղիղ խօսք ասաց։ Այո, ստութիւններով ու զրպարտութիւններով լի չինծու թղթակցութիւններ կազմելիս ապականուած ուղեղը գործում էր, բայց երբ պէտք է այդ արած ցածութիւնների համար, իբրև արդար պատիժ, մեղայական գրէր, «ուղեղը կանգ էր առել», «ո՞նց գրէր»։

Խմբագիրը տեսնելով աշխատակցի աննախանձելի դրութիւնը, խղճաց վրան, այդպիսի դէպքերում սովորական՝ «մախլաս»-ը բացականչեց և անճարակ մնացած թղթակցի բերանից մի բաց նամակ գրեց Պառաւեանցին։

—Լևոն-ջան, այս նամակը վաղը կը տանես Պառաւեանցին, միայն չասես թէ ես եմ գրել։

—Պ. Աբգար, այս գրածիդ մէջ թէև սպանիչ արհամարհանք եւ ղառն հեգնութիւն կայ թաղնուած ձեզ սխալեցնող աշխատակցիդ վերաբերմամբ, բայց և-այնպէս տանելս աւելորդ է, Պառաւեանցը չի համաձայնիլ այս ձևով գրածին։

—Ցամենայն դէպս տար, միայն չասես թէ իմ գրածն է։

Միւս օրը երբ տարայ և կարդացի, Պառ.-ը զայրացած նկատեց.

—Այդ նամակը, Լև՛ոն-ջան, եզուիտային խորամանկութիւն է. այդ նամակով ինձ վրայ հաջող շու-

նը միամիտների աչքում ուզում է բարձրանալ, մինչդեռ ես ուզում եմ ամենի առաջ ցածացնել և իրան արժանի տեղը դնել—ցեխի մէջ թաղել...

—Ա՛ Սիմ, այդպէս վրդովելու կարիք չկայ. նա այս է առաջարկում. եթէ այս կամ այն խօսքը լաւ չէ, ուղղիր։

—Այս ուղղել անկարելի է. սկզբից մինչև վերջը խարդախութիւն է. պէտք է գրել նորից և իմ ուզածի պէս. այլապէս՝ դուք ձեզ համար, ես էլ ինձ համար։

Ես կազմեցի մի ուրիշը, չհաւանեց. կազմեցի երրորդը, թէ՛ չհաւանեց և թէ նկատեց.

—Դու է՛լ նրանց հացից կերեցիր, Լև՛ոն։

Համբերութիւնից ելած՝ կազմեցի չորրորդը և տուի իրան, ասելով՝

—Եթէ անկեղծօրէն հաշտութիւն ես ուզում, Սէմոն, գոնէ հիմա պէտք է հաւանես։

Առաւ, կարդաց, մի երկու տեղ փոփոխեց և ինձ տուաւ։ Երբ արտագրեցի և կարդացի, գոհ մնաց։

—Այ, բացականչեց,—այն սև-շունը պէտք է այդ ստորացուցիչ մեղայականը տպի հէնց այն լրագրում, ուր վրաս այնքան հաչացել է։

Խմբագրին տարայ, որ նոյնպէս շատ հաւանեց։

—Լևոն-ջան, խնդրեմ հէնց հիմա տանես Սարգսին, որ ստորագրի, առանց այն էլ շատ ուշացաւ։

—Ես իմ յարաբերութիւնս արդէն կտրել եմ նրանից մօտ երկու տարի է. հետևապէս անկարող եմ նրա մօտ գնալ. մանաւանդ-որ նա արժանի չէ այդ պատուին։

—Լևոն, այնպէս իմացիր թէ իմ խաթեր համար մի վերտէպ ես գնում. յատուկ խնդրում եմ որ գնաս։

Գնացի, առանց ձեռք տալու մեղայականը տուի իրան։ Կարդաց և մնաց շուարուած։

—Գ. Աբգարը տեսա՛։

—Ի-հարկէ տեսաւ. նա խնդրեց որ գնամ, թէ-չէ ես քեզ մօտ եկողը չէի։

—Խի՞, քեզ ինչ եմ արել։

—Դրա վախը չի. ես ժամանակ չունիմ, տպարան եմ գնալու, ստորագրի՛ր տուր։

Օրպէսզի չստորագրի, ինչ յիմարութիւններ, ինչ ցնդաբանութիւններ ասէք, դուրս տուաւ։

—Ասացի որ ժամանակ չունիմ. այդ յիմար սոփեստութիւններդ ծալիր և ջէբդ դիր, ինձ պէտքը չեն։

Վեր կացաւ որ լուսամուտի վրայից կազմած «Արձագանքները» բերի և աշխատի ինձ համոզել։

—Ախր ինչո՞ւ ես բերում դրանք. չէ՞-որ ամեն բան ձեռքիս տակից է անցել։

Չլսեց և երբ կազմած «Արձագանքները» բարձրացրեց, երևան եկաւ՝ մինչ այդ ինձ անյայտ մնացած տգեղ յատկութիւններից մինն էլ—կաշառակային թէ ազգային բնոյթը,—որով շատ և շատ բան պարզեցաւ ինձ համար, ինչ-որ մինչ այդ ուղղակի հանելուկ էր մնացել։

Խմբագիրը երեկոյեան գալով տպարան, երբ իմացաւ թէ չի ստորագրել՝

—Ոչինչ, ասաց, դու շտապի՛ր Պառաւեանցի հետ հարկաւոր նամակները գրել ու փոխանակել, որ ժամանակ չկորչի, իսկ մեղայականը Սարգիսը կը ստորագրի անպատճառ. կեղծ ամօթից է որ մերժում է։ Իսկ եթէ չկամենայ ստորագրել՝ очень нужно! Եթէ սիրտն ուզում է, թող բանտ նստի։ Ես ձանձրացայ. բաւական էր այդ յիմարի համար այսքան զբաղուելը։

Միւս օրը Պառաւեանցի հետ համաձայնութիւն կայացնելով, մի նամակ գրեցի, որի մէջ ազնիւ խօսք էի տալիս, թէ յիշեալ մեղայականը անփոփոխ կը

տպագրուի «Արձագանքում», երբ Մխիթարիկ-Քամալեանց Ս.-ը սեպհական ձեռքով կըստորագրի. հակառակ դէպքում ազատ է լինելու ոչ-միայն դատը շարունակելու, այլև իրաւունք էի տալիս ինձ էլ վկայ կանչելու։ Իսկ Պառաւեանցն էլ հետևեալ նամակը գրեց ինձ.

Սիրելի՛ իմ Լևոն!

Գրածդ նամակն ստացայ, որով գրում էք այն բաց նամակի բովանդակութիւնը, որ պէտք է իբրև ներողութիւն տպագրել տալ «Արձագանք» թերթում Մխիթար-Մխիթարիկ-Քամալեանց Ս.-ը, և պէտք է յետ վերցնի լրագրապէս այն բոլոր խօսքերը, որ տպագրուած է անցեալ 1894 թուին։ Դուք նաև գրում էք որ ես ներողամիտ լինիմ, քանի-որ մեղաւորը յանձն է առնում իւր մեղքը. բայց օրէնքը այդ չի պահանջում. օրէնքը պատժում է մեղաւորին, և ես դիմել եմ այդ ճանապարհին։

Սակայն, Լևոն-ջան, զիջանելով քո խնդրին, ես այս իմ նամակով խօսք եմ տալիս որ երբ կը տպագրուի «Արձագանք» թերթում ինձ գրած բաց նամակը Մխիթար-Մխիթարիկ-Քամալեանց Ս.-ի կողմից և նա յետ կը վերցնի իր բոլոր գրուածների մէջ արած զրպարտութիւնները, ես միայն այն-ժամանակ կարող եմ հաշտուել և իմ տուածս գանգատը նահանգական դատարանին անհետևանք թողնել։ Ուստի տպելուն պէս ես միւս օրը խնդիր կը տամ բողոքն անհետևանք թողնելու։

Քեզ սիրող՝

Սիմէօն Պառաւեան

5-ն դեկտեմբերի 1896 թ.
Տ փ խ ի ս։

Խաբեբայ Թղթակիցը գալիս էր տպարան, կարդում իրա մեղայականը, բայց չէր ուզում ստորագրել. իսկ երբ մի օր փաստաբանն էլ եկաւ տպարան և դարձեալ պնդեց, որ բանտարկութիւնն անխուսափելի է, արհամարհանքի արժանի զրպարտիչ Թղթակիցը գոյն

տուաւ, գոյն առաւ և դողդոջիւն ձեռքով ստորագրեց հետևեալ մեղայականը․

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՍԻՄԷՕՆ ՊԱՌԱՒԵԱՆՑԻՆ

—

Շուլաւէրից գրած մեր թղթակցութիւնների մէջ երբեմն խիստ և՝ խոստովանում ենք անկեղծօրէն, նաև անարդար ենք եղել Ձեր վերաբերմամբ։ Այժմ՝ խնդրի վրայ թէ աւելի սառնօրէն նայելով և թէ մեր ընդհանուր բարեկամաց յորդորներն իրաւացի գտնելով, մեր պարտքն ենք համարում հրապարակով յայտնել, որ մենք մեր այս նամակով յետ ենք վերցնում այն բոլոր խօսքերը, որ գրել էինք Ձեր մասին, և այն բոլոր մեղադրանքները, որ մենք իզուր տեղը բարդել էինք Ձեզ վրայ։

Ընդունեցէք, մեծ․ պարոն մեր խորին յարգանաց հաւաստիքը։

Մխիթարիկ-Քամալեանց Ս․

7-ն դեկտեմբերի 1996 թ.
Թ ի Փ լ ի զ։

—Ահա ա՛ռ․ վերջը քու ասածն արիր, էլի։

—Բռնիր,—բացականչեց գայրացմամբ և նամակը շպրտեց երեսին.—եթէ համոզուած չես որ ա՛յնքան ու այնքան անազնիւ զրպարտութիւններ յեբիւրելուցդ յետոյ ա՛յս կերպ միայն կարող ես իշի բաղնիս չմտնել, ապա ուրեմն թո՛ղ չտպուի։

—Էլ նոր ի՞նչ․ թո՛ղ հէնց հիմա շարեն տպուի։

Սակայն արդէն երեկոյեան ժամը 9-ն էր, ուստի մնաց միւս №-ին։

Միւս օրը երբ մեղայականն արդէն շարուել, սրբագրուել, գրաքննիչից եկել, երես էր կապուել և այն է՝ ֆորմատը մամուլի տակ պէտք է գցուէր, մարմնացած ստութիւնն եկաւ տպարան և յայտնեց․

—Չեմ ուզում որ այն նամակս լոյս տեսնի։

—Այսինքն մեղայակա՞նդ, հարցրի։

—Ի՛նչ որ է, չեմ ուզում։

Խմբագիրը զարմացած հարցական հայեացք գցեց վրաս։

—Դու, բաւական միջոց ունէիր, պ․ խաբեբայ, այդ առաջուց ասելու։ Եթէ չէիր ուզում, հապա ինչո՞ւ հէնց այսօր, սրանից մի 5—6 ժամ առաջ Վելեամինեան փողոցում պ․ Կ․ Ե.-ի մօտ էլ յայտնեցիր, որ համաձայն ես մեղայականդ տպագրուելուն։

—Պ․ Աբգար, թողէք կառքով գնամ պ․ Կ․ Եաղ․ բերեմ և սուտս հաստատեմ վկայով։

—Հարկ չկայ․ քեզ հաւատում եմ։

—«Չեմ ուզո՜ւմ»... Այս էլ դարձաւ թունդ նորղարական «պատուական երիտասարդ» քննիչ Գ․ Մ.-ի՝ Տէր-Պօղոսի մօտ գրաւ մնացած շորե՞րը, որի համար ուզում էիր ազնուութիւնս զէնք շինես և քեզ իրան օգնական չկամեցող Տէր-Պօղոսից վրէժ լուծես։ Չե՞ս ամաչում։ Չէ՞-որ ես Պառ.-ին ստորագրութիւն եմ տուել մեղայականդ անպատճառ տպուելու համար։ Ուրեմն ուզում ես ինձ սուտ դուրս բերել նրա մօտ․ թո՛ւք, թո՛ւք այդ անամօթ երեսիդ, ասացի և երեք անգամ թքեցի երեսին։

Այդ տուածս թուքը մարսեց 1896 թ․ դեկտեմբեր 10-ին թէ 11-ին, իսկ նոյն ամսուայ 14-ին «Արձագանքի» № 146-ում լոյս տեսաւ ցածահոգի թղթակցի հետևեալ գրութիւնը․

«ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ․ ՍԻՄԷՕՆ ՊԱՌԱՒԵԱՆՑԻՆ

—

«Երկու տարի առաջ «Արձագանքում» մի քանի յօդուածներ տպուեցին իմ ստորագրութիւնով ձեր դէմ։ Յուզուած րոպէներին սխալուելը յատուկ է ամեն մարդու, հետևապէս և ինձ. հայրենի գիւղից հասած տեղեկութեանց

անմիջական ազդեցութեան տակ խոստովանում եմ—վիրաւորանք եմ պատճառել ձեզ, վաղեմի բարեկամիս, որին միշտ յարգել եմ իբրև գործունեայ հայի։ Զնայելով որ ընթերցող հասարակութիւնն արդէն մոռացութեան է տուել այդ ամենը, բայց ես յանուն ճշմարտութեան պարտք եմ համարում եւ վերցնել իմ յօդուածներում ձեր հասցէին ուղղած բոլոր վիրաւորական դարձուածներս։

Ես չեմ ցանկացել երբէք (անամօթ ստախօս) և այսուհետև էլ անկարող եմ հետևել ներկայումս լրագրական մի մասում ընդունուած բարքերին, ուր անտեղի վիրաւորանքի միակ շարունակութիւնը յամառութիւնն է։ (Եթէ այդպէս է, եթէ չես ստում, հապա դեկտ. 7-ին ստորագրածդ ինչո՞ւ չուզեցիր տպել, ա՛յ մարմնացած կեղծիք)։

Ներկայ երկտողով ինձ թվում է որ կատարած կը լինեմ իմ պարտքս։

Ընդունեցէք խորին յարգանքս և այլն։

Քամալեանց Ս.

Ապա 1897 թ. յունվ. 1-ին «Արձագանքի» № 1-ում լոյս տեսաւ հետևեալը.

ՇՈՒԼԱՎԵՐԻՑ պ. Մխիթարիկը մեզ գրում է (ընթերցողն արդէն նախընթաց երեսներից տեսաւ թէ ո՞վ է այդ խարդախ Եանուսը—երկերեսանին).—«Սիպտակ-չէն» կոչուած կալուածի խնդիրը, որ երկար տարիներ մեր հասարակութեան համար կռուածաղիկ էր եղած, գրեթէ (տօ անիծած, էլ ի՞նչ գրեթէ. ճշմարիտն ասա՛ ու պրծի, էլի) վերջացած է։ Գիւղացիք հասկանալով սեպհական հող ունենալու առաւելութիւնը (ինչ ասել կ՚ուզէ, որ դու քո «մանկա...վարժութեամբ» կը լինիս հասկացրած) պէտք եղած գումարը աղքատից մինչև ունևորը ժողովեցին, որ վճարեն պ. Ս. Պառաւեանցին»։

Պ. Մխիթարիկը խնդրում է աւելացնել որ պ. Ս. Պառաւեանցի մասին իւր թղթակցութիւնների մէջ արած ենթադրութիւնները չարդարացան, ուստի յետ է վերցնում նրանց»։

Այդ՝ իբրեւ-թէ Շուլավէրից գրած, լուրը տպուելու առիթով նոյն թուի յունվ. 12-ին հետևեալ նամակն ստացայ Պառաւեանից.

Սիրելիդ իմ Լևոն!

Դու ինձ դրեցիր անելանելի դրութեան մէջ. չգիտեմ ինչին վերագրեմ քո միջնորդութիւնը։ Ախր քեզ շատ լաւ յայտնի պէտք է լինի, որ մօտ մի ամսից աւելի քանիքանի մարդիկ, նոյնիսկ Սրբ. Առաջնորդը միջնորդութիւն արին՝ Մխիթար-Մխիթարիկ, Թուխ մանուկ թէ շուն մանուկ Քամալեանց Ս.-ի կողմից, որ ներեմ նրան իր՝ իմ դէմ արած զրպարտութիւնների համար, բայց ես բոլորին մերժելով մերժեցի։ Վերջը դու, հոգիս, օձիքիցս պինդ կախ ընկար, և իմանալով իմ անկեղծ սէրը և յարգանքը դէպի քեզ, ինձանից ազնիւ խօսք առնելուց սաւայի, առար նաև գրաւոր փաստ, որ ես ներեմ և վերցնեմ նահանգական դատարանից իմ սկսած դատը, եթէ համաձայն ինձ գրածդ նամակի «Արձագանքի» մէջ տպագրուի Մխիթարիկ-Քամալեանց Ս.-ի իսկական ստորագրութեամբ գրած մեղայականը։ (Երես 108)։

Այդ նամակը չտպուեց «Արձագանքում», այլ դրա փոխարէն միմիայն Քամալեանց Ս. ստորագրութեամբ դուրս եկաւ մի ուրիշ բաց նամակ բոլորովին այլ բովանդակութեամբ։ (Երես 109)։

«Իսկ յունվ. 1-ին «Արձագանքի» № 1-ում էլ Շուլավէրից տպուած կար մի լուր (Երես 111) իմ վերաբերմամբ, ուր ի միջի այլոց գրած է թէ՝ «Մխիթարիկը իր ենթադրութիւնների մէջ չարդարացաւ, ուստի և յետ է վերցնում նրանց»։ Ասա՛ խնդրեմ, այդ ի՞նչ ենթադրութիւններ էին, որոնք չարդարացան. այդ ի՞նչ սոֆեստութիւն է, Մարդը (?) ինձ ուղղակի անպատուել է, ամեն բան անուանել է, ամեն (լա՛ւ լսեցէք, ընթերցող) անուն տուել է, նա ուղղակի ցանկացել է իմ պատիւս շօշափել, և արել է, այժմ այդ տեսակ անազնիւ յարձակումները կարո՞ղ են դառնալ ենթադրութիւններ։ (Եթէ խնդիրը հոտած ուղեղի տէր անբարոյական Քամալեանց Ս.-ին է վերաբերում, կարող են, վասնզի այդ սողոմեցին ընդունակ է ամեն տեսակ ցած ու ստոր արարքի)։

Ահա, հոգիս, այդ էր քո ազնիւ խօսքը, սրտագին միջնորդութիւնը. այդ էր քո անկեղծ խնդիրը Քամալեանց Ս.-ի համար: (Եւ այդ ամենից յետոյ վեր կենալ և առանց ամաչելու գրել. «Հաշտութեան գործը Լևոնն էր ուզում, բայց գլուխ եկաւ Ս. Հախ.-ի միջոցով»):

Ուրեմն որովհետև դու ես միայն ինձ այստեղ գցողը, և դու ես ինձ կոտրողը որ հաշտուեմ—կամ կատարիր խոստումդ և թող մեղաւորը անկեղծօրէն ներողութիւն խնդրէ հրապարակապէս, կամ վերադարձրու իմ քեզ գրած նամակս (Երես 107) և նորից գրաւոր հաստատի, որ ես իրաւունք ունիմ դատը շարունակելու և զզուելի զրպարտչին պատժել տալու:

Քանիքանի անգամ Աբգարին խնդրեցի՝ կամ զզուելի զրպարտչի մեղայականը և կամ խմբագրութեան կողմից մի երկու խօսք տպելով ազատի ինձ Պառ.-ի յանդիմանութիւններից, սակայն ոչինչ չեղաւ:

Պառաւեանն էլ վշտացած՝ նոյն թուականի «Մըշակի» №12-ի մէջ տպել տուաւ հետևեալը.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—

Խնդրում եմ մի անկիւն շնորհէք այս երկտողիս «Մշակի» մէջ:

Ի-թիւս շատ խնդրողների պ. Լևոն Մելիք-Ադամեանը ես միջնորդ դարձաւ՝ ինձ և Սարգիս Քամալեանին հաշտեցնելու, այսինքն՝ որ ես ներեմ Ս. Քամալեանին և առ ոչինչ համարեմ պարոնի զրպարտութիւնները, որ նա աջ ու ձախ թափում էր իմ վրայ համարեա երկու տարի, այն է 1894 և 1895 թուականների ընթացքում «Արձագանքի» մէջ: Եւ թէպէտ ես շատերին մերժելով մերժել էի և չէի ընդունել ոչ-ոքի միջնորդութիւնը՝ սակայն վերջիվերջոյ յարգեցի պ. Լևոն Մելիք-Ադամեանի միջնորդութիւնը և համաձայնեցի ներել այն պայմանով, եթէ Սարգիս Քամալեանց-Մխիթար-Մխիթարիկ-Թուխ-Մանուկ ստորագրութեամբ՝ ինձանից ներողութիւն խնդրող և զրպարտութիւնները յետս վերցնող նամակ կը տպուի հէնց այն լրագրում, որի մէջ ինձ վիրաւորանքներ է հասել իզուր տեղը: Պ. Լևոն Մելիք-Ադամեանը միքանի օրից յետոյ բերաւ և կարդաց մօտս հետևեալ բանաձևը, որ պիտի տպուէր այսպէս.

«Բաց նամակ Ս. Պառաւեանցին.—«Շուլավէրից գրած մեր թըղ-
« թակցութիւնների մէջ երբեմն խիստ և՝ խոստովանում ենք
« անկեղծօրէն, նաև անարդար ենք եղել Ձեր վերաբերմամբ:
« Այժմ՝ խնդրի վրայ թէ աւելի սառնօրէն նայելով և թէ
« մեր ընդհանուր բարեկամաց յորդորները իրաւացի գըտ-
« նելով, մեր պարտքն ենք համարում, հրապարակով յայտ-
« նել, որ մենք մեր այս նամակով յետ ենք վերցնում այն
« բոլոր խօսքերը, որ գրել էինք Ձեր մասին, և այն մեղա-
« դրանքները, որ մենք իզուր տեղը բարդել էինք Ձեզ վրայ:
« Ընդունեցէք, մեծ. պարոն, մեր խորին յարգանաց հա-
« ւաստիքը»:

Իսկականի վրայ ստորագրած է՝ «Մխիթարիկ և Քամալեան Ս.»:

Սկզբումը ես չուզեցի համաձայնել, սակայն կրկին յարգելով Լևոն Մելիք-Ադամեանին, զիջայ միայն այն պայմանով, որ յիշեալ բանաձևը լոյս տեսնի առանց որևէ փոփոխութեան: Եւ երբ պ. Լ. Մելիք-Ադամեանը խոստացաւ և վերջնականապէս իմ համաձայնութիւնս տուի, նա առաւ ինձանից նաև ստորագրութիւն, որով ես՝ այդ բանաձևը տպուելու միւս օրն իսկ, պարտաւորվում էի խնդիր տալ դատարանին, որպէսզի իմ գանգատս անհետևանք թողնեն: Եւ ահա լոյս է տեսնում «Արձագանքի» № 146-ը և մէջը մի բաց նամակ՝ իմ անունան, որ կրում է միմիայն Քամալեանց Ս. ստորագրութիւնը և բոլորովին այլ բովանդակութեամբ: Այս միքանի օրից յետոյ լոյս է տեսնում նոյն «Արձագանքի» այս տարուայ № 1-ը, որի մէջ հիմա էլ Մխիթարիկն էր հրապարակ դուրս եկել նոյն մտքով, ինչ-որ Ս. Քամալեանցը իր բաց նամակով: Ես միանգամայն մնացի զարմացած: Եթէ այդպէս պիտի լինէր, հապա էլ ինչու էր պ. Մելիք-Ադամեանը միջնորդում, և եթէ ինքը պ. Մելիք-Ադամեանը վըստահ չէր Սարգիս Քամալեանցի վրայ, էլ ինչու ինձանից ստորագրութիւն առաւ: Սրանով ես իմ անբաւականութիւնս եմ յայտնում պ. Լ. Մելիք-Ադամեանին, որից և խնդրում եմ հրապարակական բացատրութիւն:

Սիմէօն Պառաւեան

30-ն յունվարի 1897 թ.
Թիփլիզ:

Ես այն մարդկանցից չեմ, որ իմ պարտականութիւններիս մէջ այնքան թերանամ, որ վիրաւորիչ կերպով ինձանից հրապարակական հաշիւ պահանջեն, ուստի և պատասխանս անմիջապէս գրեցի. բայց նախքան «Մշակին» յանձնելը, հարկ համարեցի դեռ պարտքըս կատարել դէպի «Արձագանքի» խմբագրութիւնը:

—Խնդրեմ ասէք, պ. Աբգար. հիմա ես ինչպէս պատասխանեմ, որ լաւ լինի՝ որպէսզի ո՛չ ճշմարտութիւնը վիրաւորանք կրի և ոչ էլ դո՛ւք վշտանաք:

—Ես ոչինչ չգիտեմ. դու պարտաւոր ես գնալ և Պառաւեանից պահանջել, որ դատը յետ վերցնի: Ես պահանջում եմ այդ քեզանից:

—Կատակի ժամանակ չէ, պ. Աբգար:

—Ես կատակ չեմ անում, այլ լուրջ եմ ասում:

—Բայց ինչպէս չէք հասկանում, որ Պառաւեանցը իմ ստրուկը չէ և ոչ էլ իմ ստորադրեալը, որից ես զանազան անտեղի պահանջներ անէի:

Երևաց որ արձակածս թունաւոր նետը ճիշտ նպատակին էր դիպել:

—Ե՜ս... ո՛չինչ չգիտեմ,—պատասխանեց անվայել կերպով ձեռքը սեղանին խփելով.—ես քեզանից պահանջում եմ և երեք օր ժամանակ եմ տալիս՝ որ Պառաւեանցը դատը յետ վերցնի:

—Միանգամայն տարօրինակ պահանջ,—ասացի ուսերս վերքաշելով և գնացի միւս սենեակը լրագրի վերջին սրբագրութիւնը կարդալու:

Քանի մի րոպէից եկաւ մօտս հանգ. Ս. Հախ.-ը:

—Լեոն-ջան,—գալուն պէս դիմեց ինձ,—դու էլ լաւ գիտես, որ ողջ խմբագրութեան մէջ իմ միակ սրտացաւ բարեկամը դու ես. եթէ յամառես, հետևանքը վատ կը լինի քեզ համար, ապա ուրեմն նաև ինձ համար...

—Ի՞նչ պիտի լինի հետևանքը,—զայրացած ընդհատեցի նրան,—շա՛տ, շա՛տ, պէտք է սրբագրութիւնը ձեռքիցս առնի: Թո՛ղ առնի. թողած միւս շատ ստանալիքներս, թո՛ղ միայն ինձ հասանելիքից 600 ռ. ռոճիկս և իրա խոստացած՝ այդ 600 ռուբլու եօթը տարուայ տոկոսը տայ, ես ինքս կը գնամ առանց յետ նայելու և այս անիծած ու անշնորհակալ պաշտօնից ազատուելուս համար մի չաղ աքաղաղ էլ մատաղ կ'անեմ և խմբագրութիւններին կը բաժանեմ, իրան էլ մի ազդրը մատաղաբաժին կը ղրկեմ լաւաշի մէջ փաթաթած. հասկացա՞ր, Սիմոն: Հետևանքը վա՛տ կը լինի: Ես հօ չեմ հանդուրժելու, որ խմբագիրդ մի իժի ծնունդ թէ շան-ծնունդ խաբեբայ թղթակից-աշխատակցի պատճառով իրա կապրիզները շարունակէ: Արժէ՞ որ մի շան համար հրապարակապէս և թէ բերանացի նախատինք ու յանդիմանութիւններ ստանամ: Այդ իմ դաւթարում չկայ, Սիմոն:

—Գիտեմ, բայց ախր...

—Առանց բացի. իմ իրաւասութիւնից վեր բան է պահանջում խմբագիրդ, դեռ մի կողմը մնայ, որ նա ամենևին իրաւունք չունի ինձանից այդպիսի յիմար պահանջներ անելու և այն էլ այնպիսի անվայել ձևով: Ես ազատ մարդ եմ և ո՛չ ստրուկ. այս էլ հասկացա՞ր, սիրելի Սիմոն...

Անցաւ երեք օրը. անցաւ չորրորդն էլ, հինգերորդն էլ, բայց ո՛չ մի խօսք իրա դրած պայմանի մասին, թէև ամեն օր տեսնվում էինք թէ բանկում, թէ խմբագրատանը և թէ տպարանում և սովորական կերպով խօսում լրագրի նիւթերի մասին:

Թէպէտև արդէն ազատ էի իմ անելիքիս մէջ, բայց ժամանակ չունենալով «Մշակի» խմբագրատուն գնալու, թողի միւս օրուան: Սակայն նոյն օրը այդ ինձ

անելու ստիպեց ինքը՝ խաբեբայ Թղթակիցը: Մեր բարեկամ Ռ. Մարտիրոսեանցի տունը տպարանից աւելի մօտ լինելով՝ ուշ էր, էլ մերոնց չգնացի: Մենք արդէն ճաշում էինք, որ եկաւ անփառունակ Թղթակիցը: Մանրամասնութիւնների մէջ չեմ մտնում: Ճաշից յետոյ բարեկամս ինձ ասաց, որ եթէ ես Պառաւեանցին պատասխանեմ և մէջը Քամալեանցի համար վիրաւորական բան լինի, պաշտօնիցս կը զրկուեմ: Արիւնը խփեց գլուխս:

—Ուրեմն Աբգարը չի ամաչել և իրան թոյլ է տուել մի շան հետ այդպիսի բանե՞ր խօսել. ամօթ նրան,—ասացի որքան կարելի է բարձր, որ նախասենեակում ականջ դնող շունն իմանայ, մնաս բարով ասի և պատրաստ պատասխանս տարայ «Մշակի» խմբագրատուն: Ահաւասիկ այդ պատասխանս.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—

Յուսով եմ թէ իմ երկտողս էլ կը հիւրընկալէք որպէս պատասխան «Մշակի» № 12-ի մէջ լոյս տեսած՝ պ. Սիմէօն Պառաւեանցի նամակի, որով պարոնը յայտնելով իրա անբաւականութիւնը իրանց գործի այն տեսակ ընթացքի համար, ինձանից՝ որպէս հաշտարարի դեր կատարողից, հրապարակական բացատրութիւն է խնդրում:

Արդարև, ճիշտ այնպէս է իրողութիւնը, ինչպէս-որ Պառաւեանցը նկարագրել է իրա նամակում. ուրեմն էլ ինձական—իմ վերաբերեալ ի՞նչ կայ այդտեղ, որ ես հրապարակական բացատրութեան եմ հրաւիրուել: Այն մարդը—պ. Սարգիս Քամալեանցը, քանիմի անգամ անձամբ խնդրեց ինձ, որ ես աշխատեմ հաշտեցնել իրան և պ. Պառաւեանցին, ես էլ յանձնառու եղայ այդ լաւ գործը—որպիսին է հաշտութեան գործը—գլուխ բերել:

Թէ ես աշխատել եմ երկու կողմի համար էլ, թէ ես աշխատել եմ, որ իմ ստանձնած պարտականութիւնը ամենայն ճշտութեամբ կատարեմ և մանաւանդ-թէ ճիգ եմ թա-

փել—այս ամենագլխաւորն է—որ երկու հակառակորդների մէջ տպագայում անգամ որևէ Թիւրիմացութիւն չմնար, այդ պարզ երեւում է «Մշակի» խմբագրութեան ուղղած՝ պ. Ս. Պառաւեանցի նամակից: Հետևապէս ես ոչ միայն անպարտ եմ այդ գործում, այլև անպատասխանատու՝ գործի այդ տեսակ ընթացքի համար. գործի՝ որի պատասխանատուութիւնը գլխովին ընկնում է միմիայն այն անձի, այն մարդու վրայ, որի խնդիրը միամտութիւն ունեցող անկեղծ համարել:

4-ն փետր. 1897 թ.
«Մշակ» №14.

Այդ նամակիս վերջից բժշկապետ Ա. Բաբայեանի խորհրդով մի կտոր հանել էի. ահա նաև այդ կտորը.

Բնական է որ մարդիկ իրանց չափով չափեն ուրիշներին, ուրեմն ի՞նչ զարմանք որ ես ևս՝ առ-ոչինչ համարելով «փորձածին կրկին փորձելը խելօքութիւն չէ» ասացուածը, իմ չափով չափեցի մարդ կոչուած պ. Սարգիս Քամալեանցին՝ լոկ այն պարզ ենթադրութեամբ, թէ նա ևս իբրև մարդ՝ իրա այո-ն այո պիտի լինէր և ոչ-ը՝ ոչ, որպէսզի ի-զուր տեղը իրա պատճառով անմեղ մարդկանց անցաւ գլուխը Աւետարանի տակ չընկնէր:

Միւս օրը «Արձագանքի» խմբագրից ստացայ հետևեալ նամակը.

«Մեծապատիւ պ. Լևոն.

Յուսամ որ, Ձեր վերջին սխրագործութիւնից յետոյ (վերի նամակս է ակնարկում), ինձ իրաւունք կը տաք կտրել բոլոր յարաբերութիւններս Ձեզ հետ: Ամեն բերանացի կամ գրաւոր բացատրութիւն Ձեր կողմից աւելորդ կը լինի. առաջինը չեմ լսիլ, երկրորդը չեմ կարդալ: (Ծիծաղելի մեծօլանութիւն և թէ տալիքը չվճարելու հրաշալի՜ միջոց): Այսօրուանից Դուք ոչ մի կապ չէք կարող ունենալ «Արձագանքի» հետ:

«Խոնարհ ծառայ՝

Աբգար Յովհաննիսեան

5-ն փետր. 1896 թ.

Պարզ է ցերեկուայ լոյսի պէս, որ Քամալեանց Ս.-ի նման անազնիւ արարածին բերելով «Արձագանքի» խմբագրատուն, ես մի անշնորհակալ ժանտ օձ տաքացրած եղայ կրծքիս։ Այո, Քամալեանց Ս.-ը ինչպէս մի զզուելի հոտած մուկը՝ ընկնելով «հազար Թունգանոց կարասի մէջ», բոլորովին մուրտառեց։ Նզովք, նզովք այդպէս անարգ արարածին։

Անկախ այդ ամենից, ես՝ որպէս հանգուցեալ խմբագրի ամբողջ 25 տարուայ եղած անխարդախ, անդաւաճան ու հաւատարիմ բարեկամ, անկեղծօրէն խորհուրդ կը տայի Աբգարի հարազատներին և թէ նրա ճշմարիտ բարեկամներին՝ եթէ հնար է, թոյլ չտան, որ գրական պոռնիկ Քամալեանց Ս.-ը իրան կոչի «Աբգարի անձնուէր բարեկամ», այդ սրբապղծութիւն է, և մանաւանդ չթողնեն, որ նա համարձակուի հանգուցեալ գործիչի կենսագրութիւնը գրել և հրատարակել. Նախ՝ այդպիսի փափուկ խնդիրը սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի պէս տափակ ուղեղի տէր անբարոյական գրչակի բանը չէ. երկրորդ՝ փոխանակ կենսագրականի, նա զզուելի պասկվիլ կը տայ հասարակութեան, և այդպիսով փոխանակ յարգած՝ անարգած կը լինի յարգելի գործիչի յիշատակը, որ պիտի փայփայեն նրա հարազատներն ու ճշմարիտ բարեկամները։

Թող ոչ-ոք խելքագօռութեամբ չկարծի, թէ ես ինձ հակասում եմ։ Հանգուցեալը իր ունեցած շատ և շատ պակասութիւնների հետ այնպիսի արժանիքներ ունէր իբրև հայ-խմբագիր, որին չի կարող հասնել այժմեան հայ-խմբագիրներից ոչ-ոք։

Իբրև հայ-խմբագիր Աբգարը մի տիտան էր։

Ստորև գրելիքիս մէջ գուցէ կամքիս հակառակ, կրկին այս ու այն դառը ակնարկութիւնը լինի հանգուցեալի հասցէին, սակայն այդ ամենը մի մազաչափ անգամ չի կարող վնասել իսկական հայ-խմբագրի մեծ համբաւին։

Նոյն թուականի յուլիսին Պառաւեանից հետևեալ նամակն ստացայ.

Լևոն-ջան!

Հախումեանցին բարևիր և ասա՝ մի՞թէ այդ է ձեր կարծիքով այն վեհ բառը, որին ԱԶՆՒՈՒԹԻՒՆ են ասում. այդ էր ձեր խոստումը, այդ էր ձեր մարդկութիւնը։

Ամեն բան ես գրել եմ մեր Եփրեմին (Ծատուրեան), որ Քամալեանց Ս. ցածերի ցածն է...

Դրա ապացոյցն այն՝ որ ես իմ սանահէր Մինէի (Սարգսեան) տանը Քամալեանցի գլխին .... պահպանիչ ասացի և տես թէ նա ինչքան պատուազուրկ է, որ այնքան խալխի մէջ կուլ տուաւ այդպիսի վիրաւորանքն էլ։ (Աշխարհիս երեսին ինչ վիրաւորանք կարող է ազդել աննորմալ հակման տէր և մարդկութեան տականք հրէշ վարժապետին)։

Գիտեմ, ազնիւ սիրտդ առնուած է ինձանից. իրաւունք ունես, հոգիս, բայց հաւատա, որ այն անիծածները այնքան եզուիտ են, որ ինչպէս տեսնում ես, ինձ՝ Սիմէօն Պառաւեանցիս էլ խաբեցին...։

Քո Սիմէօն

Բէլի-Կլիւչ, 2-ն յուլիսի։

Ահա այդ է, ընթերցող, իմ ուզած բայց Հախումեանի գլուխ բերած հաշտութիւնը։ Լաւ հաշտութիւն է, էլ ասել չի ուզիլ, երբ .... է պահպանիչ ասուել անփառունակ գրչակի գլխին։

Այդ բանից յետոյ էր, որ անարգ արարածը կամենալով Աբգարի աչքը մտնել, սկսել էր ափեղցփեղ վրաս խօսել, որպէս-թէ ես վատ սրբագրող եմ, որի համար էլ Աբգարը ձեռքիցս առել է սրբագրութիւնը։ Մօտ քառորդ դար լաւ էի այնքան, որ Աբգարը՝ սրբ-

բագրողի կողմից իրան ամենաերջանիկն էր համարում Թիֆլիզի բոլոր խմբագիրների մէջ, բայց յանկարծ բանից դուրս էր գալիս՝ որ ես այնքան վատ սրբագրող եմ եղել, որ հարկ են համարել պաշտօնս ձեռքիցս առնել։

Եւ այդպէս հաչում էր վրաս նա, որ մի շաբաթ իսկ անկարող եղաւ գոնէ տանելի կերպով ինձ փոխարինել և «Արձագանքը» սրբագրել, երբ ընտանեկան գործով Շուլավէր գնացի։ Պայմանաւորուած 8 օրը դեռ չանցած, իրար վրայ չորս հեռագիր ստացայ խմբագրից, որ պահանջում էր շուտ վերադարձս։

Երբ եկայ և զարմանքս յայտնեցի հեռագրների համար՝

— Բաս ինչ անէի, եղբայր, — պատասխանեց խմբագիրը, — մենակ էի, սրբագրող չունէի։

— Միթէ Սարգիսը չէր սրբագրում։

— Ես այնպէս էի կարծում, թէ Սարգիսը մի բան է եղել, այն-ինչ՝ ոչ կողմնակի բանի շնորհք ունի, ոչ էլ սրբագրութեան գործի հետ է ծանօթ... Վա՜յ, վա՜յ, վա՜յ... երբէք, երբէք չէի կարող նրան այդպէս անպէտք երևակայել։ Կեցցես, Լևոն-ջան, էլի դու ես ամենից լաւը, Աստուած վկայ։

Այդ վերի գրածս հերքելու համար գրական պոռնիկը՝ անշուշտ եմ, իրանմանակ տափակ ուղեղ ունեցողներին ասելու է, որ Արգարը իրան այնքան շնորհալի է համարել, որ այս ինչ խօսքերով նուէր է տուել այս ինչ իրը. սակայն լինելով խարդախ, չի ասիլ բուն ճշմարտութիւնը։ Իսկ ճշմարտութիւնն այս է՝ տարիներով աշխատակցութեան համար ոչ մի կոպէկ վարձատրութիւն չի ստացել, այլ միքանի ռուբլիանոց մի նուէր միայն։

Սակայն սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանցի

ստորութիւնը և թէ այն՝ որ մի տարի չէ նրա հետ յարաբերութիւնս կտրել ու նրան մարդ չհամարելս աւելի լաւ ցոյց տալու համար այստեղ առաջ բերեմ այն հարցերից միքանիսը, որ նոյն թուի դեկտեմբերին տալու էի Արգարին միջնորդ դատարանի անդամների ներկայութեամբ՝ ստանալիքիս խնդիրը պարզելու նպատակով։ Ահա այդ հարցերը.

✦ Քանի-որ Քամալեանց Ս. ասուած զզուելի հրէշի հէքիաթի մէջ դուք էիք՝ գրաքննիչին սխալեցնելու համար մակարոնը մածուն փոխել ձեր իսկ ձեռքով, հապա ինչու էր ձեր խաբեբայ թղթակիցը ամեն տեղ ափեղցփեղ դուրս տալիս, թէ՝ «ինչ անէ խեղճ Արգարը. ես գրել եմ մակարոն, իսկ Լևոնը փոխել է մածուն։ Արդեօք այդ սերտ կապ չունէ՞ր լրագրիդ № 9-ի մէջ վրաս բարձած ձեր զրպարտութեան հետ։

✦ Քանի-որ Յարութիւն Ղարագեօզեանի հրատարակելիք լրագրի «Խօսք» անունը դուք ձեր ձեռքով փոխեցիք խօղք, արդեօք ո՞վ ձեզ իրաւունք տուաւ որ այդ ինձ վերագրէք, որպէսզի անմեղ արարած աշխատակիցդ էլ դրա համար ամեն տեղ վրաս հաչայ՝ թէ վատ սրբագրող եմ։

✦ Ես լիովին հաւատացած էի թէ ձեր և թէ Քամալեանց Ս. ասուած անմեղ արարածի տուած խօսքին, որովհետև դուք էիք որ կրկին և կրկին խնդրեցիք ինձ՝ հաշտութեան գործը գլուխ բերեմ. արդ՝ ես իբրև հաշտարար մարդ, արդեօք իրաւունք չունէ՞ի՝ ձեր իսկ գիտութեամբ գրաւոր հաւաստիացնել Պառաւեանցին, որ դուք ճշտութեամբ կը կատարէք ձեր տուած խօսքը և պայմանից չէք շեղուիլ։

✦ Ո՞վ շեղուեց այդ կապած պայմանից. ո՞վ անազնուաբար ետ կանգնեց տուած խօսքից. ո՞վ ուրացաւ ասածները՝ Քամալեանց Ս. ասուած կծոտո՞ղը, թէ՞ Պառաւեանցը. ո՞վ փոշմանեց՝ Պառաւեա՞նցը, թէ՞ ձեր պաշտպանեալ քոսոտշունը։

✦ Երբ ձեր խաբեբայ աշխատակից անմեղ արարածը ցածաբար ուրացաւ իրա ասածները, ինչու թոյլ չտուիք որ պ. Կար. Եաղուբեանցին բերէի և ստախօս աշխատակցիդ

անազնւութիւնը հաստատէի և նրա մօտ էլ նորից թքէի անամօթ երեսին։

◆ Դուք էիք ընտրել ինձ իբրև հաշտեցնող և ազնիւ խօսք տուել որ դրած պայմանից չէք շեղուիլ. հապա ինչո՞ւ շեղուեց անմրդ արարած թղթակից-աշխատակիցդ։ Ջէ՞-որ նրա ուրացմամբ Պառաւեանցի մօտ ես ստախօս դուրս եկայ։

◆ Երբ Պառաւեանցը վշտացած ձեր ոչ-գովելի վարմունքից, աւելի ևս Քամալեանց ասուած անմրդ արարածի խարդախ մեղայականներից զայրացած ինձանից բացատրութիւն պահանջեց «Մշակի» մէջ՝ յատկապէս շնորհիւ խօսքերնիդ չպահելու համար, ես իմ սեպհական օրգանս չունէի, իսկ լրագրական էտիկան պահանջում էր, որ պատասխան-բացատրութիւնս տպուէր այն լրագրում, որի մէջ ինձ հրապարակով բացատրութեան էին հրաւիրել։ Բայց-և-այնպէս դեռ անկեղծօրէն ձեր խորհրդին դիմեցի, իսկ դուք ոչ մի խորհուրդ չտուիք։ Այդպէս լինելուց յետոյ մի՞թէ ես իրաւունք չունէի, իբրև անկախ և սեպհական համոզմունքի տէր մարդ՝ խղճիս թելադրածն անելու—ճշմարտութիւնն ասելու «Մշակի» մէջ։ Մի՞թէ բացարձակ ճշմարտութիւնն ասելը ձեր կարծիքով՝ վատ մտքով սխրագործութիւն է։ (Հիմա էլ պասկվիլանտ գրչակի ողորմելի լոգիկայով «անտակտ վարմունք է դարձել)։ Բայց չէ՞-որ ճշմարտութիւնը բացարձակ պիտի լինի և ոչ թէ քօղարկուած կամ աղաւաղուած, ինչպէս-որ հասկանում է Քամալեանց Սարգիս ասուած ստախօսը, այդ մարդակերպ հրէշ աշխատակիցդ»․ ևայլն, ևայլն։

Այդ ամենից յետոյ կարո՞ղ է գտնուել խելքը գլխին, պատուոյ զգացմունք ունեցող մի հատիկ մարդ, որ թոյլ տար իրան ասելու, թէ սխալմամբ մարդ կոչուած սողոմեցու հետ միշտ լաւ եմ եղել և միայն 1906 թուին եմ «Զարկ» շաբաթաթերթում «վիրաւորական» բառեր ու դարձուածներ գործ դրել նրա հասցէին։ Եթէ գտնուի այդպիսին՝ անշուշտ դա պիտի լինի տխմարների տխմարը, անմիտների անմիտը և

կամ Քամալեանց Ս.-ի նման այլանդակ բարոյականի տէր մի երկոտանի հրէշ։

Հէնց փոքրուց լինելով անկախ կամքի և սեպհական համոզմունքի տէր, շնորհիւ ամենքիցս սիրուած ու յարգուած հանգուցեալ Հոռոմսիմ-աքօրտղի—Եփրեմ Ծատուրեանի անփոխարինելի օգնութեան այդպէս էլ մնացի՝ իմ արժանապատւութեամբ միշտ հպարտ, բարձր ի-գլուխ, կամ ինչպէս պ. Եղ. Թոփ. էր ասում՝ ճակատս բաց ու գլուխս բարձր բռնած *). երբէք չընկճուեցի ճակատագրիս սարսափելի հարուածներից, մանաւանդ ամեն տեսակ ցածահոգի թերուս գրչակներից, մեծամիտ ու փառասէր գրական չարչիներից և շահախնդիր, փոքրոգի, գծուծ ու սին «գործիչներից»։

Ուրեմն պարզ է թէ Եփ. Ծատուրեանը հարազատ անդրանիկ եղբօրից էլ առաւել է եղել ինձ համար, ահա քառորդ դարից աւելի է։ Որ ասել է թէ ես էլ՝ եթէ ոչ եղբայր, գոնէ եղբօր նման եմ եղել նրա համար, քանի-որ հոգւոյս բոլոր զօրութեամբ աշխատել եմ՝ իբրև տրիտուր նրա այդ անփոխարինելի օգնութեան, ինձ այնպէս պահել, որ ամենափոքր չա-

---

*) «Արշալոյս» օրաթերթը փակուելուց յետոյ երկար միջոց մշտական գործ չունէի ձեռքիս. երբ տեղեկացայ որ Դաշնակցութեան օրգանի սրբագրողին շուտ-շուտ փոխում են, դիմեցի պ. Թոփչեանին.

—Փոխանակ ամիսը մի սրբագրող փոխելու, աւելի լաւ չէ՞, որ ինձ յանձնուի սրբագրութիւնը։ Արդեօք խմբագրութիւնը ինձ չի՞ հաւանում իբրև սրբագրողի, թէ՞ հասցէս չգիտէ։

—Վա՛յ, ես ի՞նչ անեմ. ճակատդ բաց ու գլուխդ բարձր բռնած ես ման գալիս, ես էլ ի՞նչպէս սրբագրութիւն առաջարկեմ քեզ, եղաւ պատասխանս։

փով իսկ ամօթ կամ անպատուութիւն չբերեմ նրան իմ ընթացքով, այլ ընդհակառակը՝ պատիւ։

Բոլորովին այլ բան է, որ ես չեմ հաշտւում դրութեանս հետ. այդ ևս համոզմունքի խնդիր է, որից անփոխարինելի օգնութեան բուն իրողութիւնը մի մազաչափ անգամ չի փոխվում և ոչ էլ դէպի նրան երախտագիտութեանս չափը պակասում։

Հարազատ երկու մօրաքոյր և հինգ հօրաքոյր եմ ունեցել, սակայն այդ եօթը հոգուց ո՛չ մէկը ինձ համար այնպէս քաղցր չի եղել, ինչպէս անմոռաց Հոռոմսիմ-աքիրս—Եփրեմի մայրը՝ սկսած դեռ անոյշ Փոփոնիս քաղցրագոյն փայփայանքի ու խնամքի մէջ ապրածս երջանիկ ժամանակից։

Հոռոմսիմ-աքիրս այնպէս բարի սիրտ ունէր, որ ամենքն էին նրան սիրում ու յարգում։

Ողորմածիկը յաճախ ասում էր.

—Ա՜խ, ա՛ Լե՛ոն-ջան, խի՞ չես լսում եանի... Խաչը վկայ, Լե՛ոն-ջան, ամեն մի մէր ուզում ա՝ իրա որդկերանց թագն ու պսակը տեսնի, համա ես էնքան չեմ ուզում Սեդրակիս մուրազին հասնիլը աչքովս տեսնամ, ինչքամ որ սիրտս ուզում ա քու ընկըջների բաց ըլիլը... Որ բաց ըլի, է՛, էն վախտը էլ դարդ չեմ ունենալ, էն Աստօծը...

Իսկ Եփրեմը պաշտում էր իրա մօրը։

Եփրեմին էլ, ամուսնուն էլ՝ որ ոտքը մերոնց տուն դրած օրից շարունակ ինձ համար հարազատ քոյր է հանդիսացել, յայտնի էր աքօրս այդ քնքուշ՝ ուղղակի թուլութեան հասնող սէրն ու սրտագին փափագը. փափագ՝ որ նոյնպէս իրանց փափագն էր և է, ինչպէս և ինձ սրտանց ու անկեղծ սիրողների։

Եփրեմը մինչ այն աստիճան յարգանքով է վերաբերուել միշտ իմ համոզմունքիս—կամքիս անկա-

խութեանը, որ նոյնիսկ իրա եղբայրներին յանդիմանել է ամենախիստ խօսքերով, եթէ նրանք փորձ են արել թէկուզ ամենաանշան չափով բռնանալու կամքիս վրայ։

Դէ, այդպէս լինելուց յետոյ բնակա՞ն է, որ Եփրեմը իրան թոյլ տար ասելու, այն էլ ո՛ւմ՝ գլխովին մի լիրբ ու անպատկառ անարգ արարածի, թէ իրանց սիրելի Լևոնի համոզմամբ գրածները խծբծանքներ են։ Խելք կտրելու բա՞ն է այդ։

Ինքը—ողորմելի գրչակը ինչո՞ւ չլսեց Եփրեմին, երբ նա առանց յետին մտքի, լոկ բարեացակամութիւնից դրդուած անկեղծօրէն ասում էր.

—Խորհուրդ եմ տալիս լուռ մնաս—ո՛չ խօսես և ոչ էլ գրես Լևոնի դէմ։ Լո՛ւռ, միայն լո՛ւռ մնա։

Այո՛, ինչո՞ւ չլսեց։ Եւ եթէ հիմա վայելում է իրա զանցառութեան պտուղները, էլ ինչո՞ւ է նրան խառնում մեր գործի մէջ. գոնէ ամաչի, որ չի լսել նրա անկեղծ խորհուրդին իրա անխելքութիւնից։

Այո՛, Եփրեմը լաւ գիտենալով որ մերկացումներս անում եմ խղճիս թելադրութեամբ և համոզմունքով, մի հատ խօսքով իսկ իրա դժգոհութիւնը չի յայտնել՝ չկամենալով իմ անկախութեանը դիպչել, այլ շարունակ ասում էր և հէնց հիմա էլ ասում է.

—Լևո՛ն, խղճա՛ և բաւական համարիր մինչև հիմա գրածներդ. մի՞թէ չգիտես որ ընկածին չեն խփում։

Բայց որովհետև հրէշ վարժապետը արժանի չէր որ խղճայի, հետևապէս ըստ իմ համոզման շարունակում էի գրել, շարունակում եմ ահա՛ և պէտք է շարունակեմ, քանի այդ այլանդակ բարոյականի տէր ողորմելի գրչակը ճշմարտութեան դէմ գնալ յանդգնի։

Միակ բանը, որ կարելի է թոյլատրել այդ զզուելի սոդոմեցուն, այն է՝ քանի-որ զրկուած է մա-

նուկ աշակերտ-աշակերտուհիների տեսքից, կարող է՝ իբրև մխիթարութիւն ունալ.

—Աւա՜ղ փառացս «մանկա...վարժի»...։

Կայսեր. Գիւղատն. Ընկերութիւնից միքանի տուփ շերամի սերմ էի առել Շուլավէր ուղարկելու և ձախ ձեռքով աշխատելով շուաքում պահել՝ տուն էի շտապում։ Մէկը դիմացիցս գալիս էր և երեսիս ժպտում։ Այս ո՞վ է, ասում եմ մտքումս, որ ինձ ճանաչում է, իսկ ես իրան ոչ։ Երբ բոլորովին մօտ եկաւ և ձեռքը մեկնեց, ձեռքն առայ, բայց յետոյ գլխի ընկնելով՝ զզուանքից ցնցուեցի ինչպէս օձից խայթուած և ձեռքս յետ քաշել ուզեցի, սակայն ամուր բռնեց բթամատիցս և բաց չթողեց։

—Թո՛ղ։

—Բան եմ ուզում ասեմ։

— Թո՛ղ,—ասում եմ և հետն էլ աշխատում թէ մատս ազատել և թէ ձախ ձեռքս շուաքում պահել, որ արևը սերմի վրայ չընկնի։

—Մի խօսք եմ ուզում ասեմ։

—Չեմ ուզում, թո՛ղ։

—Կե՛նդ մի խօսք։

—Չե՛մ ուզում... Թո՛ղ, ասում եմ. ամօթ է, խալխը մեզ է նայում, թո՛ղ։

—Ասում եմ կե՛նդ մի խօսք։

—Թէկուզ կէս, թէկուզ քառո՛րդ խօսք, չեմ ուզում, ասացի ու ձեռքս ազատելով գնացի։

Ահա՛ այդ պարզ, շատ բնական ու բոլորովին անմեղ իրողութեան մասին տեսէք թէ ինչ է գրել իր պասկվիլ-բրօշիւրում ստութիւններ, զզուելի զըրպարտութիւններ յերիւրելն իրան փէշակ շինող գրըչակը. «Ուզում էի վզովը փարուեմ (գլուխդ քարովն

էիր տալիս), յանկարծ գժութիւնը բռնեց, ձեռքն ամուր թօթափելով կրծքիս հրեց (անո՛րդ ստախօս, ո՞ր ձեռքս, քանի-որ երկու ձեռքիցս մինն ազատ չէր, իսկ միւսն էլ կեղտոտ ձեռքերիդ մէջն էր) ու մաղձերը թափելով հեռացաւ»։ (Հրէշ դու. երբ քո մասին առաջին անգամ գրեցի թէ՝ «զզուանքի զգացմունք յարուցանող, խեցգետնից էլ ստոր կենդանի ես», գրելուց յետոյ խղճահարուեցի ի-յարգանս այն արտաքին կեղևի, որ կրում ես. իսկ այժմ տեսնում եմ, որ այդ անեռ կրում ես. իսկ այժմ տեսնում եմ, որ այդ ամենամեղմ դարձուածը կարելի է համարել քեզ նման ցածահոգու վերաբերմամբ)։

Ընթերցող, արդէն կարդացիք գրքիս 116 երեսում Պառաւեանցին տուածս պատասխանը, շատ հաւատ է, ի-սէր ճշմարտութեան խնդրեմ նորից աչքի անցրէք և տեսէք՝ այդ նամակիս մէջ կա՞յ, շատ չէ, գոնէ մի հատ հայհոյանք և կամ ընդունուած պատշաճի դէմ գնացած կծու մի հատ խօսք։ Հարկաւ չկայ. հապա ինչ հայհոյանքներ են, որ անպատասխան են մնացել։ Պարզ է թէ այդ ողորմելի գրչակը՝ իրա ստուածաբանութեան թելադրութեամբ կարծում է անգին գրելը հայհոյանք, իսկ զուտ ճշմարտութիւններ խօսելն ու հրատարակելը զրպարտութիւն է համարում, այսինքն՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս-որ հասարակութեան տականք կազմող շա՛ն-ծնունդ խուլիգանները, որոնք պարտաճանաչ քաղաքացիների օրինաւոր արած ու խօսածները ապօրինի գործողութիւն են համարում և դրա համար էլ խժդժութիւններ կատարում անմեղ քաղաքացիների վրայ։

«Իմ դէմ գրգռելու պատճառը ծառայել էր մի պատկեր,—գրում է այդ մարմնացած ստութիւնը, այդ խեցգետնից էլ ստոր կենդանին,—որ տպուեց «Ար-

ձագանքում» 1896 թ.։ (Անա՛րգ, ստո՛ր արարած, ինչո՞ւ չես գրել ճիշտ ամսաթիւը, լրագրի №-ը, որ ցանկացողը համեմատէր և տեսնէր՝ արդեօք ընդունակ ես գոնէ մի անգամ ճշմարտախօս լինելու)։ ԱՐՏԱԳՐԵԼ ԵՄ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ (երկոտանի ճիւաղ, պահի՛ր երեսդ, վասնզի մի-երկու րոպէից ընթերցողը արհամարհանքով պէտք է թքի կուուպ շպրտի այդ անամօթ ու անպատկառ երեսիդ), որ ընթերցողը կարդալով չափի Լ. Մ.-Ա.-ի բծախնդրութիւնը և ասի՝ արդեօք այդ ճանճեր (և քեզպէս երկոտանի հրէշ «մանկա...վարժին» անդանակ մորթող) սպանող մարդը իրաւունք ունի՞ վիրաւորուելու իմ գրչից»։ (Փա՜հ, փա՜հ՝ «իմ գրչի՜ց»․ ա՜յ, բաշը՛ն բա՛թսըն, լեալեա։ Հազար անգամ լաւ է գրաճանաչ իսկ չլինել, քան լինել քեզ նման գրական խուլիգան և քեզ պէս մտքի պոռնիկ)։

Երբ Տուլավէր կարդացի այդ պասկվիլ-բրօշիւրը, կամքիս հակառակ արգահատանք զգացի դէպի այդ մարդակերպ հրէշը։ Եւ թէպէտ գրի առայ ասելիքներս, բայց-և-այնպէս ինձ ու ինձ ասացի՝ Թիֆլիզ վերադարձիս թէ այդ՝ ինչպէս գրում է, ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾԸ համեմատեմ «Արձագանքի» մէջ տպուած «Ախր ինչո՞ւ է...» ֆելիէտօնի հետ և տեսնեմ, որ գոնէ մի անգամ, շատ չէ՝ կեանքի մէջ գոնէ մի հատիկ անգամ այդ ողորմելի գրչակը ճշմարիտ խօսելու առաքինութիւնն է ունեցել—չի խարդախել, ոչինչ չի փոխել, ի-յարգանս հէնց այդ մի հատիկ առաքինութեան՝ գրածներս ոչնչացնեմ և միւս բոլոր վայրահաջութիւնների վերաբերմամբ բաւական համարեմ արհամարհական լռութիւնս. իսկ եթէ էլի խարդախած լինի և հասարակութեանը նորից խաբած, ո՛չ թէ 64 էջանոց, որով աշխարհը չաւ էր արել յիմարը, այլ 200 և աւելի էջանոց՝ փաստերով ու

փաստաթղթերով լի գրքով պատասխանը տամ՝ այլես դէն շպրտելով որևէ փափկանկատութիւն ու մափկանկատութիւն, և գրքի անունն էլ դնեմ՝ «Իմ պատասխանը գրական պոռնիկ եւ մտքի բոզ Քամալեանց Ս-ին»։ Սակայն՝ ի-յարգանս հասարակութեան բարեմիտ անդամների փոխեցի այդ վերնագիրը։

«Արձագանքի» խմբագիրն ինձ իրաւունք էր տուել յօդուածների, մանաւանդ Քամալեանցի նման համբակ-գրչակների յօդուածների հետ ուզածիս պէս վարուել՝ «միշտ իմ ղայդի մատս խաղացնել»։ Եւ եթէ ես՝ պ. Ն. Քարամեանցի նման շնորհալի և «Արձագանքի» գլխաւոր աշխատակցի գրած առաջնորդողներից, պ. Շիրվանզադէի պէս շնորհալի աշխատակցի յօդուածներից ահագին կտորներ էի հանում, այս կամ այն բառը, խօսքը ջնջում և միշտ էլ խմբագրի հաւանութեանն արժանանում, մի՞թէ չէի կարող՝ խմբագրի իսկ ասութեամբ՝ «Սարգսի բերած թեթեւ բանի» մէջ «իմ ղայդի մատս խաղացնել» և կամ գոնէ ինձ համար «վիրաւորական» որևէ բառ կամ խօսք ջնջել։ Այդ պատկերը՝ որ արտատպել է դիտմամբ աղաւաղած, այլև՝ իբրև անամօթ խաբեբայ, խարդախութեամբ չի ցոյց տուել լրագրի №-ը, բաւական չէ, անիծածը դեռ ամսաթիւն էլ է կեղծել, այն յուսով՝ թէ գուցէ ես «Արձագանքի» այդ №-ը չունենամ, իսկ ընթերցողն էլ ի-հարկէ անձեռնհաս կը լինի իմանալու, որ արտատպողը օրինաւոր մարդ չէ, այլ մի անա՛րգ արարած—միայն արհամարհանքի արժանի գրչակ։

Եթէ այդ պատկերը իրօք վիրաւորական էր ինձ համար, հապա ինչ աստիճան ապականուած ներքին աշխարհ պէտք է ունենայ մի մարդ, որ գնայ իրան միշտ միմիայն լաւութիւններ արած բարեկամի տուն՝

նրան խնդրելու որ հաշտութեան գործը գլուխ բերի և իրան ազատի 11 ամիս բանտ նստելուց և միևնոյն ժամանակ՝ իբրև զզուելի եզուիտ, առանց ամաչելու շարունակ նրա համար վիրաւորական պատմութեան անունը տայ՝ «քու ճանճերի պատմութիւնը գրած պատրաստ է» կամ՝ «այս էլ քու ճանճերի պատմութիւնը, էլ ինչ ես ուզում ինձանից», դէ գնա հաշտութեան գործը գլուխ բեր…

Ասէք, ընթերցող, ինչ անուն պէտք է տալ մի այդպիսի գրագէտի, որ իրա հակառակորդին պատասխանելու փաստեր չունենալով՝ լռելու փոխարէն դիմէ խարդախ միջոցներից ամենախարդախին, այն է՝ արդէն վաղուց լոյս տեսած և հասարակութեան սեփականութիւն դարձած փաստաթուղթը—լրագրական մի թեթև ու անմեղ պատկեր, որի մէջ վիրաւորական ոչինչ չկայ, վերցնի փոփոխի, շնութիւն անէ—անմեղ բառերի տեղը վիրաւորական բառեր դնէ, իսկ ընթերցողին հաւատացնի, թէ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ է ԱՐՏԱՏՊՈՒՄ: Ահա թող խօսեն մտաւոր սնանկների, անբարոյականների, ի-մի բան՝ բոլոր գրական ու ոչ-գրական խուլիգանների ընտանակալերը—ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԵՐԸ.

1896 թ. հոկտ. 23-ին (և ոչ 17-ին) «Արձագանքի» № 123-ում տպուած պատկերի վերնագիրն է՝	Իսկ պասկվիլ-բրօշիւրի մէջ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ (?) ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾԻ վերնագիրն է՝
«Ախր ինչու է *)…»	«Ինչու էր հերսոտել»

*) Սկզբնական վերնագիրն էր՝ «Բարեկամիս ճանճերի պատմութիւնը», որ ես փոխեցի այդպէս, իբրև պատկերի բովանդակութեանը աւելի յարմարն ու համապատասխանը:

Բարեկամս այս հարցի (ախր ինչու է…) վրայ մնացել էր շուարուած: Երևի դուք, ընթերցողներ, պատասխան կը գտնէք, կը տաք: Ահա թէ այս առիթով ինչ էր պատմում նա.	(Այդ կտորը հանել է. նախ՝ նրա համար, որ Գի դը Մոպասանից փոխադրութեան հետքը բոլորովին կորցնի և երկրորդ՝ նոր վերնագիրը շատ յարմար է իր եզուիտական նպատակին):
. . . .	. . . .
Դադրելուց սաստիկ հևում էր.	Դադրելուց շան նման հևում էր. (միայն Բամ. Ս.-ի նման երկոտանի քոսոտ-շունը կարող էր ընդունակ լինել այդպէս անազնիւ խարդախութեան):
. . . .	. . . .
Ա՛խ, իմանն ս. . գիժի, էլի եկա՞ր, թաթս շարժում եմ որ կորչի…	Կատաղած շարժում եմ թաթս.—ա՛խ իմանն ս...գիժի, էլի եկա՞ր. այդ ուշունցով ռադ եմ անում որ կորչի…
. . . .	. . . .
Այս մարդը շաշ է:	Այս մարդը խելառ է:
. . . .	. . . .
Որ ճանճերի դաւի-դառաբից շուտ պրծնեմ:	Որ ճանճերի դաւի-դառաբից գլուխս ազատեմ:
. . . .	. . . .
Եղած ջուրն էլ խմեց	Միջի մեղրն էլ ծծեց (ամօթ 25 տարուայ գրողի ճաշակին):
. . . .	. . . .
Ընթերցողները թող պատասխան գտնեն ու տան:	(Հանել է)

Այդ՝ Գի դը Մոպասանից փոխադրած պատկերի մէջ լուսանկարչական ճշտութեամբ պարզ երևում է

Քամալեանց Ս.-ի փչացած ներքին աշխարհը—մարդու աղքամը խառնելու չափ կեղծաւոր, խարդախ լինելը, տափակ, ողորմելի ուղեղ ունենալը, աչքով տեսած ու ականջով լսածներն անգամ ճիշտ ըմբռնելու անընդունակութիւնը. ուրեմն այդ պատկերը, ոչ-թէ ինձ՝ այլ իրա համար է վիրաւորական։ Հետեւապէս եթէ ինքը իրա իսկ ձեռքով իր ապականուած ներքին աշխարհն է նկարագրել, էլ ես ինչու պէտք է գրգռուէի իրա դէմ։ Չլինի՞ թէ իրան շատ սիրելուցս։

Չորս ամիս շարունակ գահլէս տարել էր.

—Ա՛ Լև, քու ճանճերի պատմութիւնը պատրաստում եմ. այնպէս լաւ բան է լինելու, որ քէֆդ գայ։

Այժմ մի բնական հարց. եթէ իրաւ անկեղծ էր ասածը, եթէ ընթերցողին օգտակար բան տալն էր իրա նպատակը և 1896 թ. «Արձագանքի» № 123-ի ֆելիէտօնը «այնքան լաւ էր որ քէֆս էր բերելու», հապա ինչպէս կարող էր՝ առանց գրական պոռնիկի շնութեան, 1907 թուին, այսինքն ճիշտ 13 տարուց յետոյ ինքնիրան վիրաւորական դառնալ. չէ՞-որ հրաշքների դարում չենք ապրում։

Ահա ստի ոտներն այդպէս կարճ են լինում։

Չլինէր այդ անմեղ պատկերի յիմարաբար մէջ բերելը և արած խարդախութիւնն անազնիւ ստախօսութեամբ պարտկել ուզելը, չէր լինիլ նաև այս գիրքս։ «Զի ոչինչ է ի ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի». ոչ-բարով աստուածաբաններն գոնէ այդ բանը պէտք է իմանան։

Մաքի պոռնիկի ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՐՏԱՏՊԱԾ «Ինչի՞ էր հերստել» պատկերը և «Արձագանքի» «Ախր ինչու է...» ֆելիէտօնը՝ Շուլավէրից գալուս պէս տուի 14 (կարդացէք՝ տասնուչորս) հոգու՝ թէ

աշխարհական և թէ հոգևորական հին ու նոր խմբագիրների, համալսարանական բարձր կրթութիւն ստացած անձանց և խնդրեցի որ կարդան, համեմատեն և անկեղծօրէն ասեն՝ արդեօք ինձ համար որևէ վիրաւորական բառ կամ խօսք կա՞յ «Արձագանքի» «Ախր ինչու է...» վերնագրով այդ ֆելիէտօնում և թէ՝ առաջ բերելիք փաստաթուղթը կարելի՞ է խարդախել, ու ինչ անուն պէտք է տալ այդպիսի գրագէտին։

Ահա յիշեալ 14 հոգու՝ ի-մի ամփոփած կարծիքը.

—Ամենաչնչին չափով իսկ քեզ համար վիրաւորական բան չկայ, աւելի շուտ գրողին է վիրաւորական, քան քեզ, սիրելի Լևոն (Լևոն-ջան, պ. Լևոն, սիրելիս, սիրելի բարեկամ)։ Նոյնիսկ այնքան անշնորհք է գրած, որ եթէ ինքը մատնանշան չլինէր թէ քո մասին է, ոչ-ոք էլ չէր իմանալ այդ։*) Իսկ գալով փաստաթուղթը խարդախելուն, մարդ պէտք է բոլորովին մտաւոր սնանկ լինի, որ չհասկանայ, թէ փաստաթղթերը խարդախում են միայն բարոյապէս ստոր ընկած սրիկաները կամ ինչպէս սովորաբար ասում են՝ մշտապէս միմիայն խարդախութեամբ պարապող խաբեբայ մուլիկները. հետևապէս՝ առանց ամաչելու տպագրական խօսքի միջոցով հասարակութեանը այդպէս մոլորեցնողին ամեն տեսակ վատ անունով կարելի է կոչել։

—Օրինակ՝ ինչ տեսակ։

—Օրինակ՝ գրական գող, մտաւոր սնանկ, գրագէտի դիմակով ծածկուած խուլիգան, գրական պոռնիկ, խարդախ, անազնիւ գրող, արհամարհանքի ար-

---

*) Շուլավէրում կէտ առ կէտ նոյն կարծիքը յայտնեցին նաև՝ «Լալուարի որսի» հեղինակ Վահան Միրաքեանը, տանուտէր Մովսէս Բարհանեանը, Սանասարեանի որդեգիրը—փականագործ Յակոբ Տէր-Պօղոսեանը և ուրիշները։

ժանի գրչակ, նոյնիսկ մտքի պոռնիկ, գծուծ հոգու տէր գրագէտ. մէկ խօսքով՝ այդպիսի անամօթ խաբեբային ամէն տեսակ վիրաւորիչ, ամէն տեսակ ստորացուցիչ անուն կարելի է և ներելի է տալ՝ յզգուշութիւն ուրիշների, որ չհամարձակուեն հասարակութեան վստահութիւնը ի-չարը գործ դնել՝ նրա աչքին թոզ փչելով ճրճռան ու փքուն խօսքերով:

Ուրեմն, ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, ես պաստ չեմ կերել—Էտիկայի, Գեղարուեստի, Վայելչութեան դէմ չեմ գնացել, այլ միայն խմբագիրների, համալսարանական բարձր կրթութիւն ստացածների հետ ինքս էլ միևնոյն բառերն եմ գործածել գրքիս մէջ:

Երբ մի մարդ այն աստիճան հիւանդագին ուղեղի տէր է և զուրկ գրական ճաշակից, որ իրա սեպհականութիւնն էլ է այլանդակում և զարգացած մարդկանցից այդպիսի աննախանձելի անուններ արժանանում, այլևս ինչ՞ ընդունակ չի լինիլ այդպիսի գրական խուլիգանը. կամ երբ մի վարժապետ իր գզուելի մոլի կրքին է զոհում հոգևոր զաւակներին— մատաղահաս անմեղ աշակերտներին, այլևս ինչ, ինչ տգեղ արարքի ընդունակ չի լինիլ այդպիսի հրէշը:

Եւ այդ՝ միմիայն արհամարհանքի արժանի գըրչակը, որ վաղուց կորցրել է լաւն ու վատը զանազանելու ընդունակութիւնը, նեղացել է որ իրան անուանել եմ՝ անպիտանների թագաւոր (բա հօ ազնիւների թագաւոր չես). երիցս անիծեալ թշուառական (հապա երանելի՞ ես). գրական խուլիգան (տես վերև 14 հոգու կարծիքը). քծնող եզուիտ (չափած ու ձևած է իսկևիսկ քեզ համար. դու այն մարդն ես որ գզուելի ինքնագովութիւններիդ ու պարծենկոտութիւններիդ համար երբ X հարուստը երեսիդ՝

ախմախ, սարսաղ էր անուանում, չափդ չճանաչելու համար տնազ անում, մեծախօսութիւններիդ համար մասխարայ էր գցում, բայց դու փոխանակ գոնէ ամենաչնչին չափով իսկ վիրաւորուելու, պատուազուրկ կանանց նման միայն ծիծաղում էիր, նրա ճշմարիտ ասածները խորամանկօրէն կատակի տեղ դնում, որովհետև վաղուց էիր մտքիդ դրել մի որոշ գումար շորթելու: Ուստի-և նա՝ X հարուստը քեզ համար միշտ լաւ մարդ էր, պարզ, սրտաբաց, ազնիւ հայրենակից: Իսկ երբ այլևս նրա տանը փառաւորապէս զխտուելու անսահման բաւականութիւնը չէիր վայելում, և Բեռլինից գրածդ նամակով տարիներով երազածդ գումարի գոնէ մի մասն էլ չստացար, որովհետև արժանի չէիր, ահա այդ ժամանակ X հարուստը յանկարծ զրկուեց նախկին բոլոր լաւ յատկութիւններից, ինչպէս-որ Պառաւեանցը զրկուել էր իր «աչքի ընկնող արժանաւորութիւններից»՝ եկեղեցապատկան մի թզաչափ գետինը յօգուտ դպրոցի ձեռքիցդ խլելու համար: Դու միշտ անձնական գծուծ հաշիւներից դրդուած ես առաջնորդուել. այժմ էլ նոյնն ես, խելագարութիւնդ էլ վրան եկած. վասնզի վրէժխնդրութեամբ կուրացած, չես կարողանում նըրկատել, թէ ստութիւններով և երբէք տեղի չունեցած խօսակցութիւններով՝ խնդրածդ դրամը քեզ մերժողին անպատուել կամենալով՝ դու յանիրաւի անարգել ես նաև մի անմեղ և միայն յարգանքի արժանի ընտանիքի, որի մօտից գլխարկդ հանած պէտք է անցնես: Այո, դու քեզ թոյլ ես տուել առանց խըղճահարուելու անպատուել նաև այդ միայն յարգանքի արժանի ընտանիքին, վասնզի գովել ես. իսկ յայտնի ճշմարտութիւն է թէ մի պատուաւոր կնոջ համար աւելի վիրաւորական է անբարոյական մարդու գո-

վասանքը, քան նրա հայհոյանքներն ու պարսաւանքները)։

Ասել եմ նաև բաշիբոզուկ (այդ ևս քեզ այնքան է սազական, որքան մի ճշմարիտ զարգացած փարիզեցի ազնուականին բարեկիրթ անուանելը)․ «զզուանքի զգացմունք յարուցանող, խեցգետնից էլ ստոր կենդանի» (պասկվիլ-բրօշիւրիդ մէջ արածդ անազնիւ խարդախութիւններից յետոյ համոզուեցի, որ այդ ամենամեղմ դարձուածն է քեզ համար և որ զարմանալի ճիշտ եմ բնորոշել քեզ)․ պասկվիլյանտ (հապա գրէի գեղարուեստագէտ կամ Էտիկայի կանոններ շարադրո՞ղ)․ այլանդակ բարոյականի տէր անառակ արարած (հապա ուրիշ ինչպէս անուանեմ քեզ, ա՜յ հրէշ, երբ հաստատ գիտեմ որ Սոդոմ-Գոմոր ես դարձրել դպրոցը։ Թո՛ւք, զզուանքի ու արհամարհանքի թո՛ւք անամօթ երեսիդ)։

1898 թէ 1899 թ. լինելով արդէն 40—41 տարեկան ոչ-ոք չէր կամենում այդ քաւթառ տիրացուին միջոց տալ, որ գնայ ուսանելու. սակայն ամեն տեսակ՝ միայն եզուիտին վայել քծինքով՝ սրա ու նրա միջոցով յաջողեցրեց համոզել տ. Նազիրեանին և գնաց։

Բայց երբ պայմանաւորուած ժամանակից աւելի մնաց և՝ ինչպէս ասում են այդ միջոցին Բեռլին եղած հայ ուսանողները, չկարողացաւ կարգին մի բան սովորել, կամ գոնէ հարկաւոր չափով գերմաներէնին տիրապետել, իսկ Նազիրեանն էլ դադարեցրեց նպաստ ուղարկելը, ահա այդ ժամանակ դիմումներ արաւ շատերին, ի-թիւս որոց նաև ոչ-միայն X հարուստին, այլև առանց ամաչելու, իրանից զզւող նախկին դասընկեր և մտերիմ Նիկոլ Աստուածատրեանին և փող ուզեց։

Սակայն երկուսն էլ՝ թէպէտ տարբեր հասակի, տարբեր շրջանի ու տարբեր համոզմունքի տէր, բայց-և-այնպէս չուզեցին ո՛չ խնդրած դրամը ուղարկել և ոչ էլ արժան համարեցին նամակին պատասխանել։

Եւ ահա իբրև վրէժ՝ Ծմեղ անուան տակ թաքնուած, հասարակութեան տականք ստոր սրիկայի պէս գործ դրեց իրա գէնքը—գրեց X հարուստին յանիրաւի անուանարկող և նրա ընտանիքին վիրաւորական զզուելի պասկվիլը։ Սակայն Նիկոլի վրայ ոչինչ գրել չէր կարող, վասնզի նա, ո՛չ-բարով աստուածաբանի դիմակը պատռելով՝ թէ ցոյց կը տար հասարակութեան այդ սոդոմեցու այլանդակ դէմքը և թէ դատարանով կը պահանջէր երկար տարիներով մինչև օրս էլ անդարձ մնացած ստանալիքները։

Հաւատարիմ իր պախարակելի կոչման ու փէշակին և լինելով զզուելի մեծամիտ, մերկացումներիս համար սկզբում լուսնահաչ տուաւ վրաս, յետոյ էլ իր բարեկամների միջոցով սկսեց տարածել՝ վրաս... երկիւղ ազդելու մտքով, թէ իմ պապերի մասին սարսափելի բաներ է գրում (վա՜յ... հիմա էլ դեռ դուրս չի անցել), բայց երբ դրա համար ծաղրի առարկայ դարձաւ նոյնիսկ այդ բարեկամներից, միտքը փոխեց և... հրատարակեց պասկվիլ-բրօշիւրը։

Արտասահմանից վերադառնալով Թիֆլիս, «Լումայ» ամսագրի խմբագրատանը հանդիպում է պ. Յարոյին, որ հետաքրքրութեամբ հարցնում է նոր եկած դիպլօմաւոր պասկվիլյանտ աստուածաբանին.

—Ի՞նչ մասնագիտութիւն էիք ընտրել, պ. Քամալեանց։

—Մանկավարժութիւն, աստուածաբանութիւն, հոգեբանութիւն, ընդհանուր գրականութիւն, ...թիւն,

...թիւն, ...թիւն, ...թիւն, ...թիւն, պատասխանում է այդ զզուելի մեծամիտը։

—Վա՜յ, վա՜յ,—կատակելով բացականչում է պ. Յարոն.—էդ ղադամի՛ն... էդ վօ՜նց կուլի... 5—6 տարում մի մասնագիտութիւն հազիւ են վայ-նաչարի սովորում, իսկ դուք կարճ միջոցում՝ 9 մասնագիտութիւն էք սովորե՞լ. ա՛ֆֆարիմ... Լաւ, ես մի բան կ'ասեմ, պ. Քամալեանց,—խօսքը շարունակում է պ. Յարոն.—ահա այս օրաթերթից այս մի կտորը եթէ կարողանաք գերմաներէն թարգմանել և ապա միևնոյնը՝ առանց բնագրին նայելու, թարգմանէք հայերէն, ա՛յ այն ժամանակը կը հաւատամ, թէ դրուստ որ 9-ը ուլմին էք սովորել, թէ չէ՝ ա՛խպէր, դժուար թէ դուք կարգին որևէ բան լինիք սովորած...

Հարկաւ այդ առաջարկութիւնը չի ընդունում 9 ուլմինը դատարկ գլխի մէջ ունեցողը, այն պարզ պատճառով՝ ինչպէս մի շուլավերցի լաւ նկատեց, որ «էշը գնալով Երուսաղէմ, վերադարձին հաջի դարձած չի լինիլ»։

Վերադարձից յետոյ մօտ երկու տարի հանգիստ մնաց. սակայն վա՜յ այն մնալուն։ Ճիշտ է՝ բարոյականութեան մասին թիւր ու աղաւաղ հասկացողութիւն ունեցող Թեմակալ Առաջնորդի յատուկ ջանքով և աշխատանքով այդ զզուելի սոդոմեցին Ներսիսեան Հոգևոր Դպրոցում կրօնի դասեր էր ստացել լաւ վարձատրութեամբ, և ուրեմն գլուխը կախած միայն իր դասերով պէտք է զբաղուէր, սակայն փչացած մարդիկ ընդունակ չեն այդ բանին. դրանք մինչև ուրիշներին չվնասեն՝ վրաները չհաջան կամ չկծեն, հանգիստ չեն մնալ։

Եւ ահա մի օր դիմում է X հարուստի քեռորդուն, և տեսէք թէ ինչու համար.

—Քեռուդ ասա՛, թէ մօտ երեք տարի առաջ (?) Բեռլինից իրան նամակ եմ գրել, թո՛ղ այդ նամակս վերադարձնի (!) ինձ...

Ասացէք, ընթերցող, նորմալ ուղեղի տէրը այդպիսի պահանջ իրան թոյլ կը տա՞ր։ Ես էլ ինչ եմ ասում. հակաբնական զզուելի հակումն ունեցողը ինչ չի թոյլ տալ իրան։

—Նախ՝ այդ նամակը իմ սեպհականութիւնն է,—պատասխանում է X հարուստը,—հետևապէս նա ինչ իրաւունքով է ինձանից յետ պահանջում. երկրորդ՝ ո՞ւմ միտն է—պահել եմ, թէ պատռել դէն գցել։

—Ո՛չ,—ասում է այդ տարօրինակ թէ նորօրինակ աստուածաբան «մանկա...վարժը» նրա քեռորդուն.—քեռիդ իմ (?) նամակը պատռած չի լինիլ. գնա՛ նորից ասա որ նամակս վերադարձնի։

Այդ անհասկանալի, այդ անմիտ և միայն յիմարին վայել պահանջի համար X հարուստը բարկանում է.

—Ռա՛դ եղէք գլխիցս, զահլայ տարաք. ես նրա նամակը ինչու՞ պէտք է պահէի, պատռել... դէն եմ գցել։

Անբարոյականները թէ կարճամիտ և թէ անհաւատալի մոռացկոտ են լինում. իսկ եթէ այդպէսները նաև հիւանդագին մեծամիտ են, այդ դէպքում միաժամանակ թէ կարճամիտ, թէ մոռացկոտ և թէ անհեռատես էլ են լինում։ Ուստի-և բարոյապէս ընկածը ուրախացած որ X հարուստը գուցէ արհամարհանքով նամակը պատռած կը լինի, ողորմելի ուղեղով ենթադրում է թէ իրա դէմ փաստ չկայ, ուստի և ինքը կարող է՝ ապականուած սրտի ուզածին չափ շան պէս հաջել նրա վրայ։

Անցեալ ամռան սկզբին գնացի բարեկամիս—
Ա. Սպ.-ի մօտ՝ նրա փոխադրած Թուաբանական խըն-
դիրների ժողովածուն սրբագրելու։ Նոր էի ներս մը-
տել, որ «Դիտակի» № 12-ը տուաւ ինձ՝ մատնացոյց
անելով «X հարուստը մախաթի ծակում» վերնագրով
յօդուածը։ Եւ որովհետև ճիշտ է թէ ոճը ինքը մարդն
է, հէնց առաջին տողից գարշահոտութիւն ըզ-
գացի, երկրորդ տողի պլումպուտինգն ստիպեց ինձ
նայել ստորագրութեանը, կարդացի Շմեղ և ամեն
բան հասկացայ։ Ինձ զսպելով երբ կարդացի ամբողջ
զզուելի պասկվիլը և տեսայ թէ ինչ անխիղճ վիրա-
ւորանքի ու անարգանքի են ենթարկուել թէ X հա-
րուստը և թէ նրա անմեղ ու յարգելի ընտանիքը,
զայրոյթից քիչ էր մնում խեղդուեմ, որովհետև ա-
նարգ պասկվիլանտը ինձ շատ լաւ յայտնի Քամա-
լեանց սևահոգի գեաղան էր, որ այժմ Շմեղ կեղծ
անունով էր շպարուել, ինչպէս մի ժամանակ Մխի-
թար-Մխիթարիկ-Թուխ-մանուկ թէ Շուն-մանուկ ա-
նուններով՝ Պառաւեանցին զրպարտելիս, և այժմ՝ թէ X
հարուստի տանը եղած կոչունքին իբրև անշնորհք թա-
մադայ պլումպուտինգի պատճառով կրկնակի ու եռակի
խայտառակուելու մուռն էր հանում և թէ Բեռլինից
նամակով նրանից խնդրած դրամը մերժուելու համար
վրէժ լուծում։

Երբ սրբագրութիւնը պրծայ, գնացի դահլիճ, ուր
էին՝ ինքը Արշակ Սպարապետեանը, եղբայրը, ա-
մուսինը, Գիւտ ա. ք. Աղայեանը և «Դիտակի» խըմ-
բագիր պ. Հայկ Տէր-Աստուածատրեանը, որին և դի-
մեցի իսկոյն.

—Չե՞ս ամաչում, Հա՛յկ, որ յարգելի ընտանիք-
ների մասին Շմեղի նման անբարոյական մարդու

զզուելի պասկվիլներն ես զետեղում քո թերթում...
Եթէ պատասխանը գրեմ, կը տպե՞ս։

—Այո։—Գրածս ինչ էլ որ լինի՞։—Այո, ինչ էլ
որ լինի։—Ազնիւ խօ՞սք, Հա՛յկ։—Ազնիւ խօսք։—Շատ
բարի, հէնց վաղը կամ միւս օրը կըստանաս։

Մի շատ համառօտ նամակ գրեցի և տարայ։
Սակայն նամակս լոյս չտեսաւ, որովհետև թերթն էլ
լոյս չտեսաւ։ Յետոյ ինչպէս իմացայ խմբագրից,
այն մարդիկ, որոնք դրամական նպաստ էին տալիս
թերթին, ասել էին՝ կամ Լևոնի այդ նամակը չպէտք
է լոյս տեսնի և կամ թէ՝ այլևս ոչինչ չենք տալ
թերթիդ ծախսերը ծածկելու։ Իսկ խմբագիրն էլ՝ ի-
պատիւ իրան, պատասխանել էր.

—Աւելի շուտ թերթս կը դադարեցնեմ, քան
տուածս ազնիւ խօսքը կը դրժեմ։

Փակագծի մէջ ասեմ որ ինձնից զատ ուրիշնե-
րը ևս բողոք-նամակներ էին գրել «Դիտակի» խըմ-
բագրութեան Շմեղի զզուելի պասկվիլի դէմ։

Նամակս մնաց «Դիտակի» խմբագրատանը։ Նրա
մէջ բարոյապէս ընկած Շմեղի խարդախութիւնը
մատնանշելուց յետոյ մօտաւորապէս հետևեալ հարցն
էի տուել խմբագրութեան և պատասխանը խնդրել.

—«Արդեօք ո՞րն է լաւ և ազնիւ՝ իր սեփական
աշխատանքով, հալալ քրտինքով ձեռք բերած բա-
րիքից ազատ կամքով, ինքնաբերաբար մասն ու
բաժին հանելը մերձաւորներին, թէ՞ ուսումն առնել,
ո՛չ-բարով աստուածաբանութիւն, մանկավարժութիւն
ուսանիլ, ուսուցչի սրբազնագոյն պաշտօնն ստանձնել
և միևնոյն ժամանակ առանց խղճի խայթ զգալու
հետամուտ լինել իր հոգևոր զաւակներին—աշակերտ-
ներին այն անամօթ նպատակով՝ որ յատուկ է մի-
միայն աբեղեցի զզուելի պասկվիլին»։

Թէպէտ պասկվիլանտ Շմեղ-Քամալեանց Ս.-ը երկիւղից պարզ չի ասել, բայց հաստատ է թէ «Դիտակին» գրածս այդ նամակն է ունեցել աչքի առաջ, որ իր դաղուած սիրտը մի կերպ հովացնելու համար կլանչել է. «... Լ. Մ.-Ա. ինչմցու է մէջտեղը (աչքիդ պիպի՛կը հանողը)—անշուշտ մի անկոչ փաստաբան»։ (Ողորմելի՜ սոփեստ, այդ հասկանալու համար պէտք է նօրմալ ուղեղ ունենալ և ոչ թէ հակաբնական հակումից քարացած ուղեղ, որպիսին քոնն է։ Դէ հօ այդպիսի աննախանձելի ուղեղով չի կարելի հասկանալ, թէ ինչ է ազնւութիւն, ինչ է պատիւ, նամուս, բարոյականութիւն, կամ ինչ է հասարակական բարիք, օգուտ և դրանց մասին մտածելը)։

Երբ մի վնասակար կենդանի հալածանքի է ենթարկվում, խեղայեղ փախուստի ժամանակ ու՞մ ասէք որ չի ցեխոտում և հարուածել կամ կծել ուզում. ճիշտ նոյնն է անում նաև զզուելի պասկվիլանտ Քամալեանց Սարգիսը, այդ ապականուած վարք ու բարքի տէր ո՛չ-բարով աստուածաբան սոդոմեցին։

Թո՛ղ փաստերով, բայց ո՛չ խարդախութիւններով, ո՛չ փքուն ու ճռճռան բառերով ու խօսքերով, ո՛չ մեռելների յաւիտենական խաղաղ նինջը խանգարելով կամ անմեղ, գործի հետ ամենաչնչին կապ իսկ չունեցող անձանց անհանգստացնելով, այլ անառարկելի, անհերքելի փաստերով ցո՛յց տայ ԴԱՏԱՐԱՆՈՒՄ որ վերի գրածներս սխալ են։ (Այո՛, եթէ նամուս ունիս, զզուելի՜ սոդոմեցի, եթէ խեցդետնից էլ ստոր և միայն զզուանք յարուցանող կենդանի չես, դիմի՛ր ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ։ Մի՛ լսիր ո՛չ-ոքի, այլ ուղղակի դիմի՛ր ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ, եթէ իրաւամբ ես մարդկային կեր-

պարանք կրում, ո՛վ հրէշ. վասնզի ճիշտ է կեանքը թանգ է, բայց կեանքից աւելի թանգը մարդուս մաքուր պատիւն է, առանց որի մարդ ամենաստոր կենդանուց անգամ շատ ստոր է։ Ձէ՞-որ մնալով այդպէս պատուազուրկ, դու բազմութեան մէջ անգամ քեզ միշտ մենակ ես զգալու, որ մահից իսկ վատ է։ Ապացոյց ասածիս այն՝ որ թատրոնում համարեա ամենքը խուսափում են քեզանից, հետդ չեն խօսում, բարեւ անգամ չեն առնում)։

Վերին աստիճանի անպատկառ լրբութիւն է բազմութիւնից արհամարհուածի կողմից իր «նախկին աշակերտներից» ոմանց թևի տակ մտնելը։ Աշակերտները այնքան յիմար չեն, որ հրապարակ գան պաշտպանելու իրանց բարոյապէս փչացնողին։ Այդ աշակերտներից մինն էլ, որի անունը յիշում է «մանկա...վարժը», պ. Վախ. Մեհրաբեանն է. բայց նա ի-պատիւ իրան, հրաժարուելով հրաժարվում է այն աննախանձելի ու անփառունակ դերից, որ չակերտաւոր մանկավարժը զոռով փաթաթում է նրա վզին. և ո՛չ-միայն այդ, այլև նա՝ Վախ. Մեհրաբեանը Քամալեանց Ս.-ի կողմից իրան այդպիսի դեր յատկացնելը յանդուգն լրբութիւն և իրա անունը շահագործելը «շանտաժիշտութիւն» է անուանում։ (Լսո՞ւմ ես, մարդակերպ երկոտանի ճիւաղ, զզուելի՜ սոդոմեցի. քո ներքին աշխարհդ այնպէս ապականուած ու գարշելի է, որ դրա տեսքից բարեկամներդ էլ են սարսափահար փախուստ տալիս)։

«Մշակին» ուղարկած այն անմիտ բովանդակութեամբ թուղթն ստորագրողներից նրանք, որոնց սրտից հրէշ վարժապետը չի կարողացել իսպառ արմատախիլ անել բարոյականութեան սերմերը և ճըշ-

մարտասէր են, անկեղծօրէն զղջում են (մանաւանդ պասկվիլ-բրօշիւրից յետոյ, որից 50 օրինակ ուղարկել էիր տանուտէր Մ. Քարհանեանցին՝ ծախելու թէ՞ ձրի բաժանելու, բայց նա՝ ի-պատիւ իրան, զզուանքով դէն էր շպրտել)։ Այո, ոչ միայն զղջում են այն անմիտ թուղթն ստորագրելու համար, այլև անիծում են այն մարդուն, որ համոզել էր իրանց ստորագրելու։ (Այդ էլ լսեցի՞ր, ամենքից արհամարհուած սալախանայ վարժապետ)։

Այժմ հարց. հապա ո՞վ կարող էր կազմած լինել այդ՝ միմիայն տնազի արժանի, գռօշանոց պաշտպանողական թուղթը, քանի-որ մատնանշած պ. Վախ. Մեհրաբեանը զզուանքով հրաժարուեց այդ անփառունակ դերից, հրաժարուեց նոյնիսկ «ազնիւ երիտասարդը» վկաների ներկայութեամբ։ (Ա՛յ ողորմելի պասկվիլանտ, թէ մինչև որ աստիճանի պատիւ չունիս Շուլավէրու մէջ, թէ ինչքան ընկած է քո համարումը գիւղացոց աչքում, դրա ապացոյցն այն է, որ երբ Շուլավէրում՝ շրջակայ գիւղացիների հետ պատուիրակներ էին ընտրում, որոնք յետոյ պէտք է ընտրէին Ներս. Դպր. համար հոգաբարձութիւն, այդ ընտրութեանը... լա՛ւ լսիր, միմիայն մի ձայն տուին քեզ։ Ահա այդ մի ձայն տուողին է, որ «ազնիւ երիտասարդ» ես կոչել պասկվիլ-բրօշիւրիդ մէջ)։

Այդ ամենից յետոյ թող ընթերցողն ասի, թէ ինչ գին ու արժէք կարող է ունենալ Քամալեանցի պէս մի անբարոյական գրչակի բերանում՝ «բարեկամ», «ազնիւ», «մամուլի ազատութիւն», «բարոյական», «գրական բարքեր», «վայելչութիւն», «պատիւ» և ուրիշ դրանց նման վեհ գաղափարներ արտայայտող բառերը։

Այդ ողորմելի հերքումը կամ աւելի ճիշտը՝ այդ

անփառունակ պաշտպանութիւնը չհիւրընկալեց ոչ մի լրագիր ոչ-թէ նրա համար, որ մեղադրութիւններս «Ջարկ» շաբաթաթերթում էին լոյս տեսել (այդ այնքան էլ պատիւ չէր բերիլ ոչ մի կարգին օրգանի), այլ որովհետև ամենքը ևս համոզուած էին և են, որ ես՝ Լևոնս սուտ բան չէի գրիլ և որ, ուրեմն, մեղադրութիւններս կէտ առ կէտ ճիշտ են. հետևապէս՝ այդպիսի մեղադրութիւնների դէմ լրագրում հերքումն չեն գրում, այլ կամ բոլորովին լռում են ամօթից և կամ՝ եթէ աննամուս չեն, դատարանում անհերքելի փաստեր են առաջ բերում։

Մէջտեղը խնդիրը միմիայն պատուի—«մարդուս աչքի լոյսի պէս փայփայած պատուի» մասին է. ուրեմն ասել՝ թէ այս կամ այն յարգելի անձը չի թոյլ տալիս դատարանին դիմելու, ուղղակի նշանակում է թէ այդ՝ միայն արտաքինով մարդանման երկոտանի անմարդ արարածը ուռի նման դողում է դատարանից։ Հետևապէս՝ լռելու փոխարէն պատէպատ ընկնելով, կմկմալով, լուսնահաջ տալով կամ պասկվիլներ հրատարակելով՝ իրան երբէք չի կարող արդարացնել, այլ աւելի և աւելի պիտի իրա համարումը կորցնի և վերջիվերջոյ իր մի ջուխտ ու մի կենդ «բարեկամներից» էլ արհամարհուի. վասնզի այդ «բարեկամները» որքան էլ յիմար լինին, բայց-և-այնպէս սոդոմեցի Քամ. Ս-ի չափ պատուազուրկ չեն կարող լինել։

Ասածներիս ապացոյցը Ներս. Դպրանոցի վարժապետներից շատերը։

—Թվում է թէ,—ասում են նրանք, սոսկալի մերկացումներից յետոյ Քամալեանցը աւելի անամօթացել, աւելի լպրշացել է. լրբութիւնը երբեմն այն աստիճան յանդգնութեան է հասցնում, որ ուղղակի մարդ իրան անպատուած է զգում, քանի-որ մենք էլ մարդ

կոչվում, նա էլ։ Այդ անիծածը կարծես մի իշապանի չափ էլ պատուոյ զգացմունք չունի…

Դէ, երբ մի մարդ այնքան պատուազուրկ է, որ պաշտօնակիցների կարծիքով իշապանն էլ է նրանից նամուսով, նրանից պատուազգած, այլևս քանի՞ գռօշ արժէ այդպէս մարդուկի «մեծահոգութիւնը»։

Այդ՝ իշապանից էլ աննամուս մարդուկը, որ իրան Ստեղծողին անգամ անպատւութիւն է բերում, թէ խօսածների և թէ գրածների մէջ չունի մի խօսք, մի նախադասութիւն, որ ստութիւն կամ խարդախութիւն չպարունակի։ Օրինակ՝ ինչո՞ւ է գրել, թէ «Զարկը» ևս չընդունեց գրածս, այլ «Հովիւը», քանի-որ «Զարկը» լոյս չէր տեսնում։ Կարելի՞ է, հնարաւո՞ր է արդեօք լոյս չտեսնող թերթի մէջ բան տպել։

Կամ ինչո՞ւմն է «Հովուի» խմբագրութեան յանցանքը. մի՞թէ նրանում, որ տպել է նամակս։

Բայց չէ՞-որ այդպիսի բաների մասին գրել, խօսել, խմբագրութիւններից այդպիսի անմիտ պահանջներ անել կարող է միայն բոլորովին յիմարը և ո՛չ-թէ «25 տարուայ» ո՛չ-բարով գրողը։

Հանգ. Ս. Պառ.-ը եկեղեցապատկան գետնի վրայ դպրոց շինելով՝ ակամայ զրկեց Քամալեանցնեներին՝ եկեղեցու բակով օգտուելու, այդ բանի համար «սրտացաւ» ո՛չ-բարով վարժապետը տարիներով զրպարտեց նրան, բայց գրածները հաստատել չկարողանալով՝ բանտ նստելու երկիւղից բոլոր թքածները յետ լիզեց բաւական չէ, այլև նրա առաջ չոքեց և իրա գլխին .... պահպանիչ ասել տուաւ։ (Տե՛ս գրքիս 109 երես)։

X հարուստի տանը իր անշնորհք թամադու-

թեամբ և թէ «պլումպուտինգի» պատճառով խայտառակուելով և ապա խնդրած դրամի համար մերժումն ստանալով՝ նոյնպէս իբրև վրէժ, Շմեղ ստորագրութեամբ զզուելի պասկվիլը գրեց, որով քար գցեց իրա գլխին. վասնզի այդ անփառունակ և ողորմելի խծբծանքն էր պատճառ, որ ուսուցչութեան ամբողջ ընթացքում ծածկած կեղծ դիմակի առաջին կապը քանդելով՝ ապականուած ներքին աշխարհը ցոյց տուի հասարակութեան։

Եւ ահա այդ ազնիւ քայլիս համար՝ էլի իբրև վրէժ, ո՛ւր նստեց, ո՛ւր կանգնեց՝ փողոցներում, թէ տներում, նոյնիսկ նամակներով սկսեց վրաս լուտանահաչ տալ—այնպիսի բաներ խօսել, որ եթէ լսողներն ու կարդացողները խելօք մարդիկ լինէին և ոչ յիմար-անասուն, պէտք է թքէին հաչողի անամօթ երեսին։ Բայց անփառունակ պասկվիլանտը թուք չստանալուց խրախուսուած՝ լուտանահաչը հետզհետէ հաչոց դարձրեց. ստիպուած եղայ այդ անտանելի ձայները կտրացնելու, որի համար էլ սկսեց կաղկանձել և ապա հրատարակեց պասկվիլ-բրօշիւրը։

Այդ ամենից յետոյ պարզ է որ «Հովուի» հայրխմբագիրն էլ պէտք է զրպարտուէր փէշաքաւոր զրպարտչից, որովհետև այդ սոդոմեցու յօդուածները չէր հիւրընկալում իրա թերթում, և ահա հիմա էլ սպառնում է լուտանահաչը փոխել հաչոցի՝ պասկվիլ գրել։

Բայց ասած է՝ «շունը կը հաչի, քարվանը կըքոչի»։

Մամուլի մէջ երևան եկած ո՛րևէ ստութեան, կեղծիքի, խարդախութեան, անձնական գծուծ հաշիւներից դրդուած փնթի վրէժ առնելու դէմ բողոքելը հասարակութեան ամէն մի պատրաճանաչ

անդամի բարոյական պարտականութիւնն է, իսկ յիմար պասկվիլանտը «անկոչ փաստաբանութիւն» է անուանում: Հապա ի՞նչ անուն պէտք է տալ ողորմելի գրչակի վերին աստիճանի տգեղ և անպատուաբեր արարքին՝ մեր յարգելի մանկավարժ պ. Սեդրաք Մանդինեանի վերաբերմամբ: Գրական խուլիգան Քամալեանց Ս.-ը ի՞նչ իրաւունքով էր իրան չվերաբերեալ մասնաւոր հաշիւների մէջ մտնում: Ո՞վ տուաւ իրան այդ իրաւասութիւնը. պ. Մանդինեա՞նը: Բայց նա ոչ-միայն այդ իրաւունք չի տուել, չէր էլ կարող տալ, իբրև լաւ մտածող գրագէտ, այլ արհամարհանքով թքում է իր մասնաւոր շահերը այդ աստիճան անշնորհք կերպով պաշտպանող ինքնակոչ փաստաբանի անամօթ երեսին:

Անազնիւ սուտ է և կեղծաւոր փարիսեցիութիւն, որպէս թէ ինքը «Հովիւից հեռացել է ի-պատիւ Ս. Ման.-ի: Այո, այդ մի այնպիսի «անազնիւ սուտ է», որին ընդունակ է միայն մաքուր անուան մասին գաղափար չունեցող Քամալեանց Ս.-ը. այդպէս բան տեղի չի ունեցել: Ո՛չ թէ ինքն է հեռացել, այլ «Հովիւի» խմբագրութիւնն է զուռնով հասկացրել որ ռադ լինի՝ շարունակ նրա յօդուածները տպագրութեան անարժան համարելով: Այն երկու յօդուածն էլ՝ որոնք հասարակութեան աչքին թոզ փչելու համար էին գրուել, լոյս չէին տեսնիլ, եթէ չլինէր ծերունի Busenkamerad-ի եռանդագին միջնորդութիւնը: Նախանձելի չէ մի գրագէտի ուղեղ, որի գրած նամակը, այս կամ այն յօդուածը միայն «զանազան» բարեխօսութիւններով կարող է տպագրութեան արժանանալ:

———

Ողղակի լրբութիւն է Քամալեանց Ս.-ի կողմից գրելը, թէ ես օգտուել եմ իրա և «Հովիւի» խմբագրութեան լարուած յարաբերութիւնից: Նախ՝ երբ ես բարեկամ էի «Հովիւի» արժ. խմբագրի հետ, ինքը՝ այդ ողորմելի գրչակը ինչ ցիւիլ էր ինձ համար:

Երկրորդ՝ ես աւելի փորձուած լրագրական գործում, «Հովիւը» դեռ լոյս էլ չէր տեսնում, որ զանազան ցուցումներ ու խորհուրդներ էի տալիս, իսկ լոյս տեսնելուց յետոյ՝ որպէս վաղեմի բարեկամ, ըստ չափու ժամանակիս ներման օգնում էի որևէ կերպով:

Երրորդ՝ ես այնքան էի ուշադրութիւն դարձնում ուրիշների, մանաւանդ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանցի նման հրէշ վարժապետի՝ սրա ու նրա հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ, որքան հետաքրքիր էի իմանալու, թէ նոր աշխարհ եկածս տարին ինչ ու ինչ էին խօսում իմ մասին Չինաստանի ներքին և արտաքին գործոց՝ Բիու-Իու-Իու և Կի-Մու-Մու-Հուն-Զանգ անուններ կրող նախարարները:

Իսկ թէ այդ անամօթ ստախօսը, այդ՝ Ներս. Դպրանոցի Մանկավարժ. ամբողջ ժողովից արհամարհանքով մերժուած ու Հոգաբարձութիւնից վռնդուած չակերտաւոր մանկավարժ Քամալեանց Սարգիսը մինչ որ աստիճանի զզուելի գրպարտիչ է, դրա ապացոյցը այն է, որ առանց ամաչելու գրել է իրա պասկվիլ-բրօշիւրի մէջ, թէ Տէր-Եզնիկը կաշառուել է X հարուստից, այն էլ իմ միջոցով:

Ահա ես՝ Լևոնս յայտնում եմ հրապարակով— սրբազան մամուլի միջոցով, որ սողոմեցի պասկվիլանտ ստուածաբան Շմեղ-Քամալեանի կողմից այդ մի այնպիսի ցած, այնպիսի ստոր, այնպիսի լիրբ, անազնիւ ու անպատկառ զրպարտութիւն է, որին ընդունակ կարող է լինել միայն և միմիայն մանուկներ

պղծող զզուելի անարգ արարածը։ (Այ թշուառական՝ այդ էլ հօ չդարձաւ այն, որ Թիֆլիզի Հայուհեաց Բարեգործ. Ընկեր. օգտին կազմած զբօսանքին երբ իմ բարեկամ Ստեփան Տէր-Աւետիքեանը դիմեց քեզ հարցնելով՝

—«Մեր տղայ, մի՞թէ այդպէս հրէշ ես եղել, ինչպէս որ գրում է մեր սիրելի Լևոնը. ամօթ ու նախատինք քեզ»։ Իսկ դու՝ մարմնացած ստութիւն ու կեղծիք, պատասխանեցիր.

—Է՛հ, ի՞նչ կարող եմ անել, քանի-որ Լևոնը Պառաւեանից (մօտ 2—3 տարի է արդէն մահացած) կաշառուել, իրա գրիչը ծախել է նրա վրայ։ (Ո՜ւռւ... երկոտանի հրէշ. արդեօք մարդածի՞ն ես—կի՞ն է ծնել քեզ, թէ՞ դժոխքի բնակիչ ճիւաղներից մէկն ու մէկի արգանդից ես լոյս աշխարհ եկել՝ միայն խաղաղ մարդկանց հանգստութիւնը խանգարելու համար... Թո՛ւք, թո՛ւք անամօթ երեսիդ, և ամօթ ա՛յն հասարակութեան, ա՛յն մամուլին, որ հանդուրժում են քեզպէսին)։

Ո՛րքան էլ մի մարդու գլուխ դատարկ լինի, բայց քանի-որ շնչում է, ման է գալիս, ասել է գոնէ մի մրախալի չափ խելք էլ է մէջը մնացած պէտք է լինի։

Այդ դատարկագլուխ անբարոյական սոդոմեցուն՝ ներս. Դպրանոցից վռնդուած «մանկա...վարժին» երբ հարցնում են.

—Ախր ինչո՞ւ համար, ի՞նչ նպատակով էք հրատարակել բրօշիւրդ. չէ՞-որ դուք դրանով միայն Լևոնին էք բարձրացրել և այդպիսով նրա հոգու՝ մինչև օրս մեզ անյայտ մնացած հազուագիւտ ընտիր յատկութիւնները երևան հանել։

—Այն նպատակով,—պատասխանում է այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը,—որ ցոյց տամ նրա խելագարութիւնը։

—Տէր ողորմեա. բայց դուք ձեր բրօշիւրով ո՛չ թէ նրա, այլ միայն ձեր խելագարութիւնն էք ցոյց տուել, այն-ինչ մենք միամտաբար ձեզ աւելի խելօք էինք համարում... Դուք ձեր այդ բրօշիւրով ինքներդ ձեզ՝ իբրև գրագէտի, թաղեցիք...

—Ո՛չ,—ընդհատում է մեծամտութիւնից խելայեղ եղած գրչակը խօսակցին.—ես պարզ ցոյց եմ տուել նրա խելագարութիւնը։

—Բայց այդ ի՞նչ տեսակ տարօրինակ խելագարութիւն է՝ ձեր իսկ ասութեամբ ամենքին սիրելի Լևոնի խելագարութիւնը, որ կարողանում է իրա ազդեցութեան ենթարկել ո՛չ-միայն տարբեր ուղղութիւն ունեցող շաբաթաթերթի տարբեր համոզմունքի ու զարգացման տէր խմբագիրներին, այլև միլիոններ (?!) ունեցող, նիւթականապէս ապահովուած X հարուստին, այլև կեանքի բովում եփուած ու զտուած համալսարանականին՝ պ. Զ. Գրիգորեանին։ Ուղիղն ասեմ, պ. Քամալեանց, ես կը փափագէի այնպիսի խելագար լինել, ինչպիսին որ սիրելի Լևոնն է։

Եթէ այդպիսի սպանիչ բնալից—պատասխանը անբան-անասուն շունն ինչ է, շունն էլ որ ստանար, է, նա էլ կը սատկէր ամօթից։

Այդ այլանդակ բարոյականի տէր պատուազուրկ մարդուկը մօտ 50 տարեկան է, իրա իսկ ասութեամբ՝ «25 տարուայ» ո՛չ-բարով գրող է, անարժանաբար ուսուցիչ անուն է կրել երկար տարիներ, 4—5 տարի ո՛չ-բարով՝ աստուածաբանութիւն (?) մանկավարժութիւն, հոգեբանութիւն... մինչև 9-ը ուժին է սովորել, հապա մի՞թէ չգիտէ որ 1891 և 1906 թուականների

միջև 15 տարի տարբերութիւն կայ. հետևապէս Գր. Բալ. 15 տարուց յետոյ ինչո՞ւ չպէտք է կարողանար գոնէ մի երկու խօսք գրել այդ ողորմելի գրչակի... գողացած աշխատութիւնների մասին։ Այդ ո՞ր մարդն է եղել աշխարհիս երեսին, որ ոտքը դպրոցական շէմքին դնելուն պէս գրող է դարձել։ Զլինի՞ թէ այդ յիմար գրչակը իրա մասին այդպիսի կարծիք ունի։ Շատ կարելի է, վասնզի դեռ ո՞րտեղ էր Բեռլինը, երբ նա Շուլավէր արդէն անփառունակ «փառաւոր» «մանկա...վարժ» էր և «փորձնական դասեր» էր տալիս անմեղ մանուկներին, որպէսզի «արդիւնաւոր կացուցանէր իր գործունէութիւնը» — ապագայում իրան պաշտպանող թղթերի տակ ստորագրողներ պատրաստէր։

Ախր ինչո՞ւ է այդքան մեծ . . . երևակայում իրան այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը, այդ անբուժելի մեծամիտը. ի՞նչ է, ո՞վ է ինքը։ Այդ ի՞նչ տոնով է խօսում Գր. Բալ. մասին, և ո՞վ է այդպէս բարձրից խօսողը. նա՝ որ այնքան է ընկել բարոյապէս, որ այլևս կանգնելիք չունի։ Այդ ինչո՞ւ ինքը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածը առանց կարգին գերմաներէն իմանալու կարող էր 4—5 տարում Բեռլինում ապրելով Ֆ-ը ուղին սովորել, իսկ Գր. Բալասանեանը իր մայրենի լեզուով 15 տարուայ մէջ չէր կարող գոնէ այնքան սովորել, որ մի գրչակի գողացած աշխատութիւնների մասին մատենախօսական գրէր *)։

---

*) Խորհուրդ կը տայի ընթերցողին կարդալ նորերս հրատարակուած՝ «Հեռու փախիր գրական խուլիգանից» գրքոյկը, ուր այդ մասին համոզիչ մանրամասն տեղեկութիւններ շատ կան։

Այդ բարոյապէս ընկած զզուելի սողոմեցին, եթէ ուզում էր որ իրա թուշերն էլ կարմրեն, թո՛ղ փակ դասարանում փոշու ամպերի մէջ այս ու այն օրապահ աշակերտին նստարանների երեսները սրբել չըսովորեցնէր. թո՛ղ աշակերտներին զբօսանքի տարած ժամանակ օգտուէր մարգագետինների անապական կենարար օդից և ո՛չ-թէ խիտ ծառերի տակի խոնաւ օդից։ Ո՛չ-բարով ընթացաւարտ վարժապետ էր և ո՛չ-թէ ազէտ տիրացու. մի՞թէ չգիտէր, որ փոշուց եւ ամեն տեսակ խոնաւութիւնից թռչում է մարդու գոյնը, աւելի ևս օդակարօտ ուսուցչինը։

Էլ Տէր-Եզնիկի բնական գոյնը ի՞նչ մեղաւոր է, որ յիշել է իր անփառունակ պասկվիլ-բրօշիւրի մէջ, ինչպէս անազնուաբար յիշել էր իմ չլսելս՝ այն էլ ուրիշին պատասխանելիս. ինչպէս յիշել է X հարուստի հանգ. հօր մարմնական պակասութիւնը՝ իրա անշնորհքութիւնը քօղարկելու համար։

Եւ հասարակութիւնը հանդուրժում է այդ անպատկառ գրչակին։

Ամօթ, բի՜ւր ամօթ այդպիսի հասարակութեան, այլև մամուլին, որ իր սրբազան պարտքը չի կատարում և անտարբեր է մնում այդպիսի շնութիւնների վերաբերմամբ։

Հաւանական է թէ պատասխանս կարդացողների մէջ շատերը գտնուին, որոնք անտեղեակ լինելով խնդրին, չիմանան թէ ինչն է եղել այսպիսի անսովոր, նոյնիսկ խիզախ պատասխանիս առիթը։ Ահա այդ իսկ պատճառով ես իմ կրկնակի բարոյական պարտքս եմ համարում այստեղ առաջ բերել թէ «Մշակում» լոյս տեսած խնդրի շարժառիթ նամակը և թէ այդ առթիւ երկուստեք եղած բոլոր թերթուղէմ գրութիւնները. բայց ո՛չ-թէ խարդախած, ինչպէս իրան թոյլ

է տալիս միշտ գրական խուլիգանը, այլ ամենայն հաբազատութեամբ։

Ահա քառորդ դարից աւելի է ապրում եմ մենումենակ. ինձ մօտ գալիս են՝ վարժապետ, վարժուհի, աշակերտ, աշակերտուհի և շատ յարգելի ու պատուաւոր անձինք՝ մարդ, կին, մեծ, փոքր, երբեմն մենակ, երբեմն երկուսով, երբեմն միքանիսը միասին՝ սկսած առաւօտից մինչև ուշ երեկոյ—մեծ հաճութեամբ, սրտագին ուրախութեամբ, ամենայն վստահութեամբ. վասնզի հիմա ես ամենքի համար՝ յարգելի Լևոն, Լևոնս, ազնիւ բարեկամս, սիրելի Լևոն, ազնիւ Լևոն, Լևոն-ջան, եղբայր Լևոն և կամ ախպէր-ջան եմ, որի համար ես իրաւամբ պարծեցել եմ, պարծենում եմ և պիտի պարծենամ միշտ։ Պարծանք՝ որից զգացածբաւականութիւնը այլանդակ բարոյականի տէր հրէշները իրանց երազներումն անգամ չեն զգացել և երբէք էլ չեն զգալու իրանց ողջ կեանքի մէջ. վասնզի անոյշ Փափոն չեն ունեցել, որպէսզի իմանան, թէ բանաւոր և անբան անասունների կատարածների միջև տարբերութիւն պէտք է լինի։

Այդ այդպէս լինելուց յետոյ մի՞թէ բնական չէ, որ իմ հայրենակիցներն էլ գային մօտս. իսկ Գր. Բալասանեանը ո՛չ Զինաստանցի է և ոչ էլ այլ հեռաւոր տեղացի, այլ նոյնպէս իմ հայրենիքից է և հեռումօտիկ էլ ազգական-բարեկամ։ Միւս հայրենակիցներիցս շատերի նման նա ևս Թիֆլիզ եկած ժամանակ, պարտք էր համարում միշտ ինձ այցելել։ Ահա այդպիսիներից էր 1905 թ. վերջին թէ 1906 թ. սկզբին արած այցելութիւնը։ Խօսում էինք գրական նորութիւնների մասին։ Բալ. ի-միջի այլոց յիշեց նաև սխալմամբ մարդ կոչուած Քամ. Ս.-ի—այդ գրական շահա-

տակի մի նոր արած խուլիգանութեան, այն է՝ անմոռաց Ծերենցի երկը—հայ երիտասարդութեան այդ բնիկ աւետարանը—«Երկունք Թ դարու»-ն ագաւագումներով իրան սեպհականելու մասին։

Նոյն թուի ամռան սկզբին Գր. Բալասանեանը Ղարաքիլիսայից մի նամակով խնդրում էր իմանալ «Յոյսի» խմբագիր Բ. Այվազեանից, թէ արդեօք շուտ լոյս կը տեսնի «Յոյսի» №-ը, ուր լինելու է իր մատենախօսական յօդուածը «ազատ (?) փոխադրողի» գրքերի մասին։ Սակայն «Յոյսի» այդ №-ի համար խմբագիրը տպարանատիրոջ հետ դատ ունենալով, №-ը իսկի լոյս չտեսաւ։

Եւ ահա երբ Բալ.-ը իր սեպհական օրգանի թոյլտւութեան հրամանը ծոցը № 1-ի համար նիւթեր էր ընտրում, արդեօք բնական չէ՞ր, որ «Յոյսի» մէջ լոյս չտեսած իրա գրած մատենախօսականը լոյս հանէր սեպհական «Զարկ» շաբաթաթերթում։

Բայց ոչ՝ ինչ որ լաւ է, օրինաւոր ու բնական մեզ համար, այդ ամենը վատ է, տարօրինակ ու անբնական սոդոմեցի մանկավարժի համար, և ընդհակառակը՝ ինչ որ մեզ համար անբնական է, սոդոմեցի մանկավարժի համար շատ բնական է։

Այդ յօդուածը Գր. Բալասանեանը տալով ինձ՝ խնդրեց որ աչքի անցնեմ։ Ինչ-որ իմ կարծիքով սխալ էր կամ լաւ չէր, ուղղեցի, հետոն էլ շատ կծու և դառն՝ թէպէտև արժանի, բառեր, խօսքեր ու դարձուածներ ջնջեցի։ Երբ իրա զարմանքը յայտնեց այդ ջնջումներիս համար, և թէ ինչու՞ ինքս աւելի կծու և դառը խօսքեր չեմ աւելացնում, պատասխանեցի.

—Սա մատենախօսութիւն է, որի մէջ ամենաչնչին չափով անձնականութիւն չպէտք է խառնուի։

Ահա այդ միայն գովասանքի արժանի ազնիւ

վարմունքիս համար՝ թէ բերանացի և թէ լրագրով անազնուաբար զրպարտուեցի՝ զրպարտութիւնը իրան փէշակ շինած գրական խուլիգան Քամալեանից, որպէս-թէ յօդուածը ես եմ գրել, բայց Գր. Բալասանեանն է ստորագրել։

Բայց չէ՞-որ ծակուծուկերում բամբասելն ստորութիւն է և նշան՝ փչացած հոգու տէր լինելուն։

Լա՛ւ, եթէ ես եմ գրել, հապա ինչո՞ւ իմ ստորագրութեամբ ինքս հրապարակ չեկայ։ Քաջութիւնս էր պակաս թէ՞ անձեռնհաս էի հրապարակով մտքերս յայտնելու։ Սակայն չէ՞-որ դրա հերքումն է «Զարկի» 1 և 2-րդ №-ում պ. Դաղբաշեանի «լիակատար» բառաբանի մասին աղի ու լեղի գրածներս. կամ գուցէ երկո՞ւղ ունէի մեծամտութեան անբուժելի ախտով տանջուող մի բարոյապէս ընկած ողորմելի գրչակից։ Ո՛չ առաջինը և ոչ էլ վերջինները կարող էին լինել։ Սակայն խնդիրն այդ չէ, այլ այն՝ թէ ո՞րտեղ է տեսնուած, որ մի լուրջ մատենախօսութիւն փաստերով հերքելու փոխարէն բաւականանան կլինտոյական հայհոյանքներով և անազնիւ վարմունքով։

Ի՞նչևէ. առաջ բերեմ այսքան «ղալմաղալներ» հանող մատենախօսականը.

Քամալեանց Ս.-ի «փոխադրութիւնները»՝ 1) «Ժամանակը ոսկի», 2) «Սիրելի Հերոս» և 3) «Սասունցի Յովնան»։

—

Այդ 3 գրքոյկն էլ փոխադրութիւններ են հայերէնից(?) հայերէն. առաջինը՝ Ս. Նազարեանի թարգմանութիւնից, երկրորդը՝ Խ. Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ից, իսկ երրորդը՝ Ծերենցի «Երկունք Թ դարու» գրուածքից։

Այդ փոխադրութիւններից ստացած առաջին տպաւորութիւնը, դժբաղդաբար, պէտք է ասեմ, որ ճնշող և տարօրինակ է. որովհետև իսկոյն աչքի է զարնում այն զզուելի

շահագործման եղանակը, որ ցոյց է տուել իր տգեղ վարմունքով մեր «անյաջող հէքեաթարան» պարոնը երեք գրուածքի վերաբերմամբ։ Նա ջնջել, հեռացրել է բուն հեղինակների անունները և նրանց տեղ «իր փայլուն եսը» բազմացրել, գրելով գրքի ճակատին՝ «կազմեց Քամալեան Ս.»։

Ո՜ւֆ, ո՛րքան խորթ ու անտանելի է այդ. մարդ պէտք է միշտ համեստութիւն սիրէ՝ ճանաչելով իր իսկական չափը։ Ինչո՞ւ «կազմեց». մի՞թէ պ. Քամալեանը իրաւունք ունէր այդ ակնյայտնի գրուածքները «կազմեց» դարձնելու։ Այն դէպքում իսկապէս կարելի է ասել «կազմեց», եթէ նա վերցնելու լինէր զանազան հեղինակների երկերից և կամ զանազան աղբիւրներից նիւթեր ու մի հատորի մէջ ամփոփելով հրատարակէր. այն-ինչ այստեղ այդպիսի բան չկայ։ Այստեղ պ. Քամալեանը Ս. Նազարեանի տպաւորութիւն թողնող դարձուածքները, ոճերը, Աբովեանի հրաշալի լեզուն—Արարատեան բարբառը, և Ծերենցի տաճկահայկական ճկուն բարբառը միայն չոր ու ցամաք մեր գրական ոճի վերածողի դեր է կատարել, ուրիշ ոչինչ. հետևապէս պէտք է գրէր փոխադրեց և ոչ կազմեց։ Կամ հայերէնից հայերէն «ազատ փոխադրեցը» ո՞րն է, որ թոյլ է տուել «Ժամանակը ոսկի» գրքոյկի վրայ հնարագիտութեան սիրահար պարոնը։ Միևնոյն ժամանակ այս փոխադրութիւններով նա հանդիսանում է լեզուի և ոճի վերահսկող, այսինքն ուղղող, շտկող և լրացնող։ Նշանակում է պ. Քամալեանը քաջ հայկաբան է, այնպիսի բարձր հեղինակութիւն վայելող, որ Նազարեանի, Աբովեանի և Ծերենցի նման առաջնակարգ և պատկառելի գրողներին նա յաւակնութիւն ունի իրան աշակերտ ընդունելու։ Որպիսի՜ յանդգնութիւն և որպիսի՜ ծաղր։

Ես չեմ հասկանում թէ ի՞նչ նպատակ ունին հայերէնից հայերէն ժամավաճառ փոխադրութիւնները, որոնք ո՛չ-միայն մի առանձին բան չեն ներկայացնում, չեն գերազանցում կամ համապատասխանում բնագրին, այլև ուղղակի նրանց նսեմացնում են և տպաւորութիւնները թուլացնում՝ թէ նրանց ներքին կազմութեան, ուղղութեան և ոգու դէմ մեղանչելով և թէ «անհամ ու անճոռնի սիրունացնելու» սակալի և յանցաւոր աղաւաղումներով։ Ընթերցողները իսկական բնագիրը չկարդացած դէպքում եթէ կարդալու լինին

այդ փոխադրութիւնները, անշուշտ մտքներումն ասելու են՝ «միթէ, յիրաւի, այս տեսակ հասարակ գրողներ են եղել Նազարեան, Աբովեան և Ծերենց, որոնք մեր գրականութեան փառքն ու պարծանքն են կազմում»։

Եւ իրաւունք կ'ունենան այդպէս կարծելու, որովհետև փոխադրութիւնները շատ անյաջող կերպով են կատարուած. լեզուն անկենդան է, ոճը քնարեր։ Դրանցում ո՛չ արուեստ կայ և ոչ տեխնիկա. այդ մինչև անգամ վկայում և խոստովանում է նոյնիսկ նրա կոյր պաշտպան պ. Գար. Ենգիբարեանը «Լումայ»-ում գրած իր ընկերական խաթրիչուն, բայց անտեղի և անդէպ ռէկլամ—շռայլաբանութեան մէջ։ Ուրիշ կերպ ի՞նչպէս հասկանալ, որ նա տասնեակ տարիներ գրագիտութեամբ է պարապում, միշտ մատենախօսականներ է գրում, փոխանակ «կազմեց» բառի անտեղիութիւնը Ք. Ս.-ի երեսովը տալու, դեռ ինքն էլ մի սրբապղծութիւն է անում՝ ասելով «գրեց»։

Մեր կարծիքով եթէ որևէ գրուած զուրկ է և՛ արուեստից, և՛ տեխնիկայից, էլ նա ինչի՞ համար է, էլ նա քա՞նի գռօշ արժէ։ Վերցրէք «Հիւսիսափայլից» Ժամանակը արծաթ է (Քամալեանը փոխել է վերնագիրը «Ժամանակը ոսկի») և ուշադրութեամբ կարդացէք ու կը տեսնէք որ Ս. Նազարեանի թարգմանականում լեզուն ուժեղ է, ոճն աւելի կորով ունի, աւելի տպաւորիչ է, քան Քամալեանի լեզուն։

Վերցրէք նաև «Սիրելի հերոսը». ո՛ւր Աբովեան, ո՛ւր Քամալեան։ Աստուած իմ, տարբերութեան կողմից ի՞նչպիսի սար ու ձորեր կան մէջտեղը։ Առաջինը մի ջրվէժ է, շառաչող, փրփրալից ջրվէժ, որ առաջ սլանալով և ճանապարհին ամեն խոչընդոտներ խորտակելով, փշրելով՝ վիթխարի հսկայական լեռների բարձունքից ներքև է գահավիժում զարմանալի ուժգին թափով և իրա ընթացքում մեծադղորդ լսելի աղմուկով ցնցում և շարժումն է առաջ բերում մարդկային քարացած զգացմունքների աշխարհում, այն-ինչ Քամալեանը նրա դիմաց ցեխոտ հեղեղատից մնացած մի հասարակ առու է ներկայացնում։ Արդէն Աբովեանի լեզուի վերաբերմամբ փոփոխութիւն մտցնելու փորձի վնասակարութեան և անտեղիութեան մասին ես շեշտել եմ Գ. Վ.-ի «Հայ հեղի-

նակներ» կարծեցեալ դասագիրքը քննադատելիս «Յոյս»-ի №№ 14 և 16-ում. հարկ չկայ նոյնը նորից կրկնելու։

Գալով Ծերենցի «Սասունցի Յովհան»-ի փոխադրութեան, չեմ կարող իմ զարմանքի հետ նաև իմ զայրոյթը չյայտնել այն բանի համար, թէ ի՞նչ հարկ կար Ծերենցի չնաշխարհիկ լեզուն ու ոճը փոփոխելով փճացնել, թուլացնել և բռնազբօսիկ կերպով ռուսահայ գրականի վերածել։ Քամալեանի նման լեզուագար ռէֆորմատորներին և գրական շահատակներին խորհուրդ կը տայինք միանգամայն ձեռք վերցնել անխորհուրդ փոխադրութեան խորհրդաւոր այդ «կազմեցներից»։

Ասած է՝ «աշուղի խաղը որ վերջանում է, նէյնիմներն է ընկնում»։ Թէ շնորհք ունիք ինքնուրոյն, լաւ-լաւ բաներ տալու, տուէք, էլ ի՞ր օրուայ համար էք պահում. իսկ եթէ վաղեմի ընդունակութիւնը ձեզ դաւաճանել է, բաւական համարեցէք և ցած իջէք այդ երևակայական օդային ամրոցներում թիւրիմացութեամբ պատոյտներ գործելուց…

Ես այնպէս էի կարծում, թէ Եւրոպայում գոնէ կիսատ-պռատ աստուածաբանութիւն սովորած Քամալեանը կը գայ մի օր մեր երկիրը լուսաւորելու, մեր գրականութիւնը ծաղկեցնելու իրա ուժի ներածին չափ։ Աւա՜ղ, նա եկաւ հայրենի աշխարհ, իսկ մեր յոյսերը չարդարացան, որովհետև նրանում ո՛չ մի փոփոխութիւն չտեսանք. դարձեալ նոյն մարդը, նոյն փտած, յետադիմական աշխարհայեացքի տէր տիրացուն։ Արդարև ի՞նչ կարելի է սպասել մի հիւծասպառ հեքեաթաբանից, երբ թունդ զբաղուած է իրա գրքերի տպագրական ձանձրալի կրկնութիւններով և մանաւանդ վերջերս անպատիժ կերպով շարունակուող՝ մեր հեղինակների գրուածքների փոխադրական շահագործումներով և նրանց լեզուի անբարեխիղճ հարստահարութիւններով։

Թո՛ղ պ. Քամալեանը շահագործման ասպարէզ չդարձնէ մեր խղճուկ գրականութիւնը և մանաւանդ մեր՝ առանց այն էլ կենդանութեան ժամանակ չվարձատրուած հեղինակներին։

Վերջացնելով խօսքս, չեմ կարող չմատնանշել և մի տգեղ հանգամանքի վրայ, որ ամենևին պատիւ չի բերում Քամալեանին։

Ռուսաստանում տիրապետող օրէնքի համաձայն հեղինակի որևէ աշխատութիւնից օգտուելու իրաւունքը՝ նրա մահից մինչև 50 տարին լրանալը միմիայն ժառանգներին է վերապահուած, իսկ այդ ժամանակից յետոյ միայն ուրիշները օգտուել կարող են։ Մենք գիտենք որ Ծերենցը ծնուել է 1822 թ. սեպտեմբերի 16-ին և վախճանուել է 1888 թուի մարտի 17-ին։ Ընդամենը 18 տարի մահից դէսը։

Արդ՝ ի՞նչ իրաւունքով, ի՞նչ հիման վրայ է Բամալեանը օգտուել Ծերենցի գրական վաստակից, երբ նրա ժառանգները համաձայնութիւն չեն տուել և հրատարակիչ պ. Զաքարիա Գրիգորեանը, որին վաճառել է հեղինակը այդ գրքի առաջին և երկրորդ հրատարակութեան իրաւունքը (դեռ երկրորդը չի արուած) կանխապէս զգուշացրել է նրան այդ «գրական վաշխառու» քայլը չանել։

Ի՞նչ անուն կարելի է տալ Բամալեանի այդ ինքնակամ վարմունքին. եզրակացութիւնը թողնում եմ լրջմիտ ընթերցողին։

Գրիգոր Բալասանեան

«Զարկ» շաբաթ. № 1, 1906 թ. հոկտ. 23.

Շաբաթաթերթի խմբագրի գրած և լիակատար ստորագրած այդ յօդուածի համար ամենքից արհամարհուածը ինչ ասէք խօսել էր իմ մասին, սակայն ես բանի տեղ չդրի այդ հաջոցներին այն պարզ պատճառով, որ շունը այլ կերպ չի կարող վարուել—նա պէտք է կամ կծի և կամ հաչայ։ Ախր այդ յօդուածը գրելու մէջ ես նոյնքան խառն եմ, որքան դուք, ընթերցող, հապա ինչո՞ւ էր շարունակ ինձ գրպարտում, բամբասում, վրաս հաջում այդ գրական չարչին։

Մի՞թէ նրա համար որ իբրև նոր գործ՝ իմովսանն օգնել եմ Բալասանեանին։ Եւ ո՞ւմ չեմ օգնել ես այն օրից՝ որ սրբագրութեամբ եմ պարապում։ Սակայն եթէ այդ հիւանդագին լօգիկայով դատենք, դրանից այն կը դուրս գայ, որ իրա գրքերից մօտ

10—13-ը ես եմ գրել, իսկ ինքը միայն ստորագրել է, որ մեր հին ու նոր՝ քիչ բացառութեամբ, բոլոր պարբերականները ես եմ խմբագրել, որ մեր յայտնի և անյայտ թարգմանիչների, հեղինակների աշխատութիւնների մեծ մասը ես եմ գրել և նրանք միայն ստորագրել են։ Չէ՞-որ այդպիսի լօգիկայ միայն խելագարին կամ բոլորովին տգէտին է վայել և ո՛չ-թէ «25 տարուայ ոչ-բարով գրողին» և Գերմանիայում 9-ը ուժին սովորողին։

Բայց ահա թէ ինչո՞ւ էր այդ՝ միայն ցած մարդուն վայել զրպարտութիւնն արել իմ մասին։

«Զարկի» նոյն №-ում տպուած էր նաև «Ստացածս տպաւորութիւնները պ. Ց. Դաղբաշեանի «լիակատար» բառարանից» վերնագրով յիշեալ յօդուածս։ Այդտեղ կար ի-միջի այլոց նաև այս կտորը, կամ ճիշտն ասած՝ ուրիշների պատրաստի աշխատութիւնները իրանց սեպհականող մեր գրական գողերի պատկերը զարմանալի պարզ ցոյց տուող այս փոքրիկ հայելին.

Սակայն ամօթ չէ չիմանալը, բայց ամօթ է չիմացածների մասին իմացողներից չհարցնելը։

Իսկ դրանից էլ-աւելի (յաջող հանգամանքից օգտուում եմ, ի միջի այլոց, բառարանից անկախ ասելու) մեծ ամօթ ու անազնւութիւն է ուրիշների աշխատանքից անխղճօրէն օգտուելն ու պոռոտախօսութեամբ իրան սեպհականելը. մի զզուելի սովորութիւն՝ որ վերջերս շնորհիւ մեր ո՛չ-բարով աստուածաբանների բուն է դրել մեր մէջ. իսկ մամուլը կարծէք կուրացել է—կամ իսկի չի նկատում, ճիշտը՝ չի ուզում նկատել այդ զզուելի ու անազնիւ շահատակութիւնները, կամ եթէ մի-մի անգամ նկատում էլ է, փոխանակ բարոյական ապտակներ տալով անզգամներին ըմբերանելու, որ էլ-աւելի չանզգամանան, թայֆայութիւնից, կուսակցական միտումներից մղուած՝ չի ամաչում գո-

վարանելու մի գործ, որ միայն պախարակման ու պարսաւանքի է արժանի։

Կա՞յ աւելի տգեղ, աւելի անպատուաբեր բան, քան գործել գրական ասպարիզում և միևնոյն ժամանակ իր ողորմելի գոյութիւնը՝ իրանից զզւող հասարակութեան աչքում որևէ կերպ երևացնելու տենչից բռնուած, օտար լեզուի մէջ լոկ իր անյատակ տգիտութիւնը ծածկելու նպատակով ուրիշների պատրաստի ընտիր գործերն անամօթաբար շահագործելով իրան սեպհականել և այն էլ լպիրշ պարծենկոտութեամբ։

Իսկ մեր մեծախօս մամուլը... Փա՜ռ մեր մամուլի նամուսին...

Եւ իսկն ասած՝ մեզանում սթափեցնող անաչառ քննադատութեան իսպառ բացակայութիւնը և դրա հետևանք սեպհական անձի մասին թիւր ու սխալ հասկացողութիւնն է պատճառը այն բոլոր տգեղութիւնների, որ բուն են դրել մեր գրականութեան մէջ։

Դէ թո՛ղ ընթերցողը ձեռքը խղճի վրայ դնի և ասի թէ կա՞յ դրա մէջ բարոյապէս ընկածի, այդ սխալմամբ Մարդ կոչուածի կտրուելու անունը։ Չկայ, այո. չկայ, ընթերցող, ձեզ համար, ինձ համար, ամեն մի նորմալ ուղեղի տէր մարդու համար, բայց կայ աննորմալ ուղեղի տէր գրչակի համար։ Որպէսզի կարողանայ ընթերցողներին իմ դէմ հանել և դէպի ինձ վատ տրամադրել, որ ես ևս իրան պէս ընդունակ եմ գրպարտելու, անփաստ խօսելու մամուլի մէջ, գրել է. «Իմ մեծահոգութեան (?!) հակառակ նա կրքից տարուելով փնտռեց Թիֆլիզում այն անձանց, որոնք ինձ թշնամի էին, աւելի սրեց իմ դէմ, սկսեց տներում բամբասելով ման գալ (այ թշուառական, տասնեակ տարիներով ոչ-բարով վարժապետ ես եղել հայերէնի, հապա այնքանն էլ չգիտես, որ մամուլի մէջ փաստերով ու փաստաթղթերով գրելը բամբասանք չէ)։

ապա առանց իմ կողմից մազաչափ պատճառ ունենալու լրագրութեան մէջ ինձ հայհոյել 1906 թ. Դաղբաշեանի բառարանը «Զարկ» փողոցային (ցէց) շաբաթաթերթում քննադատելիս (եթէ գրական խուլիգան չես և մտքի պոռնիկ, հապա ինչո՞ւ ես քննադատութիւն անուանում մի յօդուած, որի համար ինքս իսկ ասել եմ վերջում թէ քննադատութիւն չէ) իմ հասցէին բարեհաճեց ուղղել հետևեալ խօսքերը՝ անզգամ, լըպիրշ (ցած ստախօս), անամօթ, անազնիւ, ոչ-բարով աստուածաբան։ Ես այդ պատուին արժանանում էի նրա համար, որովհետև Ներս. Դպրոցում դասախօսում էի Դաղբ.-ի տարիներ առաջ աւանդած առարկան»։ (Նախ՝ տարիներ առաջ աւանդուած դասերի և մի գրքի մասին գրածս տպաւորութիւնների միջև ի՞նչ կապ, ի՞նչ առնչութիւն կարող էր լինել. երկրորդ՝ ինձ ինչո՞ւ պէտք է հետաքրքրէր այն բանը, թէ ո՞վ է կրօն դաս տալիս, քանի-որ ի-պաշտօնէ կրօնի վրայ հսկող թեմ. Առաջնորդը՝ ինձանից իմանալով որ դու չքահանայից անգամ վատթար արուամոլ ես, զարմանալի փութկոտութեամբ շտապեց հեռացնել արժ. Ար. ք. Մինասեանցին և նրա դասերը յանձնեց քեզ — «հայրդ անիծածին» և «հրէշից վատթարին»՝ ըստ արհիի յորջորջման)։

Դէ ասացէք, ընթերցող, ո՞վ է մեղաւոր այդպիսի մերկացումներիս համար։ Թո՛ղ ինձ չատիպեն, եթէ ոչ՝ շատ բան երևան կը հանեմ։

Պ. Գրիգոր Բալասանեանի միանգամայն ճիշտ ու արդարացի յօդուածին գրական պոռնիկը պատասխանեց «Մշակի» № 240-ի մէջ հետևեալ՝ ոչ-բարով բացատրական նամակով *).

---

*) Բացատրութիւն՝ որ պատճառ դարձաւ բոլոր անախորժ գրութիւնների։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—

Թիֆլիզ, նոյեմբերի 30-ին։

Իմ հրատարակած «Սիրելի հերոս» և «Սասունցի Յովհան» գրքոյկների առիթով ծագած թեթև թիւրիմացութիւնները վերացնելու համար խնդրեմ երկտողիս անկիւն շնորհէք յարգելի «Մշակ» լրագրում։

1) Ասում են՝ ինչու «Սիրելի հերոս» գրքոյկի վրայ Խ. Աբովեանի անունը չկայ։ Պատասխան.—Խ. Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» նշանաւոր երկը հայ պատանեկութեան մատչելի դարձնելու նպատակով 1906 թ. գարնանը նրանից կազմեցի մի գրքոյկ՝ «Քաջ Աղասի» վերնագրով, և ներկայացրի գրաքննիչին։ Մի շաբաթից յետոյ տպագրելու իրաւունք ստացայ հետևեալ փոփոխութիւններով՝ վերնագիրը շինած էր «Սիրելի հերոս», գրքի կազմի երեսից ոչ-միայն հեղինակի պատկերն էր հանած, այլև ազգ ու անունը. տեղը գրած էր «Հասան խանի ժամանակի պատմութիւն»։ Իսկ յառաջաբանի սկզբում իմ գրած՝ «մեր աննման Աբովեանի հայրենասիրի ողբը» խօսքերը սրբագրուած էր այսպէս. «Աննման հեղինակի ողբը»։ Ուրեմն գրքոյկի ճակատից Խ. Աբովեանի անունը հեռացնողը ես չեմ եղել, այլ այն ժամանակի ցենզօրական պայմանները։

Ինչ վերաբերում է այն կէտին, թէ որքան հաւատարիմ եմ մնացել բնագրի ոգուն և լեզուի քաղցրութիւնը պահպանել, այդ զգում է իսկոյն ամեն մի խելահաս ընթերցող։ Խելապակասների ու խուլերի ճաշակը հաշուի չեմ առնում *)։

2) Ինչու «Սասունցի Յովհան»-ը հրատարակելու համար ժառանգից իրաւունք չեմ խնդրել։ Պատասխան.—Երկրորդ գիրքը, որ ձեռնարկեցի համառօտել և լեզուն կոկելով կովկասահայ պատանիներին մատչելի դարձնել, այդ Ծերենցի «Թ դարու Երկունքն» էր։ Աշխատանքս վերջացած էր, երբ պատահմամբ լսեցի, որ պ. Զ. Գրիգորեանցը պրետենզիաներ է յայտնում Ծերենցի աշխատութիւնների վրայ։ Սովորաբար գրքերի ճակատին լինում են հրատարակող անձանց կամ հաստատութիւնների անունները։ Այդպէս ոչ մի նշան չկար յիշեալ գրքի կազմի վրայ։

---

*) Ընդգծումն իմն է։

Թիւրիմացութիւնը մէջտեղից վերացնելու համար դիմեցի Ծերենցի միակ ժառանգին—նրա փեսայ մեծ. պ. Աղէքսանդր Մելիք-Ազարեանցին։ Նա խիստ զարմացաւ, երբ ինձանից լսեց, որ պ. Զ. Գրիգորեանցը իր հանգուցեալ աներոջ գրքերի վրայ իրաւունք է ուզում բանեցնել։ Խընդիրս գոհութեամբ լսելուց յետոյ ասաց. «Ո՛չ ես և ոչ դուստրներս ձեր գովելի մտադրութեան դէմ ոչինչ չունենք. իրաւունք եմ տալիս, հրատարակեցէք «Թ Դարու Երկունքը» ինչպէս կ՛ուզէք»։ Ես տպագրեցի «Սասունցի Յովհան» անունով։ Այդ օրից դէս ամիսներ են անցել և պ. Գրիգորեանցը չէ դադարում լալկան երեխի պէս կրկնելուց, որ ես նրան նիւթապէս վնասել եմ։ Մի ցնդաբան գրիչ էլ նրան սրտացաւ ձևանալու համար իր շաբաթաթերթում ինձ հայհոյել է։

Ապագայում այդ առիթով այլ անհամութիւնների չհանդիպելու համար, խնդրում եմ մեծ. պ. Ա. Մելիք-Ազարեանից, որ լրագրի միջոցով նեղութիւն կրէ երկու հարցի պատասխանելու. 1) Արդեօք ո՞վ իրաւունք ունի Ծերենցի աշխատութիւնների վրայ՝ ինքը և իր զաւակնե՞րը, թէ՞ գրավաճառ պ. Զ. Գրիգորեանը։ 2) Արդեօք իրանից, իբրև Ծերենցի իսկական ժառանգից, «Սասունցի Յովհանի» հրատարակութեան համար, իրաւունք ստացե՞լ եմ թէ չէ։)*

Ընդունեցէք յարգանքս։

Ս. *Քամալեանց*

Այդ զզուելի աստիճանի մեծամտութեան հովերով գրած և ստերով ու անազնւութեամբ լի նամակի մուրը դեռ չէր ցամաքել, բայց արդէն շատերը գիտէին՝

---

*) Հարկաւ յարգելի պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը արժան իսկ չըհամարեց պատասխանելու այդ գրական խուլիգանին, որ ժողովրդի կեղծ սրտացաւ ձևանալով՝ անազնւաբար բուն խնդիրը ծածկել էր և խորամանկութեամբ իրաւունք դուրս կորզել։ Եւ վերջապէս, ինչպէս գրում է ինքը՝ գրական գողը, չէ՞-որ պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը յանձնարարել էր պ. Համ. Առաքելեանին խօսելու պ. Զ. Գրիգորեանի հետ, հապա ինչու չսպասեց խնդրի պարզուելուն՝ թէ ումն է իսկապէս իրաւունքը՝ ժառանգներինը թէ՞ հրատարակչինը։ Իսկ եթէ ուշ չէր դարձնելու ժառանգի կարգադրութեան վրայ, այլես ինչու էր դիմում նրան. հասարակութեան աչքին թող փչելու համար։

որ «Մշակի» խմբագրութեանը խաբելու համար յոգնակի ձևով գրած խուլերի ճաշակը հաշուի չեմ առնում խօսքը ինձ էր վերաբերում։ Սակայն չնայելով որ այդ նամակը արդէն խօսակցութեան նիւթ էր դարձել բարեկամներիս շրջանում, բայց ես ժամանակ չէի ունեցել կարդալու։ Երբ գնացի «Հովիւի» խմբագրատուն, ներս մտնելուս պէս այնտեղ եղողներից մէկը մօտեցաւ և յուզուած ասաց.

—Գանձակ մի ջահել աղջիկ է մեռել։

—Երևի շա՜տ ջահել և լաւ աղջիկ էր, որ այդպէս ազդել է վրադ։

—Այո, մօտ 25—27 տարեկան։

—Ափսոս. ինչի՞ց է մահացել։

—Դուք էլ մեղաւոր էք նրա մահուան մէջ։

—Ե՞ս. հօ չէք գժուել. կեանքիս մէջ ես Գանձակ ոտք չեմ դրած։

—Ի-հարկէ դուք չէ, սակայն ձեր հայրենակիցն է նրա մահուան պատճառը։

—Ի՞նչ հայրենակից։

—Սարգիս Քամալեանցը։

—Նրա գլուխն էլ փթի,—նկատեցի բարկացած.—ահա տասը տարուց աւելի է ես նրա հետ չեմ խօսում, նոյնիսկ ես նրան մարդ էլ չեմ համարում, այլ քոսոտ-շուն եմ կոչում անբարոյական լինելու համար։ Սակայն արդար պէտք է լինել.—քոսոտ-շունը ինչ մեղ ունի, եթէ Գանձակ մի աղջիկ է մեռել։

—Ա՜յ ինչ մեղ. երբ տանու ուսուցիչ էր......

Խնայելով ընթերցողին (և ոչ-թէ կեղծ էտիկայի դէմ գնալու երկիւղից), մանրամասնութիւնները առաջ չեմ բերում։ Թէպէտ պատմողը վերջը այն էլ ասաց որ շան-քօթակ են տուել հրէշ ուսուցչին,

բայց-և-այնպէս տխուր պատմութիւնից տակն ու վրայ եղած հոգիս ոչ մի թեթևութիւն չզգաց. վասնզի ոչ-թէ քօթակ, այլ եթէ անիծածին՝ աչքի տակից էլ որ տիկ հանէին, էլի քիչ կը լինէր։ Սրտանց փափագ զգացի կործանիչ շանթ լինել և այդ սխալմամբ մարդ կոչուածին ոչնչացնել, որպէսզի մեր դժբաղդ գիւղն ազատուէր դրա նման հրէշ զաւակ ունենալու ամօթանքից, հայ-դպրոցը այդպիսի այլանդակ բարոյականի տէր վնասակար ուսուցչից և հայ-ընտանիքը այդպիսի անպատուաբեր և տան մատաղ մանուկների համար վտանգաւոր հիւրից ու վարժապետից…

Իսկ երբ միքիչ յետոյ կարդացի նաև սխալմամբ մարդ կոչուածի գրած լպիրշ տոնով նամակը, աչքիս առաջ ներկայացաւ անմեղ զոհը և նրա դժբաղդ ծնողների զգացած վիշտը, նրանց հոգեկան կսկիծն ու անտանելի մրմուռը, և ես՝ իրաւն եմ ասում, ընթերցող, մռնչացի վիրաւոր առիւծի պէս և գրեցի՝ ինչ-որ այդ բոպէին վրդովուած խիղճս ինձ թելադրեց։

Աւարտելուն պէս տարայ «Մշակի» խմբագրութիւն, ուր՝ պատասխանս դեռ չտուած, իմացայ որ սաստիկ զղջացել են Քամալեանցի նման մի անպիտան մարդու նամակը տպելով և որ իրանք խաբուած են խուլեր բառի յոգնակի ձևից։

Յօդուածս տուի։ Կարդացին։

—Լևոն, հաւատում ենք, որ գրածներդ ուղիղ են. այդ Քամալեանցը այնպէս զզուելին է, որ ընդունակ է ամէն տեսակ ստորութեան. մենք զզվում ենք նրանից, նրա նամակն էլ թիւրիմացութեամբ տպուեց «Մշակի» մէջ։ Բայց-և-այնպէս, Լևոն, այսպիսի խիստ տոնով գրուածք դեռ ոչ մի երկրի ոչ մի թերթ չի տպած իրա էջերում, հապա մենք ինչպէս տպենք։

—Բայց չէ՞-որ հաւատում էք, թէ գրածներս ճըշմարիտ են։

—Այո, սակայն այդ այլ խնդիր է. բայց գրածդ անչափ անսովոր կծու լեզուով է. եթէ թոյլ տայիր փոփոխելու...

—Մի նւ-ն ինչ է, մի նւ-ն էլ չեմ թողնիլ որ փոխուի ու-ի։

—Այդ դէպքում բոլորովին անկարող ենք։

Գրութիւնս վերցրի և գնացի «Զարկի» խմբագրութիւն։

—Գրիգոր, «Մշակի» խմբագրութիւնը չտպեց թէ գրածիս լեզուն շատ խիստ է. եթէ դու ևս գտնես որ այդպէս է, որպէսզի ապագայ գլխացաւանքութիւնից ազատ մնաս, խմբագրական մի ծանօթութեամբ յօդուածիս պատասխանատուութիւնը ինձ վրայ գցիր, միայն-թէ յօդուածս տպուի անփոփոխ։ Այլև, խընդրում եմ, եթէ սխալմամբ մարդ կոչուածը՝ առանց հաջոցների փաստացի հերքումն բերէ, այն ևս տպես անպատճառ։

Պ. Բալասանեանը համաձայնեց։ Յօդուածս՝ երկար լինելով, երեք բաժին արինք, ահա առաջին մասը.

I

ՍԽԱԼՄԱՄԲ Մ Ա Ր Դ ԿՈՉՈՒԱԾԸ *)

—

Յարգս յարգևորաց, պատիւս արժանաւորաց։
Ժողովրդ. ասացուած։

«Մշակի» 240 №-ում «Ս. Քամալեանց» ստորագրու-

*) Խմբագրութեանս շատ լաւ յայտնի լինելով յարգելի յօդուածագրի արդար զայրոյթի իրաւացի լինելը և որ նա զուր տեղը չէր գործածիլ այդպիսի՝ իրաւ-որ կծու և անսովոր լեզու, սակայն-և հրատարակում ենք՝ «վարագուրած ճշմարտութեան իսկական պատկերը» բանալու հասարակութեան առաջ, պատասխանատուութիւնը թողնելով յօդուածագրի վրայ։

Ծանօթ. «Զարկի» խմբ.

թիւն կրող նամակն ինձ ստիպում է այդ սխալմամբ մարդ կոչուածի վերաբերմամբ իմ ամբողջ էութեամբ զգացածս զըզուանքի ու նողկանքի զգացմունքը զսպել և 10—12 տարուայ պահած լռութիւնս խզել։ Թէպէտև ծանր է այս բանը ինձ համար, վերին աստիճանի ծանր, սակայն անհրաժեշտ է այդ անբարտաւան արարածին, այդ սխալմամբ մարդ կոչուածին ընդմիշտ ըմբերանելու համար դրա ինչ լինելը յանձնարարել հասարակութեան։

Սխալուելը մարդուս յատուկ է, բայց ալւած, այն էլ գիտակցաբար արած սխալների վրայ կեղծիք, դիտաւորեալ ստութիւն, խորամանկութիւն, խարդախութիւն ու բարոյապէս ստոր ընկած մարդուն միայն յատուկ ապերախտութիւնն էլ աւելացնելը արդէն չի կարող պատիւ բերել նոյնիսկ անգրաճանաչ մարդուն անգամ, ուր մնաց թէ ոչ-բարով աստուածաբանին։

Թէպէտև զարմանալու ոչինչ չկայ, քանի-որ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Քամալեանցն է, որ աշխատակցում էր «Արձագանքին», որի խմբագրին տարիներ շարունակ սուտ երդումներով ու եղուխտին միայն վայել խոնարհութեամբ խաբել ու հաւատացրել էր, թէ ինքը անձնական ո՛րևէ հաշիւ չունի Սիմ. Պառաւեանցի հետ, այլ գրում է միմիայն (որպէս-թէ) զուտ ճշմարտութիւնը։

Սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Սարգիս և զուտ ճշմարտութիւն. խելք կտրելու բա՛ն է։

Բայց չնայելով այդ երդումներին, երբ տեսաւ իր զըրպարտիչ թղթակցութիւնների համար արժանի պատիժը պիտի կրէ—տասնումէկ ամիս բանտ պիտի նստի, շտապեց իր բոլոր թքած զզուելի լուտանքները յետ լիզելու անփառունակ գործողութիւնը կատարել։

Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Քամալեանցն է, որի մասին «Մշակում» Յովհաննեան դպրոցում պատահածի վերաբերեալ յայտնի լուրը տպուելիս խմբագրութիւնն ստիպուած էր փոխանակ բուն՝ մի ուսուցչի համար խայտառակ եղելութիւնը հրապարակ հանելու, բաւականանալ գրելով՝ ամուր քաշելուց աշակերտուհու ականջի բլթակը պոկուել էր։

Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Քամալեանցն

է, որին Շուլավէր եղածս միջոցին երբ յանդիմանում էի.
—Անպիտանների Թագաւոր, միթէ չես խղճահար-
վում, որ սուտ կոյր ես ձևանում. չէ՞ս տեսնում որ աշա-
կերտներիդ դէմքերը պարզ ցոյց են տալիս, թէ համարեա
բոլորն էլ մարմնաշարժութեամբ են պարապում։ Ինչու այդ
վնասակար ախտի դէմ չես խօսում, խրատում և հասկացնում
դրա կործանարար հետևանքները, որպեսզի ձեռք վերցնեն և
էլ չանեն։ Չէ՞-որ դու՝ որպէս ուսուցիչ պարտաւոր ես հո-
գալ սաների իդ ինչպէս մտաւոր զարգացման, նոյնպէս-և
նրանց ֆիզիքական առողջութեան մասին։ Եթէ այդ չես ա-
նում, ուրեմն դու կոպէկանոց ուսուցիչ ես։ Որևէ առարկայի
ուսուցիչը ի-պաշտօնէ նաև դաստիարակ պիտի լինի...
Այդ արդարացի յանդիմանութիւններիս՝ սխալմամբ
մարդ կոչուածը պատասխանում էր.
—Ինչե՞ր ես ասում. այդ բաների մասին ինչպէս (??!)
խօսեմ նրանց հետ, ամօթ է։ (Երջանի՜կ շուլավերցիք, որ
այդպէս «համեստ» վարժապետ էք ունեցել)։
—Դու ոչ-միայն աշակերտներիդ, այլև դպրոց չյաճա-
խող պատանիների հետ ևս պիտի խօսես այդ ախտի վնա-
սակարութեան մասին, նոյնիսկ նորապսակ ջահել տղերանց
ևս շատ բան պէտք է հասկացնես։
—Օ՜,—պատասխանում էր «անպիտանների Թագաւորը»,
—այդ արդէն անկարելի է։
—Ցայն-դէպս,—պատասխանում էի,—հողը կենայ մեր
գիւղի գլխին, որի գաւակների վարժապետը դու ես։
Բայց այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը, որ ամօթ էր հա-
մարում, ամաչում էր իր սրբազան պարտականութիւնը կա-
տարելու՝ թէ որպէս ուսուցիչ և թէ որպէս մարդ, սա-
կայն ոչ-միայն ամաչելիս չի եղել, այլ նոյնիսկ միքիչ էլ
է չի քաշուել՝ դասերը վերջանալուց յետոյ դպրոցն աւելու
համար փոխանակ երկու, ինչպէս սովորութիւն է եղել, «մի
օրապահ» նշանակել, որպեսզի հէնց Թողի ամպեր բարձրա-
ցած ժամանակ մտնի դասատուն և... դուռը ներսից փակի.
իսկ գիւղի չարաճճի տղերանց հարցին, թէ ինչու է այդպէս
անում, սուտ-քրիստոս ձևանալով՝ պատասխանել՝
—Որպէսզի սովորացնեմ, թէ ինչպէս պէտք է սրբել նստարան-
ների վրայի Թողը»։

Ողորմի քեզ, հոգաբարձու Իրիցանց Սարգիս, որ երբ
մի օր նկատեցիր թէ սխալմամբ մարդ կոչուածը ինձնից ու-
ռուած է և իմացար պատճառը, իսկոյն երեսն ի-վեր
պոռացիր.
—Տօ, պօլտի, տօ, սմրսաղ, այդ բանը ինձ էլ էին ա-
սել, որ քեզ զգուշացնեմ, բայց երեսս չէր բռնում, որ ասեմ։
Լևոնը ուղղակի քեզ ազատել է շան-քօթակից, որ տղերքն
ուզում էին քեզ ուտացնել։ Դու փոխանակ սրա ձեռքը պա-
չելու և շնորհակալ լինելու, ուռվում ես... Խելքիդ աղ ա-
նեմ ես։
Ցաւով եմ թէ չի մոռացել. բայց եթէ էլի ուրանայ,
այդ մի լաւ ապացոյց կը լինի այն բանին, որ անբարոյա-
կանները մոռացկոտ են լինում, այլապէս ինչպէս կարող էին
երևալ հասարակութեան աչքին՝ իրանց զզուելի արածները
յիշելով։
Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Բամալեանցն
է, որ յարգելի տ. Նաղիրեանցի հաշուով արտասահմանում
խարդախութիւն, ներողութիւն՝ ոչ-բարով «աստուածաբա-
նութիւն» սովորելով, երբ վերադարձաւ Թիֆլիզ, փոխանակ՝
ինչպէս վայել է ամեն մի փոքրիշատէ բարեկիրթ մարդու,
առաջին իսկ տեսութեանը իրա բարերարուհու առողջու-
թեան մասին հարցնելու, անամօթաբար ձայն է տալիս հէնց
դռան շէմքից.—Տիկին, դեռ սաղ էք։
Այդ ինձ պատմեց ինքը՝ վիրաւորուած տիկին Նաղի-
րեանը և աւելացրեց.
—Ուրեմն ինչքան պէտք է ապականուած լինի այդ մար-
դու ներքին աշխարհը, որ տարիներով Գերմանիա մնալով իսկ
բոլորովին անհաղորդ է մնացել քաղաքավարութեան, մար-
դավարութեան ամենատարրական կանոններին իսկ։ Այդ ա-
տիճան քաղաքավարութեան էտիկայից զուրկ արարածները
անտառներումն են ապրում։
Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Բամալեանցն
է, որ չէր խղճահարվում իրա աւագ-ուսուցիչ Դանիէլ Տէր-
Զաքարեանցի անունով ուղարկուած փակ նամակները բա-
նալ, կարդալ և ապա նրան տալ։ Եթէ ես արգելք եղած չը-
լինէի, քրէական դատի պիտի ենթարկուէր այդ երեցս անի-
ծեալ Թշուառականը, որի երեսին եմ միշտ շպրտել՝

—Քո բերանում լոբի չի թաց լինիլ բաւական չէ, այլև ուրիշների նամակները բանալու ամենացած, ամենաստոր ու վերին աստիճանի անազնիւ սովորութիւնն էլ ունիս։

Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը այն Ս. Քամալեանցն է, որ տասնեակ տարիներ իրա համար մի 10 կոպէկի գիրք չէր գնում, գոնէ ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ գըրչահատ չէր ունենում, որի համար և մէկ թաղից միւս էր գնում սրա-նրա մօտ առջևի ոտերի երկարացած սմբակները կամ աւելի ճիշտը՝ մաճմուզները կտրելու, սակայն տունը լիքն էր զանազան բառարաններով և ձեռագիր ու տպագիր գրքերով՝ իւրացրած այն նուէրներից*), որ արել էին դըպրոցին զանազան անձինք։

Եւայլն, ևայլն, ևայլն։

Անձ այդ և շատ բան աչքի առաջ ունենալով, ես՝ որպէս անկեղծ բարեկամ մամուլի սրտանց ցաւում եմ որ «Մշակը հիւրընկալել է իրան լաւ յայտնի մարդու նամակը միմիայն նրա համար, որ նամակը «Ջարկի» դէմ է եղել գրուած։ Հարկաւ գուցէ նաև այն մտքից դրդուած, որ հասարակութիւնը իրազեկ լինի ճշմարտութեան։

Դէ հիմա տեսնենք այդպէ՞ս է։

«Ջարկի» № 1-ում այդ սխալմամբ մարդ կոչուածի երեք գիրքն է քննադատուած և ոչ երկուսը։ Դիտմամբ մոռացութեան տուած գրքի մասին ի-միջի այլոց նաև ասուած է՝

Ստ. Նազարեանի «Ժամանակն արծաթ է» (որ սխալմամբ մարդ կոչուածի և իրանմանակ խելագարների դաշակով «Ժամանակը ոսկի» անմիտ վերնագիրն է ստացել) գրքի թարգմանութիւնը շատ աւելի լաւ ու տպաւորիչ է, քան սխալմամբ մարդ կոչուածի հայերէնից (!!) հայերէն ազատ (??) փոխադրութիւնը, և թէ՝ փոխադրեց հասկանալի է, հապա «ազատ փոխադրեց» ի՞նչ է նշանակում։

Ո՞ւր մնացին այդ հարցերի պատասխանները։

«Սիրելի հերոս» գրքի մասին առաջ բերածները սոփեստներին միայն յատուկ պատճառքներ են և ոչ յարգանքի արժանի առարկութիւններ բուն քննադատութեան դէմ։ Սխալմամբ մարդ կոչուածը, անշուշտ դիտմամբ գլխաւոր խնդիրը թողած, երկրորդականների պոչից է կախ ընկել, որպէսզի հասարակութեան աչքում զզուելի պասկվիլանտ Շմեզը չքմեղ երևայ։

*) «Մշակին» այդ մասին բողոքուել է իր ժամանակին։
Ծանօթ. «Ջարկի» խմբ.

Ճիշտ է որ «Սիրելի հերոսը» լոյս ընծայելիս շատ արգելքներ ու խոչընդոտներ կային, բայց այդ պատճառ է որ մեր աշխարհաբարի անմահ հիմնադրի չնաշխարհիկ աշխատութիւնը իրան սեփականացնի մի մարդ, որի բանուգործը միշտ էլ եղել է, է և, ինչպէս երևում է, պիտի լինի՝ կամ նստել, Մուղուրկան հաջալ *)—զրպարտող թղթակցութիւններ գրել, կամ՝ օտար լեզուի մէջ իրա տգիտութիւնը քօղարկելու մտքով ուրիշների պատրաստի աշխատութիւնները իրան սեփականել, այն էլ լպիրշ պարծենկոտութեամբ և կամ՝ իրան փող չընծայողների վրայ զզուելի պարսաւագրեր—պասկվիլներ յերիւրել՝ դադուած փնթի սիրտը մխիթարելու համար։

Թէ այդ ինչ ահագին քարագրդոն էր, որ ընկաւ անբարոյականների լճացած—հոտած ուղեղների մէջ, արդէն այդ կարօտ չէ բացատրութեան։

Շաբաթաթերթի նոյն №-ում լոյս տեսաւ նաև հետևեալը.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ր Ք Ե Ր Ի Ց

—

Դէպի Ռուսաստան ճանապարհորդութեանս միջոցին պատահմամբ կարդացի «Մշակ» լրագրի № 208-ում ինձ անծանօթ Ի. Խօջայեանի հետևեալ տարօրինակ նամակ խմբագրութեանը՝ «Պ. Աբրահամ Գիւլխանդանեանին և Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գանձակում ունեցած գործունէութեան վերաբերեալ յօդուածս, որ զետեղուած էր «Մշակ» լրագրի 174-րդ համարի մէջ, ետ եմ վերցնում իր ամբողջ բովանդակութեամբ»։

Կարդալով այդ՝ ակամայ միտս եկաւ «մեծամիտ» և

*) Ինքը Ախալքալաք ուսուցիչ, Շուլավէրից թղթակցութիւններ էր գրում «Արձագանք»-ին։

«շատախօս» հեքիաթարան Քամալեան Ս.-ի նմանօրինակ գրական տմարդի վարմունքը, որ մի ժամանակ ցոյց տուաւ «Արձագանքի» մէջ։ Այդ պարոնը «Մխիթարիկ» ստորագրութեամբ մի շարք յօդուածներով դուրս էր եկել Սիմէօն Պառաւեանի դէմ, դատափետելով նրա «վաշխառու» և «հասարակական փողեր կլանելու» գործունէութիւնը Շուլավէր գիւղում։ Պառաւեանը դիմում է դատարանի. նեղ տեղը ընծուած Քամալեանն շտապում է նոյն «Արձագանքի» մէջ մի մեղայականով առանց քաշուելու ետ վերցնել իր բոլոր գրածները և առանց ամաչելու աւելացնում է ու յայտարարում ի-լուր աշխարհի, թէ այդ «վաշխառուին» և «հասարականան փողեր կլանողին» սիրել է ինքը որպէս հայասէր մարդու, ևայլն, ևայլն։

Վերջերս էլ այդ պարոնը սկսել է Աբովեանի, Նազարեանի և Ծերենցի գրական վաստակները շահագործել, ինչպէս ճիշտ կերպով դիտել էր յարգելի խմբագրութիւնդ «Զարկի» № 1-ի մատենախօսականում։ Իսկ դուք մոռացել էք «Սիրտ» անունով գրքի թարգմանութեան մասին բան ասել։

Վերցրել է Փ. Վարդանեանի արդէն պատրաստ թարգմանածը և նրանից օգտուել՝ բառերը յետ ու առաջ դասաւորելով։ Այդ էլ ոչինչ։

«Մշակում» յայտարարել է իրա աշխատութիւնների մասին այս վերնագրով՝ «ընտիր ընթերցանելի գրքոյկներ»։ Ինքնագովութի՜ւն. թողէք պատմութիւնը և հասարակութիւնը գնահատէ։

Եւ այդպիսի բարոյականի տէր մարդիկ են, որ յաւակնութիւն են ունենում «սիրոյ» և գրական մաքրութեան մասին խօսելու։

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ։

Մտրակ

Իսկ շաբաթաթերթի նոյն №-ի ՓՈՍՏ-ԱՐԿՂ բաժնում «Զարկի» խմբագրութիւնը գրել էր.

Թիֆլիզ, Քամալեան Ս.-ին—Ձեր գրական շահատակութիւնների մասին մենք գրել էինք «Զարկի» № 1-ում մի մատենախօսական, որից նեղացած դիմել էք «Մշակի» օգնութեան։

Այդ փաստական միջոցով ձեզ լաւ չէք յանձնարարում հասարակութեան առաջ։ Փոխանակ փաստերին պատասխանելու, դուք միայն կինտոյավայել հայհոյում էք։ Ձեզ ասում են որ իրաւունք չունէիք և անհելի մեծամտութիւն է ձեր կողմից Նազարեանի, Աբովեանի և Ծերենցի նման առաջնակարգ ու պատկառելի գրողներին ձեզ աշակերտ ընդունելը՝ աղաւաղելով նրանց հրաշալի լեզուն ու դարձուածքները։ Իսկ դուք պատասխանում էք մեզ «ցնդաբան» և «խելապակաս» բառերով։ «Աստուածաբանի» վայե՜լ պատասխան։

Այո, պ. Քամալեան, միշտ էլ խելօք մարդիկ ցնդաբան և խելապակաս կարող են թուալ միայն յիմարների ու ագէտների աչքում։

Խնդրի հետ ի՞նչ կապ ունի ձեր մի հայրենակցի խլութիւնը, որ թոյլ էք տուել ակնարկելու առանց քաշուելու։ Այնքան է ձեր երեսի աքուռը վեր եկել, որ ձեզ մարդամէջ ցցողներին անգամ դաւաճանում էք։ Ամօթ ձեզ։ Այդ ձեր արարքը միայն լկտի մարդկանց է յատուկ և լպիրշների սովորական զէնքն է՝ մարդու մարմնական պակասութիւնը երեսովը տալ։ Սակայն ամենից յարգուած պ. Ղ. Աղայեանը ևս այդ կերպ վարուեց, ինչ կարելի է սպասել ամենից անարգանք և նախատինք վայելողից։ Ձեր հայրենակիցը կարող է պարծենալ, քանի-որ իրան զոհել է ընկերին փրկելով։

Եւ ո՞վ էր «Արձագանքում» ձեր գրածներն ուղղում ու շտկում։ Մի՞թէ մոռացել էք Աբգար Յովհաննիսեանի այն խօսքը, որ շարունակ ասում էր՝—Լևոն-ջան, հետևի՛ր Քամալեանի գրածներին, ուղղի՛ր, կրճատի՛ր և անկարգաբանութիւնները դէն գցի՛ր, որովհետև շատախօսութիւնը Քամալեանի հոգեհանն է. շատ է յիմար-յիմար դուրս տալիս...

Իսկ հիմա ինչպէս էք արտայայտում ձեր երախտագիտութիւնը. այո, ամօթ ձեզ։

Եւ այդ արդար զայրոյթով բացականչութիւնն անում են բոլոր նրանք, որոնք միամտութիւն ունէին ձեզ օրինաւոր մարդ համարել և պաշտպանել։

Բան ունիք ասելու, դիզ ասացէք, թէ չէ հայհոյելով գաց չի դուրս գալ, այլ միայն դրանով ձեր գլուխն էք անպատվում։

Ձեզ մեղադրում ենք, որ իրաւունք չունէիք Ծերենցի «Սասունցի Յովհան» երկասիրութիւնից օգտուելու, քանի-որ հեղինակն ինքը կենդանութեան ժամանակ այդ գրքի առաջին և երկրորդ հրատարակութեան իրաւունքն արդէն վաճառել է պ. Զաքարիա Գրիգորեանցին և նրանից վարձն ստացել կանխիկ։ Սակայն դուք փոխանակ այդ իրաւաբանական տեսակէտը յարգելու, պ. Ա. Մելիք-Ազարեանին էք դիմել և անշուշտ սխալեցրել։ Ախր ինչո՞ւ էք խառնում պ. Մելիք-Ազարեանի անունը ձեր փնթի անուան հետ։ Ծերենցի ստորագրութիւնը մենք անձամբ ենք ստուգել և հաստատ համոզմունք կազմել, իսկ դուք անդերեսութեամբ հանդէս էք գալիս ամեն իրականութիւն ուրանալով, աշխատելով այդ իրականութեան պատկերը յեղաշրջել և Թարս հասկացնել միամիտներին։

Ինչպէս ասացի յօդուածս մի ահագին քարագրըդոն էր, որ ընկաւ անբարոյականների լճացած—հոտած ուղեղների մէջ, որոնք ճշմարտութիւնից այնպէս են փախչում, ինչպէս բուէճները ցերեկուայ լոյսից, որոնք կեանքի մէջ շատ կեղտոտութիւնների են լուռ ականատես և շատ անգամ էլ հէնց իրանք են այդ կեղտոտութիւնների հերոսները, բայց հէնց-որ այդ մասին գրվում է և կամ խօսվում, սարսափով են բռնըվում անգլիացի պառաւ օրիորդների պէս։ Եւ ճըշմարտութիւնից այդ աստիճան վախենալն է պատճառը, որ շատերը այն կարծիքի էին և են հիմա էլ, թէ հասարակական օգտի տեսակէտից կարելի է և պէտք է մամուլի մէջ երևան հանել ամեն մի արատ և նշաւակութեան սիւնին գամել հասարակական արատաւոր գործչին, այն-ինչ աննօրման—հակաբնական հակման մասին ոչ-միայն չի կարելի գրել, ասում են այդ չիմար «իմաստունները», այլև անհրաժեշտ է (?) այդ լռութիւն պահել։ Թէ ինչո՞ւ է այդպէս, երևի այդ գիտեն միայն իրանք աննօրմալ հակումն ունեցողները և մէկ էլ՝ դրանց «համակրողները»։ Իսկ ես՝ խիղախս եկայ և «փողոցային» (փի՞շտ) Թերթում ոտնատակ տուին այդ քարացած կարծիքը, այն է՝ որ սոդոմական զզուելի ախտի մասին լռութիւն պահելը, այդ բանի վրայ մատերի արանքով նայելը ուղղակի յանցանք է Ազգիս յոյս մատաղ սերնդի վերաբերմամբ։ Հետևապէս ոչ-միայն պէտք է խօսել միշտ, այլև ամեն յարմար առիթի հրապարակ հանել—մամուլի միջոցով խայտառակութեան անարգ սիւնին գամել այդ տեսակ երկոտանի հրէշներին՝ լինէին դըրանք ուսուցիչներ թէ այլ ասպարէզում գործողներ, որպէսզի ամեն անցուդարձ անող զզուանքով ու արհամարհանքով Թքնէ այդպէս լիրբ մարդկանց անամօթ երեսին։

Սակայն այդպէս չէր մտածում «իրա գեղարուեստի մի տողը քան Լէօի բոլոր գրածների հետ չըփոխանակող» (?) մեր «գեղարուեստասէր» բանաստեղծ պ. Յար. Թումանեանը, որ Մամուլի, Էտիկայի անունից, ո՞վ իմանայ, գուցէ նաև ճահճացած ուղեղների տէր մարդկանց կողմից՝ կամայ թէ ակամայ Թարգման հանդիսանալով, «Զարկի» խմբագրութեանն ուղղած մի նամակով բողոքում էր «անգեղարուեստ» մերկացումներիս համար։ Սակայն չնայելով Թախանձանքիս որ տպուի այդ նամակը և հիւրընկալուի նաև իմ պատասխանը, խմբագրութիւնը չկամեցաւ, այլ իրա կողմից ՓՈՍՏ-ԱՐԿՂ բաժնում հետևեալը գրեց․

ԹԻՖԼԻԶ. Յարութիւն Թումանեանին.—Ստացանք Ձեր նամակը։ Ձեր դիտողութիւնները պ. Լևոն Մելիք-Ադամեանցի յօդուածի ոճի և ձևի մասին կարդացինք։ Հարկաւ, մամուլի մէջ վայելուչ ոճն ու բարեձևութիւնն առաջնակարգ տեղը պիտի բռնեն։ Սակայն զարմանում ենք, որ այդ բարեձևութիւնը չէք պահանջում նաև պ. Քամալեանից, որ

Թոյլ էր տուել իրան ծաղրելու ուրիշի մարմնական պակասութիւնը ու այդպիսով առիթ տուել յօդուածագրին զինուելու իրա դէմ։

Հարկաւ խմբագրութիւնը սխալուէր էր, միամտաբար ենթադրելով թէ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի դէմ զինուել եմ խլութիւնս յիշելուն համար։ Միեւնոյն բանը՝ հարկաւ ոչ միամտաբար, այլ խուլիգանաբար գրել է նաեւ գրական պոռնիկը իր անփառունակ պասկվիլ - բրօշիւրի մէջ. մինչդեռ ամեն առիթի ասել եմ իրա Busenkamerad-ներին, որ մերկացումներիս պատճառը այդ չէ, նոյնիսկ յօդուածիս մէջ էլ պարզ ակնարկել եմ, որ ես չեմ վիրաւորուել խուլ բառից,—քանի-որ խլութիւնս ինձ պատիւ է բերում, վասնզի եթէ ես իմ կեանքս վտանգի չենթարկէի, բազմանդամ ընտանիքի տէր մտերիմ ընկերս կուր պիտի գնար անգութ մահուան,— այլ զինուել եմ «խուլերի ճաշակը հաշուի չեմ առնում» խօսքի համար. որովհետեւ յատկապէս այդ ճաշակի շնորհիւ է ինքը՝ Քամալեանցը իրա էշ տեղովը մարդամէջ մտել։ Հապա այդ ինչպէս է որ իմացել է «տներում իրան բամբասելով ման գալս», իսկ այդ մասին ոչինչ չի իմացել. ինչի՞ն պէտք է վերագրել այդ անգիտութիւնը, եթէ ոչ՝ չակերտաւոր մանկավարժի գրական խուլիգանութեան եւ կամ իրա «բարեկամների» անպիտանութեան եւ տխմարութեան։

Շատ ու շատ անգամ եմ ասել, նոյնը այստեղ նորից կրկնում եմ. խլութիւնս՝ ճիշտ է, դժբաղդութիւն է, ինչպէս պատերազմի մէջ իրա ընկերին անխուսափելի մահից ազատող պարտաճանաչ քաջ զինուորի կռնատութիւնը կամ ոտից զրկուած լինելը, բայց նոյնկերպ էլ պատիւ է, որով միշտ պէտք է պարծենամ։

Ասել հարկաւո՞ր է որ հասարակութեան վարք ու բարքի վրայ հսկելու կոչուած սրբազան պաշտօնեան— մեր՝ մժեղները քամող, ուղտը կլանող մամուլը գաքարէական պապանձումն պահեց մերկացումներիս վերաբերմամբ, փոխանակ իր որոշ, ազդու եւ դրական կարծիքը յայտնելու, որպէսզի այդ լռութիւնից խրախուսուած սողոմեցի հրէշ «մանկա...վարժը» խուլիգանութեամբ նորից չսխալեցնէր, կրկին չխաբէր հասարակութեանը։

Մամուլը նոյն դատապարտելի լռութիւնը պահեց նաեւ գրական խաբեբայի պասկվիլ-բրօշիւրի վերաբերմամբ. մինչդեռ անհրաժեշտ էր որ իր հեղինակաւոր ու սաստող ձայնը բարձրացնէր, առակ-նշանակի շինէր, անարգանքի սիւնին գամէր ինքնիրան «25 տարուայ գրող» անուանողին, որ թէ մարդկային ու Աստուածային օրէնքների դէմ էր գնացել իր ողջ կեանքում եւ թէ մամուլին միշտ արատ բերել, իսկ հիմա էլ յանդգնել էր մասնաւոր նամակներ տպել առանց իրաւունքի եւ փորձ արել՝ յարգելի հանգուցեալների յաւիտենական նինջը վրդովելու...

Եթէ մամուլը միշտ լռութիւն պահէ այդպիսի եւ նման անազնիւ ու անվայել արարքների մասին, հապա ո՞վ պէտք է հասկացնի հասարակութեանը թէ ինչն է վայել եւ ինչն անվայել, ինչն է ներելի եւ թոյլատրելի եւ ինչը աններելի եւ միանգամայն անթոյլատրելի։ Գուցէ մեր մամուլի կարծիքով այդպիսի բաները այնքան էլ նշանակութիւն չունին դժբաղդ Ազգիս համար, որովհետեւ մեզանում, մեր մէջ են պատահում. այլ անհրաժեշտ է որ պատահածը—շնութիւն թէ այլ բան—Եւրոպայում լինի տեղի ունեցած, որպէսզի մեր մամուլը իրա պարտքը կատարի—երկար խորհրդածութիւններ անէ, առաջնորդողներ գրի եւ կամ Եւրոպա-

կան որևէ քաղաքում կայացած ժողովների մանրամասն նկարագիրն ու խօսեցած ճառերը թարգմանաբար տալ Աքարանի, Լօռուայ, Զանգեզուրի, Շուշուայ և այլ տեղերի խեղճ ու կրակ գիւղացիներին։

Սակայն թէև մամուլը լռութիւն պահեց, բայց հասարակութեան բարեմիտ մասը բոլորովին այլ կերպ վերաբերուեց. էլ հանգստութիւն չունէի. ամեն կողմից հարցակոծ էին անում (հարկաւ ոչ Նոր-Նախիջևանի «քնքշասիրտ» փոխանորդ Մուշէ վարդապետի նման և կամ ճեմարանաւարտ քահանայացու եզուիտ սարկաւագի ու այլ փչացածների պէս).

—Մի՞թէ գրածներդ ճիշտ են. այդ սարսափելի՜ է, Լևո՛ն։

—Այո՛, ճիշտ են, քո՛յրիկ, և համաձայն եմ հետդ, որ սարսափելի է։

—Լևոն, չե՞ս վախենում դատարանից։

—Ուզածս էլ հէնց դատարանն է, սի՛րելիս, էլ ինչո՞ւ պիտի վախենամ։

—Պ. Լևոն, եթէ այդ բանը գիտէիք, հապա ինչո՞ւ մինչև հիմա լուռ էիք մնում։

—Վասնզի այդպիսի մեղադրութիւններով անմիջապէս հրապարակ դուրս գալու համար պէտք է լինել խելագար, որովհետև լոկ գիտենալը բաւական չէ. իսկ երբ ինչ-որ հարկաւոր էր հրապարակ ելելու համար, նոյնիսկ առանց իմ աշխատութեան ժողովուել էր, յարմար առիթ ու յարգելի շարժառիթ չէր պատահում։ Հասկանալի՜ է, յարգելի՜ տիկին։

—Այո՛, հիմա հասկանում եմ. Ներեցէ՛ք, որ ես ևս ուրիշների նման մեղադրում էի ձեզ մինչև այժմ լռութիւն պահպանելուդ համար։

Եւ մի բան սաստիկ աչքի էր ընկնում. ո՛վքեր անբարոյական էին և այդ իրանց անբարոյականութեան

համար չէին զղջում, կամ որևէ բանով խիղճները մաքուր չէր, ուստի և դողում էին իրանց համար և կամ որոնք պատիւ ասուած սրբազան գանձի մասին շատ թիւր հասկացողութիւն ունէին, դրանք ամենքը ևս սկսեցին խեթ աչքով նայել վրաս՝ մեղադրելով ինձ որ էտիկայի, Գեղարուեստի դէմ եմ գնում, Մամուլի վարկն եմ գցում և այլ մեծահնչիւն բառերով կամենալով մերկացումներիս արժէքը պակասացնել։

Սակայն զո՜ւր ջանք, անօգո՛ւտ վաստակ. վասնզի այդ խաւարասէր բուերի ու կռանչող ագռաւների հակառակ՝ ովքեր բարոյապէս մաքուր էին մնացել, ովքեր իրանց արած մարդկային սխալների համար սրտանց զղջացել էին և հիմա շարունակում էին մաքուր կեանք վարելով ապրել, նոյնիսկ բարի օրինակ հանդիսանալ ուրիշներին, դրանք ամենքը շարունակ ծափահարում էին ինձ և բացականչում.

—Ապրի՛ս, Լևո՛ն-ջան։

—Կեցցե՛ս, քա՛ջդ Լևոն։

—Սիրելի՜ Լևոն, լաւ գիտենաս, որ այդպիսի համարձակ մեղադրութիւններով հրապարակ դուրս գալու համար բարոյական մեծ քաջութիւն էր պէտք. միայն ափսո՛ս, որ ազատութիւնդ գուցէ վտանգի ենթարկուի, վասնզի հօ չի՞ կարելի թոյլ տալ, թէ սխալմամբ Մարդ կոչուած Թամալեանց հրէշը այնքան պատուազուրկ լինի, որ լռութեամբ տանի այդ ամենը և միայն անմիտ բացատրութիւններ տայ սրան-նրան, կամ մանկամարդ. ժողովներում և կամ պասկվիլ-բրօշիւրներ հրատարակելով բաւականանայ, որովհետև այդպիսով ինքն իրան միայն ծաղրի ու արհամարհանքի առարկայ կը դարձնի։ Անշուշտ եմ որ նա կը դիմէ դատարանին։

—Թէկուզ թո՛ղ դիմէ իրա մեծ-պապ Սաթայէ-

լին, կամ իր շատ մօտիկ ազգական Բեհզեբուղին։ Ինչպէս երևում է, ներեցէք պարզախօսութեանս, միքիչ վարակուել էք բարոյականութեան հետ «կոմպրոմիսս» անող բարեկամներիցդ և միամտաբար թէ նրանց պէս անմտաբար ենթադրում էք՝ լինելով ցասկոտ բնոյթի տէր, կրքի ազդեցութեան տակ այնքան կուրացած կը լինիմ, որ կարող եմ ինձ թոյլ տալ՝ ինչպէս անում է գրական խուլիգանը, լոկ փնթի վրէժխնդրութեան զգացմունքիս յագուրդ տալու նպատակով՝ ստերով, կեղծիքներով, իրողութիւնները խեղաթիւրելով հրապարակ դուրս գալ միշտ յարգածս մամուլի մէջ։ Եթէ ճիշտ է գիտողութիւնս, ապա ուրեմն պէտք է ասեմ, որ դուք չարաչար սխալվում էք, յարգելի բարեկամ. ես այն կաթը չեմ ծծել, որ ինձ թոյլ տամ այդպիսի անազնուութիւն անելու. բացի դրանից ես դեռ միամտութիւն ունիմ ամենքին բարոյապէս մաքրուել սափրող մամուլը՝ բոլոր եկեղեցական սրբերից էլ սուրբ համարելու։

———

«Զարկի» հետևեալ № 4-րդը փոխանակ մի՝ լոյս տեսաւ երկու շաբաթից յետոյ. հետևապէս թէ ինքը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածը, թէ «լուռ մնալ և իր «սիրած» դպրոցի պատուի ոտնահարուելը տանել չկարողացող» «նախկին աշակերտները» և թէ իրա բարեկամ Խուստի-բէգերն ու իսկական Busenkamerad-ները բաւական ժամանակ ունէին իրանց տրամադրութեան տակ, ինչո՞ւ հրապարակ չեկան, ինչո՞ւ մեղադրութիւններիս դէմ փաստացի հերքումներ չգրեցին. երևի այդ այնքան էլ հեշտ չէր, ինչպէս-որ խելօք երևալու համար տակից-գլխից սարսաղ-սարսաղ դուրս տալը։

Կամ ինչո՞ւ դրանք՝ եթէ իրաւ ճշմարիտ բարեկամ են, խորհուրդ չտուին դատարանին դիմելու։ Հետևապէս, ինչպէս ասուեց, խեղճ աշակերտների վզին զօռով այդպիսի բաներ փաթաթելը գրական խուլիգանի կողմից՝ ինչպէս լաւ ասաց պ. Վախ. Մեհրաբեանը, ուղղակի շանտաժիստութիւն է։

Սխալմամբ մարդ կոչուածը ոչ մի տեղից պաշտպանութիւն չգտնելով, ճարը կտրուած սկսեց իր բնատուր ձիրքին դիմել, այն է՝ ամեն տեղ վրաս հաչալ ու ոռնալ, իրան թոյլ տալով այնպիսի ստորութիւններ, այնպիսի գծուծ, միայն մարդուկներին վայել և երբէք տեղի չունեցած իրողութիւններով էր պարծեցել իրա Busenkamerad Խուստի-բէգի տանը, որ համբերութիւնից ելած՝ յօդուածիս II-րդ մասը՝ որ ինքնաբերաբար բաւականին մեղմացրել էի, հիմնովին փոփոխութեան ենթարկեցի, որ ստորև առաջ եմ բերում։

II

ՍԽԱԼՄԱՄԲ Մ Ա Ր Դ ԿՈՉՈՒԱԾԸ

—

Յարգս յարգաւորաց, պատիւս արժանաւորաց։
Ժողովրդ. ասացուած։

Այդ պասկվիլանտ Քամալեանց Ս. գրում է թէ գրաքննիչը հանել էր Խ. Աբովեան բառերը։ Անշուշտ շատ վատ էր արել, որ հանել էր. սակայն ի՞նչ արած՝ այդ նրա իրաւունքն էր ի-պաշտօնէ։ Բայց ինքն ի՞նչ իրաւունքով հանած բառերի փոխարէն իրա անունը դրաւ. շատ, շատ՝ միայն կարող էր գրել՝ հրատարակեց սխալմամբ մարդ կոչուածը։

Սակայն այդ մի կողմը մնայ։ Զէ՞-որ այդ գրական խուլիգանի սև-երեսը սպիտակացնող վերոյիշեալ բոլոր խոչընդոտները արդէն վերացած էին, երբ լոյս էր հանում անմոռանալի—ճշմարիտ հայ-հեղինակ Ծերենցի՝ հայ-մարդու իսկական աւետարանը—«Երկունք Թ Դարու»-ն. հապա ինչո՞ւ գրքի ճակատին Ծերենց սիրեցեալ անունը չի դրուած, այլ լիրբ «կազմողի» կտրուելու անունը։ Այդ սրբապղծութիւ-

նը կատարելու իրաւունքը ո՞վ տւաւ նրան. մի՞թէ յարգելի պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը. բայց ո՛չ նա և ոչ էլ իրա աղջիկները այդ իրաւունքը չունին՝ ո՛չ բարոյական և ոչ իրաւական տեսակէտով։

Ծուռը ճանապարհով, քծնելով, եղուկի խորամանկութիւն բանացնելով ամեն մի շուն ու գէլ կարող է այս կամ այն յարգուած հեղինակի աշխատութիւնը շահագործութեան միջոց շինել, ինչպէս-որ արել է պասկվիլանտ կրօնուսոյցը՝ Ստ. Նազարեանի, Խ. Աբովեանի, Ծերենցի և մօտերս էլ Փիլ. Վարդանեանի պատրաստի ընտիր գրքերը իրան սեպհականելով *). բայց միմիայն հեղինակին պատկանած փառք ու պատուից մի նշանախեցի չափ անգամ ոչ-ոք իրաւունք չունի տալու ոչ-որքի, առաւել ևս՝ Կան Նստող Մուտուրկան հաչողին—զրպարտիչ թղթակցութիւններ գրող պասկվիլանտ կրօնուսոյցին։

Ո՛չ թայֆայութիւն անողի, այլ ճշմարիտ գրական մարդու աչքում քանի գռօշի արժէք կարող է ունենալ այն անբարտաւան, լպիրշ պարծենկոտութեամբ գրած անհամեստ յառաջաբանները, որ պասկվիլանտ կրօնուսոյցը սիրում է կպցնել խուլիգանութեամբ խլացրած գրքերի սկզբին, որպէսզի իրանմանակ խելահասների աչքին թոզ փչէ՝ լեզուական տգիտութիւնը ծածկելու նպատակով։ Մածուն չի, թան չի, գերմաներէնից օրինաւոր ու կարգին թարգմանելը ամեն մարդու բան չի։

Քանիցս անգամ շեշտուել է մեր մամուլի մէջ, թէ յիմարութիւն է և վերին աստիճանի քմահաճ ու բռնազբօսիկ բան՝ Արևելեան բարբառը Արևմտեանի և Արևմտեանը Արևելեանի վերածելը, քանի-որ ամենքիս բուռն տենչանքն է այդ երկու բարբառները միացած կամ գոնէ շատ մօտեցած տեսնել. մինչդեռ այդ վերածումները միմիայն դանդաղեցնում են միութեան կամ մերձեցման ցանկալի գործը։

Արդ՝ մեր ունեցած սահմանափակ թուով ընտիր գրքերից մինը, այն էլ ամենալաւը՝ հայ-մարդու ընիկ աւետաբանը ինչո՞ւ չնպաստէր, այլ արգելք հանդիսանար մի բա-

*) Տեսնենք այսուհետև յափշտակուելու հերթը հեղինակների կամ թարգմանիչների ո՛ր աշխատութեանն է գալու։

նի, որ իւրաքանչիւր մտածող հայի կէտ-նպատակն է եղել, է և պէտք է լինի՝ Ազգիս մտաւոր յառաջադիմութեան գործը աւելի յաջող կերպով առաջ տանելու և աւելի մեծ արդիւնք ստանալու համար։

Անմոռաց Ծերենցի սրտի ամենաքնքուշ ու սրբազան լարերից հիւսած ձօնը ինչ իրաւունքով է ապիկար ու ապիրատ «կազմողը» վերցրել և՝ համարեա նոյն ձօնի բառերով ու մտքով իբրև սեպհականութիւն իրա կողմից ընծայել տիկին Մելիք-Ազարեանի յիշատակին։ Այո՛, ինչ իրաւունքով։

Չէ՞-որ պասկվիլանտ կրօնուսոյց Շմեղը եթէ գրական խուլիգան չէ, հապա ուրեմն պէտք է, ո՛չ, այդ քիչ է՝ պարտաւոր էր իմանալու, որ մէկի սեպհականութիւնը չի կարելի վերցնել և ընծայել սեպհականատիրոջ։

Հանգուցեալ Թագուհի Մելիք-Ազարեանը «Երկունք Թ Դարու»-ն արդէն նուէր էր ստացել իրա հարազատից նրա կենդան ժամանակ, երբ դեռ ինքը օրիորդ Մենիկ էր։

Արդեօք ո՞րտեղ, ո՞ր երկրում և կամ ո՞ր աշխարհում է ընդունուած այդպիսի բաշիբոզուկութիւն, այդպիսի աններելի սրբապղծութիւն, որ գրական գողութիւնից ու յափշտակութիւնից անգամ զզուելի է և անփառունակ։

Սակայն ձայն-ծպտուն հանե՞ց մեր մամուլը, արդեօք իրա էջերում անզգամին ըմբերանելու փորձ արա՞ւ. հարկաւ ո՛չ։

Դէ, էլ ինչպէս չասեմ նորից՝ թի՜հ… մեր մամուլի նամուսին։ Եթէ այդ մամուլը իր բարոյական, իր իսկական կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած լինէր, մի՞թէ կը լռէ՞ր այդպիսի անպատուաբեր երևոյթների հանդէպ՝ թոյլ տալով որ անզգամները իրանց անզգամութիւնները աւելացնեն միայն։

Երբ լիրբ ու անամօթ մարդու երեսին թքում են, նա ո՛չ-միայն չի վիրաւորվում, այլ դեռ Աստծուն էլ փառք է տալիս, որ վերից ցօղում է ու ապա հանգիստ կերպով փէշովը սրբում է երեսի թուքը։ Կէտ-առ-կէտ նոյն բանն է անում նաև սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ը։

Պ. Զաք. Գրիգորեանը *) իրա իսկ գրախանութում

*) Տիկին Նազիրեանին համոզողներից մէկն էլ դա էր՝ սխալմամբ «մարդ» կոչուածին արտասահման ուղարկելու։

պ.պ. Միք. Սալամբէկեանի և Ղազ. Կարապետեանի ներկայութեամբ յայտնում է սխալմամբ մարդ կոչուածին, որ ինքը Ծերենցից ստորագրութիւն ունի առած, որով նրա «Երկունք Թ Դարու» գրքի բացի Առաջին տպագրութիւնից, որ դեռ չի սպառուած, իրան է վերապահուած նաև Բ-րդ տպագրութեան իրաւունքը, որի համար ինքը կանխիկ դրամ է վճարել հանգուցեալ հեղինակին. ուստի-և զայրացած յանդիմանում է, կծու-կծու խօսքերով նախատում, նրա մտադրութիւնը տմարդի կոչում, եայլն, եայլն:

Իսկ միայն սուտութիւններ, զրպարտութիւններ ու պասկվիլներ գրելու սովոր կրօնուսոյցը իր սեպհական ականջներով լսած այդ բոլոր նախատինքերը կուլ է տալիս և առանց կարմրելու գրում՝ «Աշխատանքս վերջացած էր, երբ (լաւ լսեցէք) պատահմամբ լսեցի թէ պ. Զաք. Գրիգորեանը պրետենզիաներ է յայտնում»:

Ընթերցող, համեմատեցէք վերի ընդգծածս խօսքերը և ասացէք՝ այլևս պէ՞տք է որևէ բացատրութիւն:

Բայց որպէս-թէ այդ անամօթ սուտը քիչ է, մի ուրիշ՝ առաջին ստից աւելի ամօթալի սուտ էլ է աւելացրել, գրելով. «Սովորաբար գրքերի ճակատին լինում են հրատարակող անձանց կամ հաստատութիւնների անունները: Այդպէս ոչ մի նշան չկար յիշեալ գրքի կազմի վրայ»:

Այդ մի այնպիսի լիրբ սուտ է, որին ընդունակ է զրպարտիչ թղթակցութիւններ գրող Մխիթարիկը, պասկվիլանտ Շմեղը, սխալմամբ մարդ կոչուած կրօնուսոյցը: Վանգի «Երկունք Թ Դարու» գրքի կազմի վրայ՝ հրատարակիչների սիրած շղատառերով տպուած է երկու տող՝ Հրատարակութիւն Զաք. Գրիգորեանցի «Կովկասեան» գրավաճառանոցի:

Ցերեկուայ լոյսի պէս պարզ է, թէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը ինչ ստոր, ինչ վայիս միջոցների պէտք է լինի դիմած՝ պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանից իրաւունք կորզելու համար:

Այն-ինչ եթէ եղածը չեղած չցոյց տար, այլ պ. Զաք. Գրիգորեանի ասածները ճշտութեամբ անդրադարձնէր և ըստ ամենայնի իրագեկ արած լինէր պ. Մելիք-Ազարեանցին, կասկածից դուրս է, որ նա գոնէ քիչ էլ է կը յարգէր այն ստորագրութիւնը, որ տուել է իրանից շատ յարգուած հանգուցեալը:

Ցամենայն դէպս՝ անկարելի բան է որ պ. Մելիք-Ազարեանցը իրան թոյլ տար այնպիսի իրաւունք տալու, որ նաև նշանակէր՝ ազատ էք ջնջելու աներոջս սիրտ խշխշացնող ձօնը և նրա իսկ բառերով, կամ թէկուզ աղաւաղուած՝ ձեր կողմից նուիրաբերել հանգ. ամուսնուս յիշատակին:

Ո՜ւու... Աստուած իմ. ինչ անտանելի ծանր, որքան սրտմաշուկ բան է, երբ մարդ ստիպուած է յարգելի ու խնկելի անձանց հոյակապ անունների հետ միաժամանակ ոչ-միայն յիշել, այլև գրի առնել միմիայն զզուանք ու նողկանքի զգացմունք յարուցանողի անունը:

Արհամարհանքիս թուքը այդ ինձ անելու բռնադատողի անամօթ երեսին:

Սրտի անհուն կսկիծով զգում եմ որ սխալմամբ մարդ կոչուածի մասին գրելով՝ ինքս ինձ եմ անարգած լինում. վասնզի դա այն տեսակ արարածներից է, որոնց անունը լոկ արտասանելն անգամ անարգանք ու անպատւութիւն է արտասանողի համար, ուր մնաց թէ գրի առնելը:

Այդ զրպարտիչ թղթակցութիւններ կազմողը, այդ պասկվիլանտ կրօնուսոյցը՝ իմ շնորհիւ, իմ ջանք ու աշխատանքով է իսկապէս մարդամէջ մտել ոչ-մարդ տեղովը,— վկայ ասածիս մեր ծանօթները, Յովհ. դպ. վարժապետ-վարժուհիները իրանց տեսուչ պ. Փիլ. Վարդանեանի հետ.— իմ ճաշակիս շնորհիւ է առաջ գնացել, իմ խորհուրդներիս շնորհիւ է, որ թէև խեցգետինից էլ ստոր կենդանի է, բայց ձուկ է դարձել և հիմա վեր է կացել գրում՝ խուլերի *) ճաշակը հաշուի չեմ առնում»: (Անպատկառ, երախտամոռ արարած):

Այդ՝ միայն արտաքինով մարդանմանը մօտ 19—20 կտոր մեծ ու փոքր գրքեր է լոյս ընծայել. դրանցից շատը իմ ձեռքի տակովն են անցել—ես եմ սրբագրել ու կոկել

*) Թող ընթերցողը «Մշակի» խմբագրութեան նման միամտաբար չխաբուի այդ բառի յօգնակի ձևից—ընդհանուր միտք ունենալուց. այդպէս գրել է երկիւղից—վատերը միշտ երկչոտ են լինում—այո, այդ խորամանկութեանն է դիմել, որ ծանօթները ուղղակի երեսին չթքեն, մինչդեռ բերանացի անունն է տալիս և «իր ընատուր շնորհքը» գործ դնում— վրաս հաջում: Ասածիս վկայ շուլավերցի Գ. Ա.-ը և ուրիշ յարգելի անձինք:

լեզուն, ահագին կտորներ, նոյնիսկ երեսներ եմ ջնջել գրածից, շատ անգամ տեղը ուրիշը գրելով, հակասութիւնները վերացնելով, որ ներքին կապը աւելի սերտանայ, աւելորդ, նիւթին չվերաբերող տիրացուական տափակ դատողութիւնները միշտ դուրս եմ գցել, որի համար «Արձագանքի» հանգ. խմբագիր Աբգ. Յովհաննիսեանը իրա գոհունակութիւնն էր յայտնում և բուկը բռնած խնդրում, որ համբերող լինիմ դրա գլուխ տանող շատախօսութեան համար, եայլն, եայլն, իսկ ինքը ամեն անգամ շնորհակալութիւն էր յայտնում ինձ. բայց հիմա անամօթ մարդու պրտկերեսութեամբ չի քաշուել գրելու՝ «խուլերի ճաշակը հաշուի չեմ առնում», և այդ միայն նրա համար, որ ոտքս պոչին դրի և փառաւոր սեղմեցի։

Դա ևս անկարող լինելով կշիռ ունեցող որևէ փաստ հանել գրածիս դէմ, ցանկացաւ՝ յարգելի պ. Ղ. Աղայեանի նման, առանց ամաչելու, մարմնական պակասութիւնս յիշել։ Սակայն այս անգամ ես չեմ ծանրանալ այդ կէտի վրայ, այլ կրկին կը թողնեմ հասարակութեան, որ նա ինքը գնահատի և անուն յատկացնի այդ անանուն վարմունքին։

Միայն այսքանը կ՚ասեմ, որ հազար անգամ լաւ կը համարեմ խլութեանս հետ զոյգ աչով էլ կոյր լինել, ամենաանճաշակը յորջորջուել բարեկամներիս, ծանօթներիս շրջանում, միայն-թէ, այո, միայն-թէ չլինիմ սխալմամբ մարդ կոչուածի նման լսող ու տեսնող, մանաւանդ նրա նման, նրա պէս «ճաշակաւոր»—թողի ամպի մէջ (անմեղ աշակերտներին) «սեղանների երեսը սրբել սովորեցնող»…

Աշխարհներ տեսած և միքանի օտար լեզուների հիմնովին տեղեակ մի ապահով ու յարգելի անձն իմ ամենամօտ ընկեր-բարեկամիս—Սեն. Զմշկեանին հետեւեալն էր ասել.

—Ո՞վ է այդ Լևոն Մելիք-Ադամեանցը։

—Իմ ամենալաւ ընկերս ու բարեկամս։

—Ա՜յ բալամ, ի՜նչ սարսափելի բարեկամ ես ունեցել. դրա տունը շինուի, այդպէս էլ կծու լեզո՜ւ… Թէ հայերէն և թէ ուրիշ վեց լեզուով շարունակ կարդացել եմ ու կարդում եմ ամեն օր, բայց այդպիսի

խիստ, այդպիսի սպանիչ բան դեռ չեմ կարդացած ո՛չ մի լեզուով։ «Սխալմամբ մարդ կոչուած»… հէնց մենակ այդ վերնագրի մէջ ասուած է ամեն բան, այո, ամեն բան։ Ո՛րքան յիմար պէտք է լինի այդ Քամալեանը, որ չի կարողացել հասկանալ թէ ում է զինում իրա դէմ։ «Զարկի» խմբագիրը en toutes lettres—իր ամբողջ ստորագրութեամբ քննադատել էր այդ յիմարի գրքերը, նա պէտք է կամ լռէր, որ շատ աւելի խելօքութիւն արած կը լինէր, և կամ պէտք է կարգին պատասխանէր և ոչ թէ միայն հայհոյելով բաւականանար, ինչպէս որ արել էր «Մշակի» մէջ։ Բայց այն անխելքը կարծես հայհոյելն էլ քիչ համարելով, ամեն երկրի մամուլի մէջ ընդունուած կանոնների հակառակ նա իրան թոյլ էր տուել յիշելու մարմնական պակասութիւնը մի մարդու, որ խնդրի հետ ամենեւին կապ չունի, հետեւապէս նրա մարմնական պակասութիւնը աւելի ևս կապ չէր կարող ունենալ։ Մի գրագէտի կողմից շատ ստոր վարմունք է այդ։ Զարմանալի է թէ «Մշակը» ինչո՞ւ էր տպել։ Մա՛խլաս։ Սիրելի Սինաքսար, եթէ այդ Քամալեանցը, կամ աւելի լաւ է բարեկամիդ պէս ես ևս ասեմ՝ եթէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը ամենաչնչին, մանանեխի մի հատի չափ իսկ պատուոյ զգացմունք ունի, նա պէտք է կամ անմիջապէս դատարանին դիմէ անհերքելի փաստերը ձեռքին և կամ գլուխն առնի-կորչի մի այնպիսի տեղ, ուր չկարողանայ հանդիպել այդ քո սարսափելի բարեկամի սարսափելի յօդուածը կարդացողներից ոչ-ոքի։

Սակայն սխալմամբ մարդ կոչուածը այդքան պատուազգած չէր, և նա ոչ մէկն արաւ, ոչ էլ միւսը, այլ բաւականացաւ միայն վրաս լուտանահաճ տալով։ Ապա սկսեց նամակներ տեղալ գիւղ՝ «ուսուցիչ» եղ-

բօրը, Նախկին «սիրելի» աշակերտներին ու իրա նմաններին, որ մի կերպ պաշտպանեն իրան, այլապէս կը վռնդուի Ներս. Դպրանոցից։ Սակայն ոչ իրանմանակ եղբօր ջանքը և ոչ էլ միւսների աշխատանքը արդիւնք չտուին։

Ի. պատիւ Շուլավէրու երիտասարդութեան պէտք է ասեմ, որ շատ անտարբեր գտնուեցին դէպի իրանց նախկին ոչ-բարով վարժապետի կլանչոցները—աղերսանքները, նոյնիսկ ուրախացան, որ իրանց ուղիղ ճանապարհից հանողն այդպէս արդարացի կերպով խայտառակութեան սիւնին էր գամվում հրապարակով և այդ անողն էլ իրանցից սրտանց սիրուած ու յարգուած համագիւղացին էր, որից երբէք վատ բան չեն տեսել, չեն տեսնում և ոչ էլ լսել են երբևիցէ։

Պ. Յ. Թում. շատ էր աշխատել (թէ ինչու, այդ իմանալու համար պէտք է բարոյագէտներին հարցնել), արիւն-քրտինք մտած շատ ճիգն էր թափել, որ յօդուածիս երկրորդ մասը—յատկապէս այդպիսի շարունակութիւնը չտպուէր, բայց ամեն անգամ խմբագրից մերժումն էր ստացել։ Սակայն նա չէր յուսահատուել, այլ մի աւելի լաւ նպատակի հասնելու արժանի եռանդով նորից ու նորից ամեն հնար գործ էր դնում, որ գոնէ մնացածը—III-րդ մասը չտպուի։ Խնդիրն ահա այդ դրութեան մէջ էր, երբ պ. Թումանեանի բաղդից Թիֆլիզ եկաւ պ. Վ. Մեհրաբեանը, որ՝ ինչպէս գրում է պ. Բալ.-ը, «գակագով» գնալով խմբագրատուն՝ կարծէք պ. Թումանեանին օգնութեան, «բուկը բռնած խնդրել, պաղատել էր», որ սխալմամբ մարդ կոչուածի դէմ գրածիս շարունակութիւնը չտպուի։

«Ահա թէ ինչ էր ասում նա» (Մեհ.), գրում է պ.

Գր. Բալասանեանը իր նորերս հրատարակած «Հեռու փախիր գրական խուլիգանից» գրքոյկում.

—«Թամ.-ին սաղ-սաղ մեռցրել էք։ Ամօթից (մի՞թէ Թ.
էլ ամօթ ունի) տնից չի դուրս գալիս, ընկեր-ուսուցիչները
և աշակերտները երես են թեքել նրանից, ուսումնարան
(Ներս. Դպրանոց) չի յաճախում այլևս դասաւանդելու, հի-
ւանդ տանը պառկած հազում է և արիւն թքում. այդ բա-
ւական համարեցէք և խնդրում եմ վերջ տաք նրա դէմ գր-
ութիւններին»։

«Ես չէի հաւատում,—շարունակում է Բալ.-ը.—եկան և
միքանի պարոններ, նոյնը կրկնեցին. էլի դժուարանում էի
հաւատալ, մինչև որ աչքովս տեսայ Թ.-ի գրաւոր մեղայականը
իր մի ծանօթին գրած, որի մէջ յայտնել էր նա, թէ քիչ է
մնում անձնասպանութեան դիմէ. նոր հաւատացի»։ (էջ 7 և 8)։

Ես անտեղեակ այդ ամեն անցած-դարձածին, մի
երեկոյ մտնում եմ «Զարկի» խմբագրատուն, ուր
խմբագիրը, Թումանեանը և Մեհրաբեանը խիստ տաք-
տաք խօսում էին։ Զրոյցի առարկան իմ յօդուածն էր։
Բալասանեանի խօսքերից հասկացայ, որ Թու-
մանեանի նոր դաշնակիցը թարմ ուժերով կռուի մէջ
մտնելով՝ այնքան մօտ են յաղթութիւնը շահելու, որ
այլևս զուր էր ճակատամարտը շարունակելը, ուստի
զայրոյթով նկատեցի.

—Բարի, բարի... խնդրեմ վերադարձնես յօդուա-
ծըս։

—Ինչ եղել, եղել է. բաւական համարեցէք այդ-
քանը, նկատեց պ. Թում.-ը։

Միւս կողմից էլ պ. Մեհրաբեանը վրայ բերաւ.

—Լեոն, ախր դու այն մարդուն...

—Մարդ ցաւի դայ ու Աստծու կրակի,—ընդ-
հատեցի նրա խօսքը.—նա մարդ չէ, այլ սխալմամբ
է մարդ կոչվում. նա շուն է և այն՝ քոսոտ-շուն։

—Դեռ սպասիր խօսքս վերջացնեմ. դու նրան

կենդան գերեզմանի մէջ ես դրել, մի՞թէ այդքանը հերիք չէ։

—Նախ՝ հերիք չէ. երկրորդ՝ թէ ուզում էք որ ձեր ուզածը լինի, թող ձեր երկսի պաշտպանեալը «Մշակի» մէջ տպել տայ այսպէս՝ «Իմ ոչ-բարով բացատրական նամակիս մէջ թիւրիմացութեամբ է մըտել խուլերի ճաշակը հաշուի չեմ առնում խօսքը, ուստի և սրանով յետ եմ վերցնում»։ Եթէ նա այդ խօսքը անազնուաբար գրած չլինէր, կամ գոնէ գրելուց յետոյ շան նման չհաջար վրաս, չէին լինիլ նաև մերկացումներս։

—Ո՛չ, նա այդ չի անիլ,—նկատեց պ. Թումանեանը։

—Ինչու չի անիլ. ի՞նչ մի դժուար բան է նրա նման մի՛րբ գրագէտի համար սուտ, կեղծիքներ, անազնիւ գրպարտութիւններ յերիւրելը, միայն գրական պոռնիկին վայել անամօթութեամբ գրածներն ուրանալ և յետոյ էլ տեսակ-տեսակ և աւելի ստորացուցիչ մեղայականներ գրելը և նոյնիսկ առանց ամաչելու ուրիշների կազմած մեղայականների տակը իր կորուելու անունը դնել ու հրատարակելը։

—Ո՛չ, այդպէս մեղայական գրելը շատ դժուար է, վրայ բերաւ պ. Մեհրաբեանը։

—Իսկ անմեղ աշակերտներին պղծելը շա՜տ հեշտ է, այնպէս չէ՞,—նկատեցի ես զզուանքով։—Բայց եթէ նա չգրի այդ մեղայականը, ես պատասխանատու չեմ լինիլ հետեւանքի մասին…

Թւում է թէ ընդգծածս խօսքը պ. Մեհրաբեանը հասցրել է սխալմամբ Մարդ կոչուածի ականջին. Բայց այդ մասին միբիչ վարը։

Դերասանուհի տ. Օլգա Մայսուրեանի՝ մի փոքրիշատէ բարեկիրթ կնոջ համար անգամ անվայել ձևով գրած նամակին իբրև տղամարդ, անկարող լինելով նոյն դրամով հատուցանել, բարկութիւնիցս եղանակի վատութեան վրայ ուշ չդնելով՝ մրսեցի և անկողին ընկայ։ Մօտ 42 օր ծանր հիւանդ էի։ Յարգելի բժիշկներս՝ դօկ. Յակ. Ադամեանը և դօկ. Իս. Խուդաբաշեանը խօսելն ինձ արգելել էին, հետևապէս ոչ-միայն տանից չէի կարող դուրս գալ, այլև ինձ այցելողների հետ չէի խօսում, որ ասել է դրսի աշխարհից կտրուած էի մօտ ամիսուկէս։ Ահա այդ միջոցին Ներս. Դպր. ուսուցիչներից պ. պ. Աբեղեան և Միրզոյեան մանկավարժական ժողովներից մէկում հարց են զարթեցրել «Զարկում» տպուած մերկացումներիս առիթով և պահանջել, որ իրանց՝ հրապարակապէս խայտառակուած պաշտօնակից Քամալեանց Սարգիսը պարտաւոր է կամ դատարանում անհերքելի փաստեր առաջ բերելով մաքրուել մեղադրանքներից և կամ դպրոցն ազատել իր անպատուաբեր ներկայութիւնից։

Իսկ երբ այդ հարցի մասին, ինչպէս ինձ պատմեցին, պ. Թում.-ը հարցնում է «մանկա…վարժին»՝

—Բարեկամ, ճի՞շտ է որ Ներս. Դպր. մանկավարժ. ժողովում հարց է զարթած՝ կամ դիմէք դատարանին և կամ Դպրանոցից հեռանաք։ Այդ ի՞նչ բան է։

Սխալմամբ մարդ կոչուած «մանկա…վարժը» պատասխանել է.

—Է՛հ, չգիտե՞ս, Լևոնի ինտրիգաներն են (?). Նա Աբեղեանին (որին ճանաչում էի, բայց դեռ ծանօթ չէի այդ-ժամանակ) և… Միրզոյանին (որի հետ մինչ այս րոպէիս էլ անծանօթ եմ և աչքով իսկ չեմ տեսած) դրդել է որ այդպէս հարց զարթեցնեն (ուրեմն դրանց էլ եմ իմ ազդեցութեան ենթարկել նոյնիսկ առանց

ծանօթ լինելու, առանց երեսները տեսնելու. Բիսմարկը փոս ինձ մօտ), սակայն ոչ-ոք էլ ուշադրութիւն չդարձրեց նրանց վրայ և այդպէս էլ անցաւ։ (Շա՛տ, շա՛տ ճիշտ է. դրա անհերքելի ապացոյցը դպրոցից առօք-փառօք վռնդուելը)։

Ի՞նչևէ. առաջ բերեմ յօդուածիս 3-րդ—վերջին մասը.

III

ՍԽԱԼՄԱՄԲ ՄԱՐԴ ԿՈՉՈՒԱԾԸ

—

Այո՛ «յարգս յարգևորաց, պատիւս արժանաւորաց»։
Ժողովրդ. ասացուած։

Ինչպէս վերև ասուեց՝ այդ գրական շահատակի «կազմած» և թէ աղաւ (?) փոխադրած գրքերի մասին մատենախօսականը գրել էր «Զարկի» խմբագիր Գր. Բալասանեանը։ Դէ, ի՜սէր Ալլահի, ի՜սէր բոլոր սրբութիւնների, խնդրեմ ասէք, ընթերցող, հապա ինչո՞ւ էր ինձ էս մէջ բերել իրա պատասխանում այդ գրական խուլիգանը։ Ասում եմ՝ գրական խուլիգան. վասնզի ով որ լպիրշ պարծենկոտութեամբ (ուղղակի գերմաներէնից խլուցրած) փքուն ու անհամեստ յառաջաբաններով իրան է սեպհականում ուրիշների գրական վաստակները, իսկ իր սեպհական գրածները միշտ անամօթաբար ուրանում և պատէպատ ընկնելով կամ տեղնուտեղ գողութեան մէջ բռնուածի նման կմկմալով իրան արդարացնել է ճգնում, ով որ դրդուած անձնական փնթի, գծուծ ու սին հաշիւներից Թիֆլիզ նստած անամօթ ստութիւններով ու անազնիւ զրպարտութիւններով լի թղթակցութիւններ է «ղրկում» Շուլավէրից, կամ այս ու այն հարուստից խնդրած դրամը մերժուելու դէպքում՝ հասարակութեան տականք ստոր սրիկաների նման իբրև վրէժ զզուելի պասկվիլներ է յերիւրում և յարգանաց միայն արժանի ընտանիքներին վիշտ պատճառում, այդպիսին՝ իմ խորին համոզմամբ, գրական խուլիգան է։ Իսկ ով-որ լինելով անազնիւ կամ մտաւոր սնանկ, չի կարողանում յարուցած հարցին ըստ էութեան պատասխանել և անճարութիւնից՝ գործի հետ կապ չունե-

ցող մարդկանց է մէջ խառնում, կամ հրապարակով իրա վրայ բարձած մեղադրանքները մազաչափ անգամ հերքելու փաստ չունենալով՝ լռելու փոխարէն չի խղճահարվում հանգուցեալների յաւիտենական նինջը վրդովել կամ անմեղ էակների հանգստութիւնը խանգարել, այդպիսին՝ իմ խորին և անսասան համոզմունքով՝ ոչ-միայն գրական խուլիգան է, այլև մտքի պոռնիկ։

Այո՛, ինչո՞ւ էր Բալասանեանին տուած պատասխանի մէջ ինձ էլ խառնում, այն էլ անուն չունեցող ստոր ձևով—մարմնական պակասութիւնս յիշելով։ Այդ խօմ հոտած ցեխն է, որ թէ իրա վրայի ոտքն է ապականում և թէ շուրջը գարշահոտութիւն տարածում։ Ուրեմն արժէ՞ր՝ ոչ-բարով աշտուածաբանութիւն սովորելու պատրուակով գնալ Գերմանիա միմիայն հոտած ցեխի յատկութիւն ձեռք բերելու համար։

Եւ՝ զարմանալի է, չնայելով յօդուածս բաւական ուշ լոյս տեսաւ, սակայն չգտնուեց մէկը, որ այդ ստոր աբարքի համար հրապարակով թքնէր գրական խուլիգանի անամօթ երեսին։ Բայց եղան՝ միքանի քնքուշ սիրտ ունեցող «բանաստեղծներ» և Խուստի-բէգեր, որոնք «յայտնի» դասակարգի կանանց նման առանց կարմրելու միայն իրանց ատամները ցոյց տալու շնորհք և անբարոյական հրէշին պաշտպանելու անպատուաբեր քաջութիւնն ունեցան անկիւններում։

Սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Սարգսի—այդ ամենքից արհամարհուածի հրատարակած գրքերից, ասում են, միմիայն «Ծովինարն է» իսկապէս փօքրիշատէ յաջողուածը։ Ինչո՞ւ։—Վասնզի ինքը—գրական պոռնիկը այդ առասպելը ճիշտ թէ անճիշտ գրի առնելուց զատ այլևս որևէ մասնակցութիւն չի ունեցել ոչ Ա-ին և ոչ էլ Բ-րդ տպագրութեանը։ Բացի նրանից որ ձեռագիրը ամեն տեսակ փոփոխութեան եմ ենթարկել, պատմուածքը մթնացնող ահագին կտորներ ջնջել, կապերն աւելի սերտացրել, լեզուական անհարթութիւնները վերացրել, այլև տարիներից յետոյ Բ-րդ տպագրութեան համար էլի ես եմ կարդացել Ա-ին տպագրութիւնը, հարկաւոր յապաւումներն արել և տպուելիս էլ նորից ու նորից ուղղել ու կոկել լեզուն։

Հիմա թո՛ղ գրականութիւնից բան հասկացողն ու «խելահաս ընթերցողները» դատեն, թէ ինչ պէտք է եղած լի-

ներ ընագիրը՝ թէ լեզուի և թէ մտքերի կապակցութեան ու դասաւորութեան կողմից։ Եւ հիմա այդ ամենը ուրանալով՝ առանց խղճի խայթ զգալու զզուելի պարծենկոտութեամբ գրում է՝ «խուլերի ճաշակը ես հաշուի չեմ առնում»։

Նորից եմ կրկնում և հարցնում սոդոմեցի հրէշին պաշտպանող խարդախ հոգիներին—այդ կեղծաւոր փարիսեցիներին՝ ինչո՞ւ էր նա ինձ էս գործի մէջ խառնում անազնուաբար, որ պատճառ դարձաւ այս բոլոր անախորժութիւններին։

Երբ համոզուած էի թէ դա մարդածին արարած է և ոչ դժոխքի բնակիչներից որևէ ճիւաղի արգանդից լոյս աշխարհ եկած երկոտանի հրէշ, յանուն բարեկամութեան ես անուշադիր եմ գտնուել՝ երբ մանաւանդ համագիւղացիներիս շահն էլ աչքիս առաջն է եղել, նոյնիսկ կորցրածս գանձը՝ լռութիւնս նորից ձեռք բերելու վերաբերմամբ։ Փոխանակ իրա ժամանակին ինձ համար խնդրելու ում պէտք էր, որ գընայի արտասահման բժշկուելու, ես այդ գրական պոռնիկի համար էի խնդրում-աղաչում Պետերբուրգում հանգ. Կ. Եզեանին, այստեղ—Թիֆլիզում՝ Րաֆֆու մեկենաս հանգ. գնդապետ Ալ. Մելիք-Հայկազեանին՝ միջոց տալ մեր գիւղի վարժապետին գնալ ուսումն շարունակելու, որ գալով՝ գիւղի վրայ քահանայ ձեռնադրուի։

Ես դրա համար՝ հէնց իրա իսկ ասութեամբ և գրութեամբ, ռուս գրականութեանը պարծանք բերող Բելինսկի եմ հանդիսացել իրա համար՝ թէ բերանացի և թէ նամակներովս պակասութիւնները ձաղկելով անխնայ։

Ես դրա համար... սակայն ո՞ր մէկը թուեմ, ընթերցող։

Ուրեմն ո՛րքան ստոր ու անմարդ արարած է այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը կամ՝ ինչպէս լաւ իմացաւ Րաֆֆու մեկենասը, ո՛րպիսի ապականուած ներքին աշխարհ պիտի ունենայ, որ թոյլ տայ իրան գրելու՝ «խուլերի ճաշակը ես հաշուի չեմ առնում»։

Այդ մի ա՛յնպիսի հրէշային ապերախտութիւն է, որ վայել է միայն ամենքից արհամարհուած վայրի մարդուն, ա՛յնպիսի պախարակելի երախտամոռութիւն, որ յատուկ է միայն անաղուհացակեր քրդի շանը։

Եւ իսկապէս, ինչպէս առաջին երեսներում գրեցի, պատճառը սխալմամբ մարդ կոչուածի այդպիսի անշնորհա-

կալութիւնն ու ապերախտութիւնն էր — ճշմարտութիւնը անարգելու այդ աստիճան անամօթ լրբութիւնը, որ ստիպուած եղայ՝ կամքիս ու համոզմունքիս հակառակ և սրտի կսկիծով, միշտ սուրբ համարածս մամուլի մէջ այսպիսի անսովոր լեզուով խօսելու։

Այն միայն Աստուծուն է յայտնի, թէ քառորդ դարուայ մէջ ինչքան նիւթական վնասներ եմ քաշել, ո՛րքան անախորժութիւններ եմ ունեցել, ինչ վիրաւորանքներ եմ կրել թէ խմբագիրներից և թէ նրանց թերթերի խելօք ու յիմար աշխատակիցներից՝ մամուլի մասին այդպիսի բարձր համարումն ունենալուս համար։

Եւ հիմա, փա՜ռք Քեզ, Աստուած, տեսէք թէ ո՛վքեր են ուզում ինձ թելադրել, թէ ինչ լեզուով ու ինչ ոճով պէտք է խօսել մամուլի մէջ, որ դէմ չլինի Էտիկային, Գեղարուեստին, Վայելչութեան...

Բայց այդ մարդիկ՝ կամ այն է որ իրօք մտաւոր կոյր են, ուստի-և չեն հասկանում, և կամ այն՝ որ կեղծ ու անազնիւ լինելով դիտմամբ չեն կամենում հասկանալ (երևի իրանց ձեռնտու չէ), որ այդ գրական խուլիգանն ու մտքի պոռնիկը այնքան ընկել է բարոյապէս, որ դրան ըմբերանելու, դրա՝ ամենքի համար զզուելի լրբութիւնն ու մեծամտութիւնը վերացնելու, ցածահոգի ստոր մարդուն միայն յատուկ բամբասանքներ անելուց և ամարդի զրպարտութիւններ յերիւրելու տգեղ փէշակից ձեռք վերցնել տալու ուրիշ ելք, ուրիշ ճար չկայ։

Թո՛ղ հասարակական շահը անձնական օգուտից վեր դասող բարոյական ու բարեմիտ ընթերցողները ցոյց տան՝ այդ ազնիւ նպատակիս հասնելու մի այլ միջոց, համոզեն ինձ այդ միջոցի աւելի նպատակայարմար լինելը և ես պատրաստ եմ բոլոր գրածներս յետս առնել և հասարակութիւնից անկեղծօրէն ներողութիւն խնդրել։ Իսկ մինչ այդ՝ մինչև գրական խուլիգաններին և մտքի պոռնիկներին ուղիղ ճանապարհ ցոյց տուող միջոցի գտնուելը թո՛յլ տուէք որ ես մնամ իմ համոզմունքիս մէջ։

Նորից եմ կրկնում՝ ուրիշ ելք, ուրիշ ճար չկայ այդ սխալմամբ մարդ կոչուած անզգամ Քամալեանց Սարգսին

ըմբերանելու, դրան իրա չափը ցոյց տալու, պարծենկոտութեան, ինքնագովութեան զզուելի ախտից բուժելու։

Երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում տեսածներս, իմացածներս ու դիտածներս մատնացոյց արին այս միակ ելքի վրայ։

Գուցէ ոմանք միամտաբար և կամ փարիսեցիաբար առարկեն, թէ այնուամենայնիւ իբրև հայ-քրիստոնեայ պէտք էր ներողամիտ լինել։

Նախ՝ ներում են նրանց, որոնք իրանց սխալները խոստովանելու, իրանց վատ ու անազնիւ ընթացքն անկեղծօրէն ուղղելու առաքինութիւնն ունին։ Մինչդեռ հայ-դպրոցներին անպատուութիւն բերող Թամալեանց Սարգիսը՝—որից Ներս. Դպրանոցի համարեա ամբողջ ուսուցչական խումբը զզուելով զզվում է և անունը լսելիս զայրոյթով թքում,—իսպառ զուրկ և թափուր է այդ առաքինութիւնից։

Երկրորդ՝ շնորհիւ մեր անբարոյական հոգևորականների ընդհանրապէս և մասնաւորապէս բարոյականութեան մասին խայտառակ ու անպատուաբեր հասկացողութիւն ունեցող, փութկոտութեամբ արուամոլների համար դասեր տանող բարձրաստիճան արհիների և մանաւանդ՝ սուտ, խաբեբայ, անազնիւ, ցածահոգի և սուտ-քրիստոս ոչ-բարով աստուածարան քահանայի և ամեն տեղ եկեղեցու բեմից՝ «ճշմարտութիւն», «ճշմարտութիւն», «միայն ճշմարտութիւն» քարոզող, իսկ կեանքի մէջ անազնուաբար սուտ ու խաբող աստուածաբան վարդապետի, այո՛, շնորհիւ դրանց հետզհետէ դադարեցի հայ-քրիստոնեայ լինելուց և դարձայ հայ-մովսիական, ուստի-և սրբազան սկզբունքս է՝ «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման». սկզբունք՝ որի նման լաւը ոչ եղել է, ոչ կայ և ոչ էլ կը լինի աշխարհիս երեսին։

Իսկ եթէ չէք կամենում որ «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման» սկզբունքը տիրապետող լինի, ապա ուրեմն միք անիլ ուրիշներին այն, ինչ-որ չէք ուզում որ ուրիշներն անեն ձեզ։

Եւ որպէսզի փայտ վերցնելս էլի իմանան ... .—արձակածս նետը այս անգամ ևս նախկինների նման ամենափոքր չափով իսկ չվրիպէ իր կէտ նպատակից, բարոյական պարտքս եմ համարում ասելու, որ այդ՝ ոչ-բարով աստուածարանների մէջ չէ բարձր. Կարապետ վարդապետը։

Եթէ կեղծաւոր փարիսեցիք արգելք եղած չլինէին «Դիտակ» շաբաթաթերթի մէջ այլանդակ բարոյականի տէր Շմեղի՝ X հարուստից խնդրած դրամը մերժուելու համար յերիւրած ամարդի պասկվիլի առիթով բողոք-նամակիս լոյս տեսնելուն, գուցէ հիմա ես ստիպուած չլինէի 10—12 տարուայ պատուաւոր լռութիւնս խզել և կամքիս ու համոզմունքիս հակառակ՝ սխալմամբ մարդ կոչուածի մասին այսքան գրել, որ մեծ, շատ մեծ պատիւ է այդ գրական խուլիգանի, այդ մտքի պոռնիկի, ի-մի բան՝ այդ զզուանքի զգացմունք յարուցանող, խեցգետնից էլ ստոր կենդանու համար։

Եւ այդ տեսակ անմ՛րդ արարածը համարձակվում է ոչ-միայն սիրոյ—այդ սրբազնագոյն զգացմունքի մասին բերան բանալ, այլ դեռ անամօթութիւն ունի լրագրի մէջ ևս գրելու այդ սիրոյ մասին, նրանով նուէրներ անելու հանգուցեալների յիշատակին, երբ ցերեկուայ լոյսի պէս պարզ է, թէ այդ այլանդակ բարոյականի տէր, այդ աննորմալ հակումով տանջուող սոդոմեցի հրէշը սէր ասելով «ինչ» է հասկացել ու հասկանում։

Իբրև Լևոնիկիս՝ այդ ազնիւ հոգու կեանքի վերջին մասում եղած նրա միակ մտերիմ ընկերը հոգոյս բոլոր զօրութեամբ, իմ ամբողջ էութեամբս բողոքում եմ այն սրբապղծութեան դէմ, որ գործել է սխալմամբ մարդ կոչուածը՝ գողացած «Սիրտ» գիրքը նուիրելով նրան և անմոռանալի Մելիքսեդէկ Մեհրաբեանին։

Յատուկ կը խնդրէի որ ոչ-ոք՝ ինչքան էլ ինքը բարձր կարծիքի լինէր իրա մտաւորականի ու բարոյականի մասին, ինձ իրա չափով չչափէր։ Այո՛, յատուկ կը խնդրէի՝ յանուն ազնուութեան, յանուն ճշմարտութեան։ Ինձնում խօսողը կոյր կիրքը չէր, այլ արդար ու սրբազան զայրոյթը, դէպի որը պարտաւոր են յարգանքով վերաբերուել Ազգիս յոյս մատաղ սերնդի լաւ ապագայի նախանձախնդիրները—բոլոր ազնիւ, ճշմարտասէր և բարոյական մարդիկ. եթէ իրօք ազնիւ են, ճշմարտասէր և բարոյական և ոչ-թէ այդպէս են համարվում միայն դժբաղդ թիւրիմացութեամբ՝ շնորհիւ իրանց դիրքի, ճակատագրի խաղով ստացած բարձր կրթութեան, պաշտօնի և կամ հագուստի։

Յօդուածիս սկիզբը «Զարկում» տպուելիս յարգելի պ. Զաք. Գրիգորեանը ևս իրա կողմից էր պատասխան գրել և ուղարկել «Մշակին», սակայն չէին տպել թէ երկար է։

Երբ մէկը մի հարցի մասին բան է գրում և իսկոյն չի տպվում, կարդալով նոյն հարցի մասին ուրիշների գրածները, բնական է որ օգտուի նրանցից և փոփոխութիւններ անէ՝ իրա պատասխանը աւելի ազդու և մանաւանդ աւելի անսխալ դարձնելու համար։ Բայց որովհետև այդ փոփոխութիւնները գրական գողի հաշուին չեն գալիս, նրա տունն աւելի են քանդում, պարզ է թէ նրան չէին դուր գալ, ուստի-և յարգելի պ. Զաք. Գրիգորեանի խիստ հետևողական, անձնականից հեռու և հասարակական օգտի շրջանակում եղող ուշագրաւ ու խրատական յօդուածը չակերտաւոր մանկավարժը անուանում է՝ գռեհիկ ու սին հայհոյանք, ապա այնքան է լրբանում ո՛չ-բարով աստուածաբանը, որ այդ էլ քիչ համարելով՝ հաչում է նրա վրայ։

Սակայն առաջ բերեմ այստեղ պ. Զ. Գրիգորեանի պատասխանը, որ բարեմիտ ընթերցողները անձամբ տեսնեն այդ ուշագրաւ պատասխանի «գռեհիկ» լինելն ու այլ «պակասութիւնները»։

«ԹՆԹՆԻ ԹԻՒՐԻՄԱՑՈՒԹԻՒՆ»

—

Թիֆլիզ, 17 փետր. 1907 թ.

Պ. Ս. Քամալեանցը «Մշակի» անցեալ տարուայ նոյեմբերի 2-ի № 240-ի մէջ, ըստ իր ագեղ սովորութեան, սխալ ու ստերով լի տեղեկութիւններ է հաղորդել հասարակութեան, վասնորոյ ճշմարտութիւնը վերականգնելու համար խնդրում եմ, որ իմ այս պատասխանիս էլ մի անկիւն շնորհէք «Հովիւ»-ի մէջ, քանի-որ «Մշակ»-ը չկամեցաւ տպել իրա ժամանակին։

Պ. Ս. Քամալեանը պարապում էր ժողովրդի մէջ եղած հէքեաթներն ու առակները՝ յաջող թէ անյաջող, հարազատութեամբ թէ ոչ, գրի առնելով։ Սակայն երբ տիկին Նադիրեանի ծախսով գնաց Գերմանիա աստուածաբանութիւն ուսանելու, վերադառնալուց յետոյ՝ իբրև կրթութիւն ստացած մարդ այլևս լայնեղ չարաւ հէքեաթների ու առակների գրի առնելը շարունակել, այլ սկսեց իրա համար փէշակ շինել—հայ հասարակութեան աչքում յարգանք վայելող յայտնի հեղինակների երկերը կրճատել, հարկաւ տեղ-տեղ էլ աղաւաղել՝ փոփոխելով ըստ իրա քմահաճոյքի, և իբրև սեպհականութիւն իրա անունով իբր «կազմողի», հրատարակել։ Ահա այդ կերպ է վարուել պ. «աստուածաբանը»՝ Ստ. Նազարեանցի, Խ. Աբովեանցի, Ծերենցի և Փիլ. Վարդանեանցի հեղինակութիւնների ու թարգմանութիւնների հետ։ Իսկ թէ ապագայում ում տպուած-պատրաստի աշխատութիւնները պէտք է սրբագրելով ու բարեփոխելով (!?) «կազմէ» ու հրատարակէ որպէս իրա մտքի արդիւնք, այդ ի-հարկէ նոյն «աստուածաբանի» գաղտնիքն է։

Այսուհետև մեր մանուկ կարդացողները այլևս նեղութիւն չպէտք է կրեն գլուխ կոտրել և ուսանիլ՝ կարդալով Նազարեանցի, Աբովեանցի, Ծերենցի և այլոց գրուածքները, այլ կը ճանաչեն միայն մի անձնաւորութիւն—Քամալեանց Ս. անունով, որի մէջ կ'ամփոփուի հայ ազգի բոլոր նշանաւոր հեղինակութիւնները և... պրծաւ-գնաց։ Հետևապէս պ. Ս. Քամալեանցը մեծ, շատ մեծ ծառայութիւններ պիտի անէ մեր յարաճուն մանկութեանը—մի կողմից թեթևացնելով ուսանող սերնդի՝ պատահող լեզուական, քերականական կանոնների ու մտքերի ըմբռնողութիւնը, միւս կողմից իրա մէջ պարունակելով մեր բոլոր հեղինակների սրբազան ու վեհ զգացմունքներն ու գաղափարները... Որպիսի՜ յանդգնութիւն, որից կը քաշուէր ու կամաչէր ամենախայտառակ թերուսն անգամ, եթէ պատիւ ասուած գաղափարի մասին պարզ գիտակցութիւն ունենար։

Առհասարակ՝ որքան նկատել են ինձ հետ նաև շատերը, պ. Քամալեանցը շատ մեծ կարծիք ունի իրա մասին, այնքան մեծ, որ այդ բանը իրա մէջ պահել ու պարտկել չկարողանալով, լրագրութեամբ էլ հրապարակ է հանում, որպէսզի

ամենքը ևս իմանան, թէ իրա հրատարակած գրքերը «ընտիր ընթերցանելի եւ նուէրներ տալու գրքոյկներ են»...

Ընդունուած ու վայել բան չէ, որ իրա պատիւը գնահատող որևէ գրական անձը հրապարակ դուրս գայ և անձամբ գովաբանէ իրա գրքերը... Երևի թէ Գերմանիայում սովորած «աստուածաբանութիւնն» է թելադրել պարոնին այդ «համեստութիւնը» բանացնելու, որ այդպիսի տարրական քաղաքավարութիւնն անգամ չի հասկանում: Սակայն տեսէք թէ «աստուածաբան» պարոնը ինչ երկդիմի բառեր է գործածում իրա «կազմած» և հրատարակած գրքերի մասին:

«Ինչ վերաբերում է, գրում է նա, այն կէտին, թէ որքան հաւատարիմ եմ մնացել բնագրի ոգուն և լեզուի քաղցրութիւնը պահպանել, այդ զգում է իւրոյն ամեն մի խելահաս ընթերցող»:

Սակայն այդ պարբերութիւնից ամենևին չի իմացվում, թէ ում լեզուի քաղցրութիւնն է պահպանուել՝ հեղինակի՞, թէ՞ «կազմողի»: Ցամենայն դէպս չի կարող հեղինակինը լինել, քանի-որ «կազմողը» ըստ քմահաճութեան թէ կրճատել և թէ փոփոխել է և այն...«ազատ փոփոխել»:

Մի կողմ թողնելով բուն հեղինակների աշխատութիւնների ուսումնասիրելը՝ թէ լեզուաբանական, թէ քերականական և թէ դասաւորութեան կողմից, և այն՝ թէ բնագրի այս ինչ կամ այն ինչ կտորը ինչ զգացմունքներ, ինչ մըտքեր ու խոհեր է զարթեցնում ընթերցողի հոգու և սրտի մէջ, անցնենք ուղղակի մեզ վերաբերեալ խնդրին:

Պ. Քամալեանցը գրում է.

«Սովորաբար գրքի ճակատին լինում են հրատարակող անձանց կամ հաստատութիւնների անունները: Այդպէս ոչ մի բան չկար յիշեալ գրքի կազմի վրայ»:

Պարոնի այդ ասածը մի այնպիսի ափաշկարայ պոչաւոր սուտ է, որ միանգամայն անվայել է աստուածաբանութիւն ուսուցանող ուսուցչի, եթէ չասենք ուրիշ բան: Ցանկացողը կարող է մի րոպէով մտնել գրախանութս և ստուգել իմ ասածի ճշմարիտ լինելը, իսկ «աստուածաբան» Ս. Քամալեանցի միտումաւոր եւ անպատուաբեր ստախօսութիւնը:

Սակայն այդպիսի դիտաւորեալ ստեր հնարելը, ինչպէս ամենքս էլ գիտենք լրագրութիւնից, պ. Քամալեանցի սիրած

փէշակն է, ուստի զարմանալու չէ, որ այդպիսի անպատուաբեր բաները՝ պարոնի հասկացողութեամբ «թեթև թիւրիմացութիւն է»:

Բայց գիտէ՞ք բանն ինչումն է, ընթերցող: «Հրատարակութիւն Զաք. Գրիգորեանցի «Կովկասեան» գրավաճառանոցի» խօսքերը տպուած է, ինչպէս առհասարակ սովորութիւն է, գրքի արտաքին գունաւոր թղթակազմի (оболочка-ի) ճակատին: Հետևապէս եթէ որևէ պատճառով այդ թղթակազմը գզլեն—պոկեն կամ գիրքը կազմեն առանց այդ թղթակազմի և այդ վերտառութիւնը այլևս չլինի, ինչ ասել կ'ուզէ որ պ. Քամալ.-ի նման յանդուգն ու անբարեխիղճ մարդու համար կարող է պատճառ լինել լրագրական ասպարէզ դուրս գալու և առանց կարմրելու գրել՝ «այդպէս ոչ մի նշան չկար գրքի վրայ»:

Ազգային առածն ասում է՝ ստախօսի պոչը կարճ կը լինի: Միթօմ—իբրև-թէ պ. Քամալեանցը չգիտէր, որ հանգուցեալ Ծերենցի երեք պատմական վէպերի հրատարակիչը տողերիս գրողն է: Ես այդ բանին անկարող եմ հաւատալ, այլապէս պէտք է ընդունել, որ պարոնը տարիներով ոչ-թէ վարժապետ է եղել, այլ մի հասարակ չօբան, կամ առ-առաւելն՝ մի տգէտ տիրացու, և այդպէս էլ մնացել է, չնայելով Գերմանիայում ուսած լինելուն:

Ախր այդ ի՞նչպէս է որ ամենքին յայտնի է այդ բանը և մօտ քառորդ դար է՝ շարունակ երկրագնդի ամեն կողմերից ինձ են դիմել և դիմում՝ իբրև հրատարակողի, ու պահանջում Ծերենցի պատմական վէպերը, իսկ մեզ հետ միենոյն քաղաքում ապրող և հայ դպրոցներում ուսուցչութիւն անող Քամալեանց Ս.-ին յայտնի չէր այդ բանը: Չլինի՞ թէ այդ անգիտանալը ևս լոկ «թեթև թիւրիմացութիւն է»:

Սակայն ես համոզուած եմ, որ այդ բանը շատ լաւ գիտէր պ. «աստուածաբանը», և եթէ ինքը խալիս ոսկի, այս ինքն՝ ազնիւ մարդ լինէր, ուղղակի կը խոստովանուէր եղածը: Բայց ինչպէս երևում է պ. Քամալեանը ազնիւ մարդ լինելու գաղափարի մասին հասկացողութիւն չունի, քանի-որ պարոնի համար ամեն բան էլ «թեթև թիւրիմացութիւն է»:

Օրինակ՝ նա իմ իրաւունքը ոտի տակ տալով՝ ինձ նիւթական վնաս է հասցնում և այդ պարզ բանը «թեթև

թիւրիմացութիւն է համարում։ Մի խայտառակ տգէտ տիրացուն անգամ իրան թոյլ չէր տալ այդ բանը։ Նոյնիսկ ինձ օտար մարդիկ իմ փոխարէն վրդովվում և զայրոյթով պախարակում են պարոն «կազմողմին» իր տգեղ ու անազնիւ արարքի համար, իսկ ինքը այդ ևս չնչին բան է համարում և «թեթև թիւրիմացութիւն» անուանում։

Սակայն ուրիշ ինչ կարելի է սպասել մի մարդուց, որ թէև «աստուածաբան», «մանկավարժ» (երանի մեր ազգին) ու էլ չգիտեմ ինչ ու ինչ է համարում ինքն իրան, բայց մի բոլորովին անկիրթ մարդու նման առանց քաշուելու, առանց ամաչելու մէջ էր բերել գործից բոլորովին հեռու և գործի հետ ոչ մի կապ չունեցող մարդու մարմնական պակասութիւնը—չլսելը և լրագրի ու խօսակցութեան նիւթ շինել, որ յատուկ է միմիայն տգէտներին։

Եւ այդպէս տմարդօրէն էր վերաբերուել մի մարդու վերաբերմամբ, դէպի որը, որքան ինձ յայտնի է, խորին յարգանքից ու երախտագիտութիւնից զատ ուրիշ ոչ մի զգացմունք չպէտք է ունենար պարոն «աստուածաբանը», եթէ իրօք ազնիւ մարդ է և ոչ թէ գլխովին դրա հակառակը։ Արդեօք բնական չէ՞ չինիլ հարցնելու՝—պ. Բամալեանց, դուք տիկին Նազիրեանի փողերը մի՞թէ նրա համար էիք ստանում, որ այդ տեսակ զովելի «աստուածաբանութիւն» և անպատուաբեր երախտամոռութիւն ուսանէիք արտասահմանում։ Ամօթ։

Ահա այդ պարոն Բամալեանցն է, որ գրել է՝ դարձեալ առանց ամաչելու, նաև հետևեալը.

«Երկրորդ գիրքը, որ ձեռնարկեցի համառօտել և լեզուն կոկելով կովկասահայ պատանիներին մատչելի դարձնել, այդ Ծերենցի «Թ Դարու Երկունք» էր։ Աշխատանքս վերջացած էր, երբ լսեցի պատահմամբ (որպիսի անամօթ և անպատկառ ստախօսութիւն), որ պ. Զ. Գրիգորեանցը պրետենզիաներ է յայտնում Ծերենցի աշխատութիւնների վրայ»։

Պարզ երևում է որ պ. Բամալեանցը՝ իրա ուզածը յաջողեցնելու համար ոչ-միայն չի կամենում ոչ մի իրաւունք ճանաչել, այլև շատ տեսակ ճանապարհներ գիտէ իրա նպատակին հասնելու համար։

Մի օր այդ «բարեկիրթ» պարոնը ըստ սովորականին մտնում է գրախանութս և խօսակցութեան միջոցին ասում.

«Ես այժմ զբաղուած եմ Սասունցի Յովհանը մեր կովկասահայ բարբառի վերածելով»։

Այդ լսելով ես իսկոյն բողոքեցի և յանդիմանեցի։ Մեր խօսակցութեանը ներկայ էին պ. պ. Միքայէլ Սալամբէկեանը և Ղազարոս Կարապետեանը։ Ամեն կերպ աշխատեցի հասկացնել պարոնին, որ ոչ-միայն առաջին տպագրութիւնը՝ որ դեռ սպառուած չէ, այլ երկրորդ տպագրութեան իրաւունքը ևս ինձ է պատկանում, որի համար կանխիկ դրամ եմ վճարած և գրաքննիչի պահանջմամբ նոյնիսկ ստորագրութիւն էլ ունիմ Ծերենցից, և եթէ ինքը իրա մտադրութիւնն իրագործի, վերին աստիճանի տմարդի բան արած կը լինի՝ ինձ նիւթական վնաս հասցնելով։

Հիմա թող ընթերցողը իմ այդ բոլոր ասածներս համեմատի «պատահմամբ լսեցի» խօսքի հետ և ըստ այդմ էլ գաղափար կազմի պ. Բամալեանցի ներքին աշխարհի մասին։ Վասնզի նա այդ ամենը առ-ոչինչ համարելով՝ թեթև սրտով գրում է Ծերենցի փեսայ պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցին և՝ խարդախներին միայն յատուկ ուզած ձևով ու մտքով պատկերացնում եղելութիւնը. ուստի-և զարմանալի չէ, որ կարողանում է իրաւունք դուրս կորզել նրանից։ Իբրև-թէ այդ խարդախութիւնը քիչ էր, նեղն ընկնելով՝ ճարպիկութեամբ ուրիշի օձիքից է կպչում։ Տեսէք թէ այդ՝ «պատանիների համար ստացաւ» Բամալեանցը ինչ է գրում.

«Թիւրիմացութիւնը մէջտեղից վերացնելու համար դիմեցի Ծերենցի միակ ժառանգին—նրա փեսայ մեծ պ. Աղեքսանդր Մելիք-Ազարեանցին. Նա խիստ զարմացաւ, երբ ինձանից լսեց (ձեզանից լսողը ուրիշ կերպ չէր կարող անել), որ Զ. Գրիգորեանցը իր հանգուցեալ աներոջ գրքերի վրայ իրաւունք է ուզում բանացնել»։

Իսկ ես ասում և պնդում եմ՝ պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցին եթէ անազնուաբար խաբած չլինէր պ. Բամալեանցը, նա չէր կարող խիստ զարմանալ, քանի-որ նրա աներոջ—Ծերենցի կենդան ժամանակն եմ տպագրել բոլոր պատմական վէպերը. հետևապէս չէր կարող որևէ կեղծիք տեղի ունենալ և միակ ժառանգից ծածուկ մնալ և ուրեմն պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը ոչ կը զարմանար և ոչ էլ՝ առաջին պատահածին իրաւունք կը տար, եթէ միայն պ. Բամալեանցը ան-

վայել միջոցներով չմոլորեցնէր նրան և ապա խաբէր հասարակութեանը՝ իրա խարդախութիւնը քօղարկելու համար։

Կրկնում եմ՝ ես համոզուած եմ, որ պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը շուլավերցի «մանկա...վարժ» Ս. Քամալեանցի կարծած մարդը չէ. եթէ նա գիտենար, որ իր հանգ. աներոջից ստորագրութիւն ունիմ ոչ-միայն առաջին, այլև երկրորդ տպագրութեան համար, նա երբէք ոչ-ոքի և այն առաջին պատահածին օրևէ իրաւունք չէր տալ, ուր մնաց թէ ասէր՝ «հրատարակեցէք, ինչպէս կ'ուզէք»։ Այո, պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցը նախ՝ չէր ցանկալ որ ես վնաս կրեմ, և երկրորդ՝ նա վերոյիշեալ լեզուով խօսելով չէր կամենալ անպատուած լինել իրա աներոջից յարգուած մարդուն։

Եւ այդ ամենը՝ պատանիների սրտացաւ և շուլավերցի «մանկա...վարժ» Քամալեանց Ս.-ի հասկացողութեամբ «թեթև թիւրիմացութիւն է»։

Հիմա թող մեզ դատեն «խելահաս ընթերցողները»։

Զաք. Գրիգորեանց

1907 թ. «Հովիւ» №№ 6 և 7.

Մերկացումներից յետոյ մի այդպիսի տեղին ու ազդու պատասխանը կատարեալ մի շանթ էր, որ ընկաւ սոդոմեցու ապականութիւններով լի գլխին։ Ողորմելին, ինչպէս ասում են, զրկի-փրկի — յանկարծակիի եկաւ։

Թէ մինչև որ աստիճան ծանր ու զգալի էր պ. Զ. Գրիգորեանցի բարոյական հարուածը, այդ պարզ երևում է այն անազնիւ և միայն խուլիգանին վայել քայլից, որ թոյլ տուաւ իրան ամեն բան «թեթև թիւրիմացութիւն» համարող «մանկա...վարժը»։

Անկարող լինելով իրական որևէ փաստ առաջ բերել, շշմած ու շուարուած, այլև զզուելի մեծամտութիւնից չկարողանալով լռել, բայց-և չիմանալով թէ ինչ գրի, դիմեց իր ծերունի և իսկական Busenkamered-ին.

— «Պատուական Busenkamerad. իմացածովս դուք

սրանից 25—30 տարի առաջ գրքերի հաշիւ էք ունեցել գրավաճառ Զաք. Գրիգորեանցի հետ. խնդրում եմ պատմէք ինձ մանրամասն, որպէսզի պատասխանիս մէջ զուցէ կարողանամ ապացուցել թէ նա ազնիւ մարդ չէ...

— Որ մենք իբրև ընկերներ կարող էինք հաշիւներ ունենալ իրար հետ, շատ ճիշտ է,— պատասխանում է փորձառու ծերունին.— սակայն քեզ ինչ և ես ինչու պէտք է այդ ամենը քեզ պատմեմ և այն էլ մանրամասն։ Ամօթ չէ՞, այսքան տարուայ (ոչ-բարով) վարժապետ ես, բայց դեռ այնքանն էլ չես հասկանում, որ հակառակորդի դէմ այդպիսի հարցեր զարթեցնելը ուղղակի ցածութիւն է։ Եթէ սեպհական հաստատ փաստեր չունիս նրա գրածները հերքելու, խելօքութիւն արած կը լինիս, եթէ բոլորովին լռես։ Քեզ աստուածաբան ես համարում, հապա չե՞ս ամաչում, որ դեռ չգիտես, թէ շատ դէպքում լռութիւնը ոսկի է։ Գնա և խելօք կաց — չափդ ճանաչել իմացիր»...

Ուզածի փոխարէն այդպիսի կործանիչ պատասխան ստացողը եթէ պատիւ ասուած գաղափարի մասին հասկացողութիւն ունենար, պէտք է ամօթից գետինը մտնէր։

Բայց որովհետև չակերտաւոր մանկավարժը հէնց էն-գլխից թափուր է ամօթից, ուստի-և՝ իբրև հիւանդագին մեծամիտ, չլսեց այդ խորհրդին. այլ ինքն իրա մասին շատ մեծ կարծիք ունենալով՝ ուզեց ցոյց տալ, թէ ինքը այնքան խելօք է, որ անփաստ էլ կարող պապանձեցնող պատասխան գրել։ Եւ... գրեց ու տուաւ «Հովիւին»։

«Հովիւի» հայր-խմբագիրը այդ անփաստ և միայն հայհոյանքով լի պատասխան-խծբծանքը արհամարհան-

քով վերադարձրեց ո՛չ թէ մէջը կծու խօսքեր լինելու համար, ինչպէս անազնուաբար ճգնում է ցոյց տալ խարդախ գրչակը, այլ հետևեալ խօսքերով.

—«Պառաւական բամբասանքները գրի առնելու բաներ չեն, պ. «աստուածաբան»: Ընթերցող հասարակութեան համար որևէ նշանակութիւն չի կարող ունենալ այն բանը, թէ այս կամ այն անձը նամակ է գրել, սա կամ նա համակրում կամ հակակրում է ձեզ. դրանք բոլորը մասնաւոր բաներ են, որոնց տեղը մամուլը չէ և որոնք յարուցած խնդրին չեն վերաբերում...: Իսկն ասած՝ դուք պէտք է շնորհակալ լինէք, որ չեմ տպում. որովհետև գրածներդ ուղղակի անպատւութիւն են աստուածաբանի տիտղոս կրող մարդու համար: Յօդուածիդ վերնագիրը հայհոյանք է, ապա սկսվում է հայհոյանքով ու բամբասանքներով, շարունակվում անվայել հայհոյանքներով և վերջանում էլի նոյն անվայել հայհոյանքներով»...

Դէ, երբ մի մարդ այնքան անխելք է, որ չըլսեց գրականութեան մէջ ծերացած, փորձառու ծերունուն, այլև ինչպէս կարող էր լսել Հայր-խմբագրին, որի դէմ շատոնցուանից մուռ էր պահում՝ թէ ինչո՞ւ «Հովիւի» մէջ չի հիւրընկալւում իրա գրած յօդուածները, այլ միշտ խմբագրական զամբիւղն է գցում:

Յետ ստացած յօդուածը փոխանակ դէն շպրտելու, որ այնքան նախատինք կուլ տալու պատճառ էր դարձել, ողորմելին գրածները վերև-ներքև արաւ, սկզբի գրած հայհոյանքները յօդուածի մէջ սփռեց, արտագրեց ու նորից բերաւ *): Սակայն «Հովիւի» խմբագրութիւնը էլի մերժեց, թէպէտև շատ խնդրեցի տպելու, որպէսզի ես էլ իմ ասելիքն ասէի և տեսնէինք՝ ո՛ւմ մէրն է լաց լինում: Ուրեմն անազնուաբար ստում է գրական պոռնիկը. թէ՛ այդ և թէ առաջին բերածը շաբաթներով չի պահուել, այլ երբ եկել է, այն-ժամանակն էլ յետ է ստացել. թո՛ղ շուտ գար, շուտ էլ յետ ստանար. խմբագիրը խօմ չէր ատնելու: Ինքը՝ գրական պոռնիկը կարող է իրան շատ մեծ ... երևակայել և դրանով էլ մխիթարուած մնալ և ուրախացնել Ֆուստի-բէգերին ու նմաններին, բայց դա պատճառ չէ որ ուրիշները իրան մարդատեղ դնեն:

*) Իբրև «Հովիւի» խմբագրութեան մօտիկ մարդ, կարդացել եմ գրական պոռնիկի այդ երկու գրածն էլ:

Բայց որպէսզի անբարոյական յօդուածագրի երեսը չտեսնի, Հայր-խմբագիրը ծերունի Busenkamerad-ի միջոցով յետ տուաւ մի տոմսակի հետ, որի բովանդակութիւնն էլ մօտաւորապէս այս էր.

«Պ. Քամալեանց, նորից կրկնում եմ որ այդպիսի անփաստ, «Հովիւի» մէջ յարուցած խնդրի հետ հեռաւոր կապ իսկ չունեցող գրութիւնը չեմ կարող տպագրել. բայց եթէ ըստ էութեան պատասխանէք, խոստանում եմ տպել»:

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ «Հովիւի» № 10-ի մէջ ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ բաժնում այսպիսի հարց էր տուած.

«Ինչո՞ւ այն ուսուցիչները, որոնց բարոյականի դէմ տարակուսութիւններ են լինում, տակաւին շարունակում են իրանց պաշտօնը»:

Ասում են Ներսիսեան Դպրանոցի բարձր դասատանցիների համբերութեան բաժակի մէջ փոթորիկ յարուցանողը այդ հարցը եղաւ: Նրանք գնալով «մանկա...վարժի» մօտ մօտաւորապէս հետևեալ վերջնորոշումն են առաջարկել.

—Դուք պէտք է կամ հրապարակով անհերքելի փաստեր բերէք և վերականգնէք ձեր շօշափուած

պատիւը (անմեղ պատանիք, գոյութիւն չունեցող բանը երբեք չի կարելի շօշափել) և կամ դասի չգաք, այլապէս ամբողջ Դպրանոցի աշակերտների առաջ դասադրուլ կ'անենք։

Հարուածը խիստ էր և բարոյապէս սպանող, ոչնչացնող մի ուսուցչի համար. ուստի ճարահատեալ պատասխանում է աշակերտներին.

— Միքանի օր ժամանակ տուէք, յետոյ ապա էք ձեր ուզածն անելու։

Ջուրն ընկնողը ազատուելու յուսով ծեղիցն էլ է բռնում։ Այն՝ ինչ-որ անկարող եղան հասկացնել փորձառու ծերունին և «Հովիւի» Հայր-խմբագիրը, կարողացաւ անել աշակերտների սպառնալիքը, ուստի և պասկվիլաձև պատասխանը մի կողմը դրաւ և՝ անիծելով թէ աշակերտների աչքը բաց անողներին և թէ իրանց՝ աշակերտներին, գլխի մէջ դեռ միքիչ մնացած խելքով հազիւ հազ կարողացաւ մի անգոյն ու անփաստ բաց նամակ գրել։

Այդ բաց նամակն ստանալուն պէս «Հովիւի» խմբագրութիւնը գրեց պատասխանների մէջ.

Թիֆլիզ. Ս. Քամալեանցին։—Ձեր նամակ կը տպագրուի։

Բայց որովհետև՝ ինչպէս սովորութիւն է, Զատկի տօներից յետոյ հայ պարբերական թերթերը մի կամ միքանի № լոյս չեն տեսնում, «Հովիւը» ինչու պէտք է բացառութիւն կազմէր. սակայն «մանկա... վարժի» համար ինչ նշանակութիւն ունի «ընդհանուր սովորութիւնը», մանաւանդ-որ ինքը աշակերտներից միայն միքանի օր ժամանակ էր խնդրել, իսկ պայմանաժամն անցնում էր։ Այդ բանից սարսափահար ու լեղապատառ իսկոյն մի նամակ է գրում ծերունի Busenkamerad-ին, որի մէջ ափեղ-ցփեղ խօսքեր էր

ուղղել նաև «Հովիւի» խմբագրի հասցէին՝ իրա բաց նամակը անմիջապէս չտպագրելու համար։

Հայր-խմբագիրը՝ սխալմամբ մարդ կոչուածի այդ աստիճան անպատկառ լրբութիւնից վրդովուած, թէև ուզեց նամակը զամբիւղ գցել, սակայն չարաւ, վասնզի արդէն հրապարակով խօսք էր տուել տպագրելու, և տպագրեց։ Ահաւասիկ այդ անգոյն, ուղղակի ծիծաղելի պատասխանը.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ. ԶԱՔԱՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻՆ

Խելացի բան չէք արել, որ չնչին առիթից անտեղի վիրաւորուելով «Հովուի» 6 և 7 №№-ում զետեղել էք մի գռեհիկ գրութիւն։

Ձեր հայհոյանքները թողում եմ անպատասխան։ Ասացէք խնդրեմ, Դուք չէ՞իք 1898 թ. երբ իմացաք թէ տիկ. Նազլըեանը վճռել է ինձ արտասահման ուղարկել, էլ չգիտէիք ինչպէս գովաբանէք ինձ բարերարուհու մօտ առանձին, Վեհափառի մօտ առանձին, Սուրէնեանց սրբազանի մօտ առանձին։ Այն ժամանակ ես ընտիր մանկավարժ էի, ազնիւ մարդ էի, ընդունակ գրող, իսկ այժմ... բոլորովին դրանց հակառակ։ Արդեօք ինչ գաղափար պէտք է կազմած լինին ձեր յիշողութեան մասին էջմիածնում։ Ձեր խանութ յաճախողներից միայն Ծուղուրեանց Տէր-Յ. թող ասի, թէ ինչ գովասանքներ է լսել իմ մասին Ձեր բերանից։ Ձեմ յիշում այն ներբողներով լի նամակները, որ ոգևորուած գրում էիք ինձ Դորպատ եղած միջոցիս։ Աստուածաբանութիւն ուսանելուս մի խրախուսողն էլ Դուք էիք, էլ ինչու էք գրութեանդ մէջ աստուածաբան խօսքն անթիւ անգամ կրկնում։ Դուք չէ՞իք առաջին անգամ ցնծացողը, երբ երկու տարի առաջ լսեցիք թէ Վեհափառն ինձ իբրև կրօնուսոյցի իր գոհունակութիւնը յայտնելու համար Ս. Գրքի մեկնութեան վերաբերեալ գրքեր է նուիրել։ Խորէն էֆէնդին ասածիս վկայ է։

Թէ արտասահման գնալուց առաջ, թէ վերադառնալուց ետ Դուք եղել էք ինձ հետ ամենամօտ բարեկամ. ընդամենը

մի տարի է, որ ձեր աչքում դարձել եմ «անազնիւ մարդ, տգէտ տիրացու, ապիկար մանկավարժ ևայլն»։ Այդ էլ այն պատճառով, որ երևակայում էք, թէ ձեզ միքանի շահու փնաս եմ հասցրել։ Իրողութիւնը կ'ասեմ, թող ընթերցողը դատի, թէ ո՞վ է անարդարը։—Բարձր դասարանի աշակերտներին հարցափորձ անելով նկատել էի, որ Ծերենցի պէս վիպասանի գրքերը շատ քիչ են կարդացվում։ Հետաքրքրուելով իմացայ, որ պատճառը մասամբ արևմտեան բարբառն է. իբրև Ծերենցի ջերմ համակրող՝ վերցրի նրա «Երկունք Թ Դարու» երկը («Աղբիւր-Տարազի» 1895 թ. պրէմիան, գունաւոր երեսով, հեղինակի պատկերը վրէն—գինը 2 ռուբլի։ Զաքար Գրիգորեանցի ազգանուան հետքը չկայ) և հիւսեցի «Սասունցի Յովան» գրքոյկը։ Որոշել էի տպել ընտիր թղթի վրայ և գինը նշանակել 30 կոպ.։ Ծերենցի միակ ժառանգ ճանաչում էի մեծ. պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցին. դիմեցի իւր ժամանակ ու հրատարակելու իրաւունք ստացայ։

Դուք, պ. Զաքար, այդ լսելով զայրացաք, ասելով թէ Ծերենցի գրքերի մինչև երրորդ հրատարակութեան իրաւունքը Ձեր ձեռին է, անհագին փող էք վճարել հեղինակին և ստորագրութիւն ստացել. Մելիք-Ազ.-ը մազի չափ իրաւունք չունի, ես եմ։ Ձեր փորացաւը պարզ էր, բայց ինչ դժուար էր դրան ճար գտնելը։ Եթէ իրաւ հանգ. Ծերենցից ստորագրութիւն ունէիք, ուղղակի ներկայացնէիք նրա փեսային։ Փառք Աստծու, պ. Մելիք-Ազարեանցը ո՛չ աղքատ մարդ էր, ո՛չ անյայտ։ Արդէն «Մշակ»-ում գրել էի, որ իրաւունքը նա է ինձ տուել, իմ միջոցով ձեր կրած նիւթական վնասը կարող էիք նրանից պահանջել։ Եթէ նա կ'ասէր, որ ինքը տեղեկութիւն չունի այդ բանից, այն ժամանակ դատարան կար, դանդատի միջոցով ինձանից մէկին երկու տուգանք կ'առնէիք։ Ինչո՞ւ մինչև օրս ձեր մօտի ստորագրութիւնը ծածուկ էք պահել նրա միակ ժառանգից. գոնէ ինձ անձամբ պ. Մելիք-Ազարեանցը յայտնեց, որ ամենևին տեղեկութիւն չունի այդ ստորագրութեան մասին, ուստի յանձնարարել է պ. Հ. Առաքելեանին, որ ձեզ հետ խօսի, եթէ իրաւ ստորագրութիւն ունէք, իմանայ թէ ինչ պայմանով կարելի է գնել։ Այնուհետև ինձ յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ այդ մտադրութիւնը մինչև օրս անկատար է մնացել։

Այժմ ընթերցողը թող ասի. ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր ձեր առաջ։ Ձեր գործը պ. Մելիք-Ազարեանցի հետ պէտք է լինէր և ոչ ինձ հետ։ Եթէ ցանկանայիք գործը կարճ վերջացնել, Ձեր մօտի ստորագրութիւնը լոյս կը հանէիք։

Դուք գրքոյկներիս մասին էլ միքանի կարծիքներ էք յայտնել—որոնց անհեթեթութիւնը արժէ պարզել։

1. Երեք տարի առաջ ես Ֆր. Հոֆմանից հայացրել եմ մի պատկերազարդ գրքոյկ «Ժամանակը ոսկի» անունով։ Բնագիրը կոչվում է «Zeit ist Geld»։ Այդ նիւթը 50 տարի առաջ «Հիւսիսափայլի» համար թարգմանել է հանգ. Ս. Նազարեան և անունը դրել «Ժամանակը արծաթ է»։ Դուք ինձ մեղադրում էք, որ ես Ս. Նազ.-ի փառքը խլել եմ, այսինքն ինչու նրա անմարսելի լեզուին չհաւանելով, ինքս գերմաներէնից աւելի պարզ աշխարհաբարի եմ վերածել՝ բնագիրը տեղ տեղ յապաւելով։

2. «Վէրք Հայաստանի» գրքի հերոս Աղասին ընթերցող պատանեկութեան մատչելի դարձնելու նպատակով ամենայն խնամքով կազմել եմ «Սիրելի հերոս» գրքոյկը։ Ամեն մի հայ կը խոստովանի, որ Խաչ. Աբով.-ի բնագիրը դժուար է կարդացվում։ Իմ աշխատանքը եղել է միայն դիւրացնել պատանի ընթերցողի գործը։ Բայց արի տես, որ ձեր կարծիքով ես աղաւաղել եմ «Վէրք Հայաստանին» և ինձ սեպհականել։

3. Էդ. Ամիչիսի «Սիրտ» գրքից թարգմանել եմ 9 պատմութիւն և պատկերազարդ գրքոյկով լոյս ընծայել։ Ձեր կարծիքով իրաւունք չունէի այդ անելու, որովհետև 20 տարի առաջ այդ «Սիրտ» գիրքն արդէն թարգմանուած է պ. Փիլ. Վ.-ի միջոցով։ Ի՞նչ վնաս. ես թարգմանել եմ գերմաներէնից աւելի լրիւ օրինակից, նա թարգմանել է ֆրանսերէնից. ես հրատարակել եմ միայն 9 ամսօրեայ պատմութիւնները 10 պատկերով, նա ամբողջ գիրքն առանց պատկերի։ Էլ լեզուի պարզութեան, գնի էժանութեան, տիպի գեղեցկութեան, թղթի լաւութեան վրայ չեմ խօսում։ Ձեր կարծիքով ես Փիլ. Վ.-ի թարգմանութիւնը սեպհականել եմ։

Թող ընթերցողն ասի արդեօք այդպէ՞ս է.

Ս. Քամալեանց

«Հովիւ» № 15. 1907 թ. մայիսի 6.

Մտքի պոռնիկին միայն վայել խարդախութիւնը, որ կատարել էր «Ինչո՞ւ էր հերոսաել» («Սէր ինչո՞ւ է»...) պատկերի հետ, նոյն կերպ է վարուել նաև այդ «Բաց նամակը» արտատպելիս. նախ՝ էլի գրական խուլիգանութիւն է արել—փոխանակ «Հովիւից» նոյնութեամբ արտատպելու իրա պասկվիլ-բրօշիւրի մէջ, երկու տեղ իրան ձեռնտու տողեր է աւելացրել, իսկ մէկ տեղ էլ տողեր հանել, որոնց միայն այնքան էլ ձեռնտու չէր իրան պէս խարդախի համար:

Երկրորդ՝ որպէսզի այդ՝ միայն բարոյապէս ընկած մարդու ստոր խարդախութիւնը ոչ·ոք չկարողանայ իմանալ, ոչ-միայն չի նշանակել «Հովիւի» №-ը, այլև դիտմամբ խարդախել է և՛ տարեթիւը, և՛ ամսաթիւը. փոխանակ 1907 թ. մայիսի 6, նշանակել է՝ 1906 թ. ապրիլի 6:

Հիմա թող ընթերցողը ձեռքը խղճի վրայ դնէ և ասի՝ արդեօք իրաւունք չունիմ այդպիսի ակնյայտնի անազնիւ և ստոր խարդախին գրական խուլիգան և մտքի պոռնիկ անուանելու. որովհետև այդպիսի խարդախութիւնը չի կարող ոչ lapsus calami լինել և ոչ էլ սովորական վրիպակ:

Այդ բաց նամակը թէպէտ մի անհերքելի ապացոյց է սխալմամբ մարդ կոչուածի անամօթ ստախօս լինելուն, բայց ողորմելին կարծել է թէ դրանով պապանձացրել է պ. Զաք. Գրիգորեանցին, և էլի նորից, առանց խղճի խայթ զգալու, թոյլ է տուել իրան՝ երեսի արուար վէր եկած անպատկառ պոռնիկի բերանին միայն սազական պակաս խօսքեր ուղղել յարգելի ծերունի ուսուցչիս հասցէին:

Որպէսզի պարզ ցոյց տամ, թէ այնքան լիրբն է Թամ. Ս. ասուած անմիրգ արարածը, որ ամենքից արհամարհուած լինելը անամօթաբար սուտ չտեսնելու է դնում *) և ամեն բան բացատրում ու մեկնութիւն է տալիս գրական խուլիգանին վայել կերպով, այստեղ առաջ կը բերեմ՝ յատկապէս պապանձումի բառի առիթով իմ գրած նամակը պ. Զ. Գրիգորեանցին և նրա պատասխանը.

Յարգելի Ուսուցիչ

Պարոն Զաքար.

Նամակիս հետ ուղարկում եմ՝ սխալմամբ մարդ կոչուած Սարգիս Թամալեանցի ամիսների տքնութեան ու ճգնութեան արդիւնք-բրօշիւրը, որի մէջ, ինչպէս կը տեսնէք, այդ գրական գողը և (ներեցէք) պոռնիկը ըստ իր սիրած հին փէշակի և բնատուր ծիրքի ուրիշների հետ Ձեզ ես նորից կծելու փորձ է արել երկու տեսակ. մին՝ ուղղակի հայհոյել է Ձեզ, մէկ էլ՝ իրա իսկ գրածը Ձեր դէմ, որ տպուեց «Հովիւի» մէջ, փոփոխել է, ինչ-որ անվայել և ստորութիւն է մի ճշմարիտ, պատուի զգացմունք ունեցող ազնիւ գրագէտին և միայն վայել՝ լաւի ու վատի միջև եղած տարբերութեան գիտակցութիւնից թափուր մնացած գրական խուլիգանին և բարոյապէս ընկածին, որի համար՝ ինչպէս Ձեզ էլ ու շատերին էլ յայտնի է, սուտն ու խարդախելը վաղուց է մարմին ու արիւն դարձած:

Խնդրում եմ կարդաք և բարի լինիք հետևեալ երկու հարցիս պատասխանելու.

ա) Ճի՞շտ է արդեօք, Յարգելի Ուսուցիչ, այդ գրական պոռնիկի ասածը, թէ «Հովիւի» մէջ իրա գրածները այնպիսի անհերքելի (?) փաստեր էին, որ Դուք ճարահատեալ լուռ մնացիք. մինչդեռ ես համոզուած էի թէ Ձեր լռութեան բուն պատճառը Ձեր խորին արհամարհանքն էր դէպի մի բարոյապէս ընկածի անճարակ կմկմոցը:

բ) Առհասարակ ի՞նչ եզրակացութեան եկաք սխալմամբ

---

*) Ասածիս ապացոյցը լրագիրներում տպուած յայտարարութիւնը. Ներսիսեան Դպրանոցից նորերս վռնդուեց իբրև անբարոյական, բայց այնքան պղնձերես, այնքան անամօթն է որ առանց կարմրելու գրել է՝ «Ուսուցիչ (թէ՞ չակերտաւոր մանկա...վարժ) Թամալեանց Ս. մասնաւոր դասեր է տալիս»:

մարդ կոչուած պասկվիլանտի մասին՝ կարդալով նրա այդպիսի լպիրշ ու անպատկառ տոնով գրածը։

Չմոռանամ ասելու, որ «Ինչո՞ւ էր հերսոտել» պատկերը,—որ մի շատ անմեղ պատմուածք էր «Արձագանքում» «Ախր ինչո՞ւ է»... վերնագրով, որի մէջ մի հատիկ վիրաւորական խօսք անգամ չկար, իսկ ամբողջ պատմութիւնից աւելի շուտ պատմողի ապականուած ներքին աշխարհն է փայլում, և ուրեմն աւելի վիրաւորական է իրա համար, քան ինձ համար,—խարդախել է, ուզած տեղերը փոփոխել, բայց իբրև անպատկառ լիրբ սուտ է հրապարակով՝ թէ «նոյնութեամբ է արտատպում»...

Երբ մի մարդ այնքան ստոր է ընկել, այնքան աներեսն է ու աննամուսը, որ իրան թոյլ է տալիս հրապարակում եղած և արդէն հասարակութեան սեպհականութիւն դարձած փաստերը ևս անամօթաբար աղաւաղել և այդ զզուելի խուլիգանութիւնը լրբաբար «նոյնութեամբ արտատպել» է անուանում, էլ կարող էք երևակայել, թէ ի՜նչ ու ի՜նչ ստորութիւններ պէտք է կատարած լինի՝ իրա սեպհականութիւն դարձած դժբաղդ նամակներիս գլխին։

Միշտ Ձեզ յարգող և երախտապարտ նախկին աշակերտ՝

Լևոն Մելիք-Ադամեանց

27 օգոստոսի 1907 թ.

Թիֆլիզ։

Ահա նաև այդ նամակիս պատասխանը.

Սիրելի Լևոն.

Դուք ինձ հարցնում էք՝ ի՞նչն էր պատճառը, որ չպատասխանեցի «սխալմամբ մարդ կոչուած Թամալեանց Ս.-ին»։ Պատճառը, սիրելիս, չէք սխալուել՝ իմ խորին արհամարհանքս էր ու խղճահարութիւնս։

«Աստուածաբանի» պատասխանը «Հովիւ» շաբաթաթերթում լոյս տեսնելուց դեռ շատ առաջ երբ Ներսիսեան Դպրանոցի Մանկավարժական ժողովում և թէ Հոգաբարձութեան խորհրդարանում հարց էր զարթել՝ Թամալեանց Սարգիսը կամ պէտք է դասարանում մաքրուի մամուլի մեղադրանքներից և կամ հեռանայ Դպրանոցից, որ ուղղակի անպատւութիւն է բերում իրա ներկայութեամբ,—իսկ նա

(«աստուածաբանը») փոխանակ անմիջապէս դասարանին դիմելու, ինչ-որ կ'անէր ո՛չ-թէ բարոյական վարժապետը, այլ մի ոգէտ չօքանն անգամ, սկսեց պատէպատ ընկնել և դասարանից փախչել,—մարգարէ չպէտք է լինէր մարդ՝ գուշակելու, թէ չակերտաւոր մանկավարժի օրերը համարած էին և որ նա անպատճառ վռնդուելու էր Դպրանոցից, ինչպէս և իրօք տեղի ունեցաւ յետոյ։

Ահա այդ աչքի առաջ ունենալով, լաւ համարեցի արհամարհել «աստուածաբանի» կմկմոցը՝ հետևելով այն առածին, թէ ընկածին այլևս չեն խփում. իսկ Թամալեանց Ս. աստուածպարոնը խօմ բարոյապէս էր ընկած։ Մանաւանդ-որ այն բոլորը, ինչ-որ գրել էր «Հովիւում» իմ մասին, իսկ այժմ նորից տպել է, այն էլ տեղ-տեղ խեղաթիւրելով, «Ինչո՞ւ էր հերսոտել» և այլն գրքոյկում, իբրև-թէ ես իրան խորհուրդ եմ տուել Աստուածաբանութիւն ուսանելու, իբրև թէ Վեհափառ Կաթողիկոսի, Առաջնորդի և ուրիշ մարդկանց մօտ գովել եմ իրան, այդ բոլորը ո՛չ այլ ինչ են, բայց եթէ «ցնդաբանութիւններ և հիւանդ ուղեղի վիժմունքներ»...

Կարծում եմ որ առաջին հարցիդ պատասխանած լինելով՝ պատասխանած եղայ նաև երկրորդ հարցիդ։ Ախր ուրիշ ի՞նչ կարելի էր սպասել բարոյապէս ընկած մի մարդուց, եթէ ոչ անպատիւ ու անազնիւ վարմունքներ։

Երբ մի մարդ՝ աստուածաբանի տիտղոս է իրան սեպհականում, բայց այնքան էլ չի հասկանում, թէ մէկից խնդրած դրամը մերժուելու համար չի կարելի ջգրու այնպիսի մուրտառ պասկվիլ շարադրել, ինչպիսին որ այդ տարօրինակ «աստուածաբանը» գրել էր X հարուստի մասին բաւական չէ, այլև վստահացել է առանձին գրքի մէջ էլ լոյս հանել, որպէսզի թէ բարոյապէս վնասած լինի X հարուստին և թէ երկու՝ իրար հետ խաղաղ ապրող ամուսինների մէջ գժտութիւն գցի և այնքան է իր այդ պախարակելի շաւղով առաջ ընթացել, որ առանց կարմրելու նոյնիսկ X հարուստի հանգուցեալ ծնողի մարմնական պակասութիւնը ևս մէջ է բերել, ինչպէս-որ չէր ամաչել ձեր չլսելը ևս խօսակցութեան և լրագրութեան նիւթ շինել, այլևս ի՞նչ կարելի է պահանջել իրերի մասին այդպէս սխալ ու անպատուաբեր հասկացողութիւն ունեցող «աստուածաբանից»։

Երբ մի մարդ ինքն իրան մանկավարժ է անուանում և միևնոյն ժամանակ չի հասկանում, որ եթէ ինքն անկարող է իր սիրած հին փեշակից—զրպարտելու սովորութիւնից ձեռք վերցնել, բայց գոնէ պարտաւոր է ննջեցեալներին բերան չբերել, այլևս ինչ լաւ բան կարելի է յուսալ այդպիսի փըչացած մտածողութիւն ունեցող «մանկավարժից»։

Երբ մի մարդ իրան գրագէտի տեղ է ուզում ծախել հասարակութեան վրայ, բայց գոնէ այնքանն էլ չի հասկանում, որ վերին աստիճանի անազնիւ վարմունք և ստորութիւն է ուրիշների անունով եկած նամակները բանալը և կամ առանց իրաւունքի ուրիշից ստացած մասնաւոր նամակները հրատարակելը, այն էլ աղաւաղած, ինչպէս գրում էք, ինչ-որ, այո, պատիւ չէ իսկական գրագէտ և փոքրիշատէ բարեկրթութեան տէր մարդու համար, այլևս ինչ վատ բանի ասէք որ ընդունակ չլինի այդպիսի «գրագէտը»։

Երբ մի մարդ՝ զրկուած անափառութիւնից և լոկ իրա գըրպանի օգտի համար առանց խղճահարուելու ուրիշների մտքի յղացումներով կամենում է իրան նշանաւոր հեղինակ ցոյց տալ, այդպիսի անափառը ինչի՞ց կարող է այլևս ամօթ ու պատկառանք ունենալ։

Երբ մի մարդ բարեկամութեան անունով է երդվում հրապարակով և միևնոյն ժամանակ ապականուած հոգու բոլոր զօրութեամբ ձգտում է զանազան հնարքներով 40 տարի իրար պատիւ ու մեծարանք տուող, դէպի միմեանց յարգանքով վերաբերուող բարեկամներին—ինձ ու պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցին կռուացնել՝ մեր մէջ անհամութիւն ու անախորժութիւն սերմանելով, կարո՞ղ է այլևս այդ տեսակ մարդու համար սրբութիւն լինել։

Երբ մի մարդ ինքն իր ցուցակ ծառայութիւնն է տալիս և ի-միջի այլոց իրան «25 տարուայ գրող» կոչում, բայց չի հասկանում որ տարիներ առաջ գրած ու հասարակութեան սեպհականութիւն դարձած մի անմեղ պատկեր՝ եթէ իբրև փաստ է առաջ բերում, իրաւունք չունի նոյնիսկ աննշան փոփոխութիւն իսկ անելու, այնինչ ինքը՝ պատկեր Նարագրողը անազնուաբար փոփոխում է այնպէս, որ վիրաւորական դառնայ, և դեռ այդ էլ քիչ համարելով հրապարակով ուրանում է արածը, ասելով՝ «նոյնութեամբ եմ ար-

տատպում», այլևս կարո՞ղ է այդպիսի խարդախ մարդը ընդունակ լինել անկեղծ բարեկամութեան, ազնիւ գործունէութեան և ինչ արժէք կարող է ունենալ օրինաւոր մարդկանց աչքում այդպէս մարդու ասածն ու գրածը։

Երբ մի մարդ իրան՝ և՛ գրագէտ է ցոյց տալիս, և՛ հեղինակի տեղ ծախում, և՛ 25 տարուայ գրող անուանում իրան, և՛ «գերմանական աստուածաբանի» տիտղոս իրան սեպհականում, բայց այնուամենայնիւ դեռ չգիտէ, դեռ չի հասկանում, որ չի կարելի մի քահանայ խմբագրի դէմ այնպիսի անհամեստ խօսքեր ու ակնարկութիւններ գրել լոկ միայն նրա համար, որ արժ. Տէր-Եզնիկը իր բարոյական պարտքն է կատարել, այն է՝ իրա շաբաթաթերթում իմ «Թեթև թիւրիմացութիւն» յօդուածիս հետ ամենևին կապ չունեցող հայհոյական յօդուածները մերժել է միշտ՝ խոստանալով ըստ էութեան պատասխանը տպելու, այո, երբ այդ տարօրինակ թէ նորօրինակ «աստուածաբանը» այդ էլ չի հասկանում, դէ, ասացէք, սիրելի Լևոն, այլևս ո՛րնէ լաւ գործ, ազնիւ վարմունք կարելի՞ է յուսալ մի այդպիսի բարոյապէս և մըտաւորապէս ընկած մարդուց։ Մախլաս։

Բայց ամենից հետաքրքիրը և թէ միանգամայն ծիծաղելին այն է, որ ինձ դատարանի դուռն է ցոյց տալիս այն մարդը, որ նոյն դատարանից ինքը հաստ ոտքով է փախչում առանց յետ մտիկ տալու։ Ուրեմն պարզ է թէ այդ նորօրինակ «աստուածաբանը», այդ չակերտաւոր մանկավարժը իրա գրածի միտքն անգամ լաւ չի ըմբռնում, այլապէս ինքը իրա գլխին չէր խփել, այն է՝ ինքը դատարանից փախուստ չէր տալ, իսկ ինձ նոյն դատարանի դուռը ցոյց տալ։ Այո, պարզ է շատ որ ինքը իրա գրածը ես չի հասկանում։ Իսկ եթէ հասկանում է, բայց այնուամենայնիւ սուտ չգիտեցողս է իրան ցոյց տալիս, ասել է այդ տարօրինակ «աստուածաբանը» այն տեսակ խարդախ մարդկանցից է, որից ամէն տեսակ վատ և անազնիւ բան սպասելի է։

Որ վերի բոլոր գրածներս ճիշտ են, ազնիւ մարդկանց մէջ դրանց մասին երկու կարծիք չի կարող լինել թէև, բայց-և-այնպէս մեղաւորը Քամալեանց Սարգիս ասուած պարոնը չէ, այլ այն կաթը, որ ծծել է նա, և այն շրջապատը, որ մանկութեան ժամանակ կրթել է նրան և ազդեցու-

թիւն ունեցել վրան։ Այժմ արդէն շատ ուշ է, ոչնչով չի կարելի ուղղել այդ տեսակ մարդուն, վասնզի ըստ ժողովրդական առածի՝ «Ծծի կաթի հետ ներս գնացածը հոգու հետ միայն դուրս կը գայ»։

Հաւատացէք ինձ, սիրելի Լեոն, հիմա ինչքան էլ գրուի այդ չակերտաւոր մանկավարժի մասին, ինչքան էլ նրա հոգու այս կամ այն տգեղ կողմը մերկացնուի, էլի ոչինչ չի օգնիլ, ոչ մի բանով չի ուղղուիլ ու բարեկաւուիլ այդ արդէն հասակն առած-պրծած մարդու փչացած ներքին աշխարհը՝ լինէր դա «աստուածաբան» Քամալեանց Սարգիս, թէ մի այլ անձնաւորութիւն։

Ըստ առաջնոյն Ձեզ սիրող և միշտ բարիդ կամեցող՝

Զար. Գրիգորեանց

3 սեպտեմբերի 1907 թ.
Թիֆլիզ։

Անչափ ցաւում եմ, որ այս րոպէիս ձեռքի տակ չունիմ ոչ «Վէրք Հայաստանին» ու «Սիրելի Հերոս» գրքերը և ոչ էլ «Հիւսիսափայլի» №№-ը։ Իսկ թէ «Սասունցի Յովհան» գրքի և թէ յարգելի պ. Աղ. Մելիք-Ազարեանցին սխալեցնելու մասին արդէն խօսուեց վերը։

Ի՛նչ վերաբերում է «Ժամանակը ոսկի» գրքին, այսքանը միայն կ՚ասեմ, որ «Zeit ist Geld»-ը հայերէն պէտք է լինի՝ «Ժամանակը ոսկի է» և ոչ թէ «Ժամանակը ոսկի»։ Սակայն խարդախ ազատ (?!) փոխադրողը դիտմամբ է այդպէս արել որ իգակոբուստ անէ, որպէսզի ոչ-ոք չիմանայ թէ այդ պատմութիւնը արդէն վաղուց կար հայերէն թարգմանուած և հետաքրքրուողը չհամեմատէր և չտեսնէր նոր թարգմանչի գրական շահատակ լինելը։

Գալով «Սիրտ» գրքին, գզուելի պասկվիլանտ ու բանագողը մեծամտութեամբ միայն իրա գլուխն է գովել, այն է՝ որ ինքը լրիւ օրինակից է թարգմա-

նել, որ իրա թարգմանածի լեզուն աւելի պարզ է, թուղթն աւելի լաւ, գինը աւելի էժան, տիպը աւելի գեղեցիկ, քան պ. Փիլ. Վարդանեանինը։

Այդ մի այնպիսի ռեկլամ է, որ սազական է միայն Քամալեանցի նման ուրիշների վաստակներից օգտուող... գրական անազնիւ շահատակին։

«Buch für die Knaben» գրքի լրիւ լինելը միայն միքանի՝ մանկավարժական տեսակէտից աւելորդ բառերն ու նախադասութիւններն են, ուրիշ ոչինչ։

Թղթավաճառների և թէ մշտական գրքեր հրատարակողների կարծիքով պ. Փ. Վ.-ի գրքի թուղթը ոչնչով պակաս չէ ռեկլամաւորի թղթից։

Պ. Փ. Վ.-ի գրքի տիպը գերիվեր է այժմեան բոլոր արագատիպ տպարանների տպածից։

Շատ կարելի է տիպ ասելով այդ խարդախ տիրացու աստուածաբանը տառեր է կամեցել ասել։

Ճիշդ է իրա հրատարակածը № 12-ով է, իսկ Փ. Վ.-ինը № 10-ով, սակայն այդ ոչինչ չի նշանակում. այդ կարող է տպագրական գործին անտեղեակ մէկին գուցէ շլացնել և ոչ թէ գործից տեղեակին. վասնզի պ. Փ. Վ.-ի գրքում բոլոր ռեպլիկները նոր տողից են, որով ընթերցողը անչափ հեշտ է ըմբռնում կարդացածը, իսկ չմոռանանք որ գիրքը դեռես լեզուից բոբիկ պատանիների համար է. այնինչ գրական խուլիգանի հրատարակածի մէջ շարուած են համարեա միապաղաղ, որպէսզի քիչ տեղ բռնեն և ծախսը քիչ գնայ. իսկ թէ այդ լաւ չէ պատանի ընթերցողի համար, այդ այնքան էլ չի հետաքրքրում շահախնդիր գրչակին, նրանը իրա գրպանի շահն է։

Միայն անամօթ խարդախը գնի մասին կը խօսէր. ախր պ. Փ. Վ.-ի թարգմանութիւնն ամբողջն է, ինչպէս ինքը՝ պասկվիլանտը նա խոստովանում է, և

բաղկացած է մօտ 350 երեսից, այն-ինչ իրա հրատարակածը մօտ 150 երեսից, այլևս ինչ համեմատութիւն կարող է լինել դրանց մէջ, որ դրական պոռնիկը համեմատում է։

Իսկ ինչ վերաբերում է լեզուին, որի մասին գրելով ու դէսուդէն խօսելով ուղղակի զահլայ է տարել, ես այստեղ առաջ կը բերեմ երկու թարգմանութիւններից միքանի կտոր դէմառդէմ դրած, թող ընթերցողը տեսնի թէ «գերմաներէնից աւելի լրիւ օրինակից»-ի առաւելութիւնը ինչումն է կայանում. թող լեզուից բան հասկացողն ու լեզուի ճաշակ ունեցող ընթերցողները համեմատեն և ըստ այնմ գաղափար կազմեն և տեսնեն Քամ. Ս.-ի զզուելի պարծենկոտութիւնը, դրա լեզուի անկանոն, գծուծ, աղքատ ու ճզմզուած, ճապաղ, կոռովից և ազգու շեշտից իսպառ զուրկ լինելը.

Գ. Փիլ. Վարդանեանի թարգմանութիւնը.

Մտածիր. եթէ այս շարժումը դադարէր, մարդկութիւնը նորից բարբարոսութեան մէջ կ'ընկնէր։ Այս շարժումն է աշխարհիս յառաջադիմութիւնը, յոյսը, փառքը։ — Արդ՝ զօրացիր, անհուն բանակի փոքրիկ զինուո՛ր։ Գրքերդ են քո զէնքերը, դասարանն է քո գունդը, ռազմի դաշտն է ամբողջ աշխարհը և լուսաւորութի՛ւնն է յաղթանակդ։ Ուրեմն մի՛ վհատիր ու կըտրիճ կաց, իմ Հենրիկօ։ (Երես 22)։

Ո՛չ, ես չեմ վհատիլ, չեմ ծուլանալ. (եր. 22)։

Սպանիայի Բարցելօնա քաղաքից մի ֆրանսիական շոգենաւ մեկնեցաւ դէպի Գէնովա։ Շոգենաւում նստած էին ֆրանսիացիք, իտալացիք, սպանիացիք, զուիցերացիք և նրանց հետ կար տասնմէկ տարեկան վատ հագնուած մի պատանի։ Նա կանգնած էր մեկուսի, մի փոքրիկ կենդանու նման և խոժոռ նայում էր ուրիշներին։ Իրաւունք էլ ունէր այդպէս նայելու։ (եր. 22)։

...այն ծնողների, որոնք վաճառել էին նրան իբրև մի անասո՛ւն։ Խեղճը ցնցոտիներ ունէր հագին և սաստիկ նիհարել էր։ (եր. 23)։

...Իմ հայրենիքը նախատողներից ես ողորմութիւն չեմ ընդունում։ (եր. 25)։

Սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի թարգմանութիւնը.

Մտածիր, եթէ այդ շարժողութիւնը դադարի, ինչ կլինի մարդկութեան վիճակը, չէ՞ որ նորից բարբարոսութեան մէջ պիտի ընկնէր։ Շարժողութիւնը աշխարհի յառաջադիմութիւնն է, յոյսն է, նրա փառքն է։ —Սիրտ առ, դու էլ, անհուն բանակի փոքրիկ զինուոր. գրքերդ քո զէնքերն են, դասարանդ քու գունդը, պատերազմի դաշտը ողջ աշխարհն է և յաղթանակը մարդկային ցեղի կրթութիւնը։ Վախկոտ զինուոր մի՛ լինիլ, սիրելի Հա՛յնրիխ։ (Երես 8)։

Ես վախկոտ զինուոր չեմ լինիլ, ամենևին չէ։ (եր. 8)։

Իսպանիայի Բացելօնա քաղաքից մի ֆրանսիական շոգենաւ գնում էր Գենուա։ Նրա վրայ կային ֆրանսիացիք, իտալացիք, շվեցարացիք։ Ճանապարհորդների մէջ կար և մի 11 տարեկան տղայ, վատ հագնուած, բոլորովին մենակ, վայրի փոքրիկ կենդանու պէս խոյս էր տալիս բոլորից և խէթ աչքով էր նայում վրաները։ Մարդկանց վրայ այդպէս ժխդռնած նայելու բաւական հիմունքներ ունէր։ (եր. 8 և 9)։

...այն ծնողների, որոնք նրան իբրև անասուն վաճառել էին։

Խեղճ տղէն փաթաթուած էր ցնցոտիների մէջ և հիւանդ էր։ (եր. 10)։

Ինձ պէտք չէ այն մարդկանց ողորմութիւնը, որոնք անպատւում, անարգում են իմ հայրենիքը... (եր. 13)։

Մի փոքր հեծելազոր վաշտ։ (եր. 49)։	Մի փոքր հեծելավա շտ (եր. 13)։
Սիրուն տղայ էր՝ արխադէմ, խոշոր ու կապոյտ աչքերով, երկայն ու շէկ մազերով,— առանց բաճկոնի, պարզ շապկով, կուրծքը բաց։ (եր. 50)։	Նա մի գեղեցիկ պատանի էր խիզախ երեսով, մեծ կապոյտ աչքերով և երկար խարտեաշ մազերով. շապկանց էր և կուրծքը բաց։ (եր. 13—14)։
—Կեցցես, քաջ պատանեակ։ —Բարե՛ մնաս, խարտեաշ մանուկ։ (եր. 54)։	Մնաս բարև, տղա՛յ։ Հանգիստ քնիր, շէկլիկ սիրուն գլխանի։ (եր. 20)։
—Առաջ երբէք չէր պատահում, որ առիթ տայիր՝ քեզ յանդիմանութիւն անելու, Ջուլիօ,—ասաց նա.— դու խաբում ես ինձ, դու միանգամայն փոխուել ես. լաւ չէ՞։ (եր. 73)։	—Առաջ երբէք այդպէս բան չես արել, Ջուլիօ, դու քո պարտականութիւնը չես կատարում, դու այժմ այն չես, ինչ որ առաջ։ Արածդ ինձ չի դուր գալիս։ (եր. 24)։
Սա է ինձ վիշտ պատճառում։ (եր. 74)։	Սա է, որ սիրտս կոտրում է։ (եր. 25)։
Միւս առաւօտ երբ նա աչքերը բաց արաւ, արևն արդէն փայլում էր. իսկ նրա կողքին, բարձի վրայ, հանգչում էր հօր սպիտակ գլուխը. այդպէս էր անցկացրել նա բոլոր գիշերը և տակաւին չէր զարթել... (եր. 79)։	Հետևեալ առաւօտ երբ աչքերը բաց արեց, արևը վաղուց ծագել էր, զգաց ու տեսաւ, որ հայրը ալեւոր գլուխը բարձին դէմ տուած քնած էր։ Ողջ գիշերը անց էր կացրել խեղճը ճակատով որդու սրտին յենուած և դեռ չէր զարթել։ (եր. 32)։
—Միտքդ պահիր. բոլոր վաշտի փրկութիւնը կա-	—Տես, մտածիր, այս անջատուած վաշտի փրկու-

խուած է այժմ քո քաջութիւնից և ոտքերիդ արագութիւնից։ —Վստա՛հ եղէք իմ վրայ, պարո՛ն գնդապետ։ (եր. 99)։	թիւնը կախուած է քու քաջութիւնից և քո ոտերի զօրութիւնից։ — Վստահութիւն ունեցէք ինձ վրայ, պարոն գնդապետ։ (եր. 35)։
...հարկ եղաւ կտրել ոտը... Ոհ, բայց... կտրի՛ճ տղայ է, հաւատացէք, մինչև անգամ ձայն չհանեց, մի կաթիլ արտասուք չթափե՛ց։ Պարծենալու տեղիք ունինք. ահա այսպէ՛ս են մեր իտալական մանուկները. պատի՛ւս վկայ, լաւ ազգ ենք։ (եր. 105)։	Անպատճառ հարկաւոր էր կտրել հեռացնել։ Բայց ճ, ինչ քաջասիրտ տղայ է, էլ լեզուով ասել չի լինիլ։ Ոտը կտրելիս ոչ մի հատիկ արտասուք թափեց և ոչ մի հառաչ բերանից հանեց։ Սրտումս հպարտանում էի, որ Իտալիան այսպիսի տղաներ ունի. պատուաւոր խօսք եմ ասում. գովասանքի արժանի տղայ է։ (եր. 43—44)։
Այն երեկոյ Ֆերուչիօի տունը սովորականից աւելի խաղաղ էր։ (եր. 181)։	Այսօր Ֆերուչիօյանց տանը աւելի խաղաղ էր քան թէ ուրիշ անգամ։ (եր. 59)։
Անձրևը հեղեղի պէս թափվում էր. գիշերը մութն էր։ Ջուլիօն եկաւ յոգնած, ցեխոտուած, թրջուած. բաճկոնը պատռուած էր, մի աչքը ջարդուած—սովորութեան համեմատ կռուել էր ընկերներից մէկի հետ, տանել էր տուել իր բոլոր սոլդիներն ու գլխարկը կորցրել։ (եր. 182)։	Անձրևը թափւում էր և քամին կաթիլները դիպցընում էր լուսամուտի ապակիներին։ Մութ ակնակիր գիշեր էր. Ֆերուչիօն եկել էր տուն յոգնած, ցեխում մտած, շորերը պատռտած, ճակատի վրայ քար դիպչելուց կապոյտ նշան ստացած։ Ընկերների հետ քարապարանուկի էր տուել, իրար հետ կպել էին, իրար մազից քաշքշել ամենօրուայ

	պէս և վերջը խաղ էր առել, բոլոր սոլդերը տանուլ տուել և գտակն էլ մի փոսում թողել, եկել: (եր. 60—61):
—Կարճ կաց, Մարկօ-ջան, դու գնում ես մի սրբազան գործի համար և Թող Աստուած քեզ օգնէ: Խեղճ Մարկօ: Նա ունէր մի զօրեղ սիրտ. և մինչև անգամ այդ երկար ճանապարհի փորձանքներին դիմանալու ընդունակ սիրտ. սակայն երբ տեսաւ... (եր. 247):	—Քա՛ջ եղիր, Մարկօ, դու սրբազան գործի պատճառով ես ուղևորւում. Աստուած քեզ օգնական կը լինի: Խեղճ ու կրակ Մարկօ, ճիշտ է, նա ունէր մի ամուր սիրտ, ուղևորութեան ամենադժուար փորձանքների համար նախապատրաստուած սիրտ, բայց երբ տեսաւ... (եր. 83):
Եւ նա ասաց այս բոլորը մի այնպիսի ջերմութեամբ... (եր. 253):	Եւ նա այս խօսքերն այնպէս զգացուած ասեց... (եր. 91):
Մի քանի տարի առաջ՝ դեկտեմբեր ամսին, առաւօտեան, մի մեծ շոգենաւ խարիսխ վերցրեց Լիվէրպուլի նաւահանգստում: (եր. 319):	Մի քանի տարի առաջ էր, որ դեկտեմբեր ամսի մի առաւօտ Լիվերպուլի նաւահանգստում մի մեծ շոգենաւ խարիսխ վերև քաշեց: (եր. 134):
Մի անձրևային առաւօտ, մարտ ամսին, Նէապօլի գլխաւոր հիւանդանոցի դռնապանին մօտեցաւ գիւղացու պէս հագնուած մի կեղ-	Մարտ ամսի մի անձրևային օր էր. գիւղի հանգը հագած մի տղայ, անձրևից մինչև ոսկորը թրջուած ու ցեխոտուած,

տոտ ու թրջուած տղայ: (եր. 127):	մի չորի կապոց կռնատակին մօտեցաւ Նէապօլի մեծ հիւանդանոցի դռնապանին: (եր. 44):

Եւայլն, եւայլն, եւայլն:

Եւ այդպիսի ողորմելի թարգմանութիւնը որ արել է «գերմաներէնից աւելի լաւ օրինակից» «25 տարի հայ դպրոցներում հայերէնի ուսուցիչն ու «գրողը» և 4—5 տարի գերմաներէն սովորողը... համարձակւում է իր անհամեստ յառաջաբանում գրել.

«Էդմ. Ամիչիսի «Սիրտ» գիրքը (սկսեցի) մասամբ կարդալ: Աշակերտները հիացած էին (հարկաւ ոչ քո թարգմանութիւնից, այլ գրուածքի՝ սրտեր խշխշացնող բովանդակութիւնից). իւրաքանչիւրն իւր պատկերը տեսնում էր (?) գրքի մէջ (դարձեալ ոչ նրա համար որ քո թարգմանութիւնն էր. անիծած խարդախ, այնպէս գրէր, որ պարզ լինի և ոչ-թէ Ամիչիսի արժանիքն էլ ինքդ քեզ յատկացնես): Սկզբից փորձել էի մեծ. պ. Փ. Վարդանեանցի թարգմանութիւնը, յաջողութիւն չեղաւ, լեզուն ծանր էր: (Անպատկառ մեծամիտ, քո այդ զգուանք յարուցանող անհամեստ յառաջաբանդ կարդալուց յետոյ երկուսիդ թարգմանութիւնն էլ դիտմամբ կարդացել եմ մօտ 10 պատանու մօտ և քո պնդածի հակառակ արդեօք ստացել և հէնց այդ-ժամանակից էլ նշանակել այն կտորներից միքանիսը, որ վերև առաջ բերի):

Վերև այնքան օրինակներ առաջ բերելուս նպատակը կրկնակի էր. մին՝ որ ցոյց տայի զզուելի մեծամտի ինքնագովութեամբ ուղղակի մարդու զահլան տանելը և մէկ էլ՝ որ իցէ-թէ յարգելի Փիլ. Վարդանեանի լեզուի մասին կազմուած նախապաշարմուն-

քը ցրեմ և ակամայ կոյրերի աչքերը բանամ, որպէս-
գի հայերէն լեզուն նահատակող մեր պարբերական
թերթերի մէջ լեզուի մասին ծակլաբուն—լիլիպուտ
լեզուական քննադատների խելքազօրութեամբ ասած-
ները այլևս կուրօրէն չընդունեն ընթերցողները, այլ
միքիչ էլ իրանց սեպհական խելքով դատեն գոնէ
նրա մասին, ինչ-որ երկու աչքով տեսնում են և
անձամբ կարդում:

Բերածս օրինակներից հայերէն իմացող, լեզուի
ճաշակն ունեցող ընթերցողը պարզ տեսնում է թէ պ.
Փ. Վարդանեանի լեզուն գերիվեր է գրական խուլի-
գանի լեզուից և որ Փ. Վարդ.-ի լեզուն յանիրաւի է
բամբասուած: Հայերէն լաւ չիմացող խիկար մատե-
նախօսներից մէկը՝ մի բան ասած լինելու համար,
գրել է թէ Փ. Վարդ.-ի լեզուն վատ է և տհա միւսնե-
րըն էլ՝ որոնք աւելի են բոբիկ մատենախօսից, թու-
թակի նման անգիտակցաբար կրկնել են նոյնը, մա-
նաւանդ-որ այդ սխալ կարծիքը իրանց ձեռնտու էլ էր.
փող չէին տալ նրա գրքերն առնելու: Իսկ ում չէ յայտնի,
թէ ինչպէս է մի կարծիք, նոյնիսկ յիմար կարծիք
տիրապետող դառնում մեր մէջ և թէ ինչպէս
են տարածվում մեզանում ուղղակի վնասակար և
թէ անբովանդակ գրքերը ի-վնաս օգտակար և բովան-
դակալից գրքերի:

Մեր նոր ոտի կանգնող աշխարհաբարը այսօ-
րուայ ողորմելի դրութիւնը—բաբելոնեան խառնա-
կութիւնն ու աջաբսանդալը չէր ներկայացնիլ, եթէ
հրապարակում մեր գործողներից՝ մեծախօս ու մեծա-
միտ գրիչ շարժել իմացողները՝ շատ չէ, գոնէ պ. Փ.
Վարդանեանի կիսի, կիսի չափ լիօք հայերէնին տի-
րապետէին:

Գիտեմ որ նման խօսքերն ու առարկութիւն-

ները մէջ բերելով՝ երկարում է ասելիքս, սակայն
ինչ արած որ այդ անհրաժեշտ էր, որպէսզի մէջտե-
ղը այլևս չմնար որևէ, այո, որևէ կասկած կամ թիւ-
րիմացութիւն սխալմամբ Մարդ կոչուած Քամ. Ս.-ի
զզուելի մեծամիտ, դանելի անբարհաւաճ և խուլի-
գան գրչակ լինելու մասին:

Մի առժամանակ ինձ այնպէս թուաց, թէ Ներ-
սիսեան Դպրանոցի Մանկավարժական ժողովի, հա-
գաբարձութեան և բարձր դասատանց աշակերտների
պահանջմամբ ու ստիպմամբ պատուազուրկ «ուսու-
ցիչ» Քամ.-ը աննպատակ լուսնահաչ տալուց գերադա-
սել է դատարանին դիմելը, ուր միայն կարող էր կոյր
հասարակութեան համար ամեն բան պարզուել և մե-
ղաւորը՝ մեզանից ով էլ ուզում է լինի, արժանի պա-
տիժը կրէր: Աւա՜ղ, էլի էի սխալուել սխալմամբ մարդ
կոչուածի վերաբերմամբ. նա միտք էլ չի ունեցել
դատարանին դիմելու այն պարզ ու բնական պատ-
ճառով, որ ինքը միշտ անպատիւ է եղել, այդ մէկը
ինձնից էլ ու շատերից էլ լաւ իրան է յայտնի: Ու-
րեմն գիժ հօ չէ՞ որ դիմէ դատարանին. չէ՞-որ հարկը
հոգու մէջ կը գտնուին միքանի միամիտը թէ ան-
միտը, որոնք հաւատ են ընծայում մարմնացած ա-
նազնիւ ստախօսի բերանացի անմիտ բացատրութիւն-
ներին ու խուլիգանավայել յերիւրած գրութիւննե-
րին, այն-ինչ դատարանում այդ վերջին յոյս միքա-
նի հոգին էլ պէտք է կորցնեն իրանց հաւատը և երես
թեթեն իրանից: Հապա էլ ում հետ խօսի. չէ՞-որ այդ-
պիսի գրութիւնը մահից էլ վատ է: Ախր մարդ պէտք է
մի աննշան բարոյական յենակէտ էլ է ունենայ, որին
կռթնել կարողանայ. իսկ եթէ այդ աննշան յենակէ-
տից էլ զրկուի, ինչպէս-որ մաքուր պատուից է զրր-

կուել, յետոյ ինչ հողը տայ իր սև ու մութ գլխին ու արևին։

Բայց եկէք-տեսէք որ դատարանից եօթն օրուան ու եօթը գիշերուայ ճամբայ հատ ոտով հեռու փախչողը՝ իբրև խարդախ հոգու տէր, այլ կերպ էր բացատրել իրա նման փչացած ներքին աշխարհ ունեցողներին։ Որպէս-թէ ինքը դատարանին չի դիմում նրա համար որ այս ու այն «խիկարը» ասել է, թէ «Zukunft»-ը, ներողութիւն՝ «Զարկը» փողոցային թերթ է, իսկ ես՝ իբրև ճշմարտախօս, խելագար, որովհետև հոտած ուղեղների ճահիճը խառնխտելու խիզախութիւնն ունեցայ. հետևապէս չարժէ դատարանին դիմելը։ Ողորմելի՜ լոգիկա։

Երբ իմ արած մերկացումներիս նման մերկացումները տպվում է այս կամ այն կուսակցութեան օրգանում, թերթը գովասանքի արժանի է համարվում, խմբագրողը «խիստ» զարգացած, ազնիւ գործիչ, նոյնիսկ ազգի փրկիչ է դառնում. երբ՝ ինչպէս վերևը գրուեց, նոյն մերկացումները գրվում են գերմանական թերթերում, թերթերը կոչվում են ազդեցիկ, գերման խմբագիրներն ու աշխատակիցները ազնիւ՝ իբրև քաղացիական քաջութիւն ունեցող պարտաճանաչ հասարակական գործիչներ, արմանք-զարմանք քաջ ու խելօք։ Բայց երբ միևնոյնը—նոյն զզուելի արատի—արուամոլութեան մասին գրվում է «Զարկ» մասնաւոր հայ շաբաթաթերթում, յանկարծ թերթը դառնում է փողոցային, խմբագիրը տգէտ, իսկ մերկացումներ անող հայը խելագար։ Վա՜յ խելքներիդ աղ անեմ ես՝ շիփակն ու մէտակը։

Ահա այդ է մեր իրականութիւնը, ընթերցող, և սակայն այդ աննախանձելի իրականութեան համար է գլխին վայ տալիս գրական խուլիգանն ու մուրտառ

պասկվիլանտը։ Որպիսի՜ անշնորհակալութիւն Քամալեանց Ս.-ի նման մի պոռնիկ ուսուցչի կողմից։

Շան կոնձկոնձալն ու կլանչելը միշտ անզուր է եղած, իսկ Քամալեանց Սարգսի պէս քոստ-շան ոռնալը ուղղակի զզուելի էր. հետևապէս անհրաժեշտ էր կարացնել այդ անհանդուրժելի անախորժ ձայնը։

Այդ իսկ նպատակով մի բաց նամակ գրեցի յարգելի պ. Ղ. Աղայեանին։ Եւ որովհետև նոյն միջոցին «Զարկը» լոյս չէր տեսնում, այլ պէտք է վեր սկսուէր մայիսին, պարզ է թէ մինչև «Զարկի» վեր սկսուելը չէի սպասելու, և ինչո՞ւ սպասէի։ Ահա հէնց այդ պատճառով տուի «Հովիւին», որ և տպագրեց. բայց ոչ-թէ նրա համար որ սխալմամբ մարդ կոչուածի դէմ էր, այլ որ գրածս՝ դաստիարակութեան տեսակէտից հասարակական մեծ նշանակութիւն ունէր, աւելի մեծ, քան գերման Մաքսիմիլիան Հարդէնի մերկացումները դժբաղդ հայ ընթերցողների համար։

Ահաւասիկ այդ նամակս.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ. Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆԻՆ

Դուք, յարգելի պ. Աղայեան, երկնակամարի ամենավերին մասերում սլացող թևաւորների նման ազատ էք Ձեր՝ ըստ-ամենայնի խոտելի հերձուածին—անհիմն հիւնամոլութեանը չյարելուս համար, իբրև վրէժ, սխալմամբ մարդ կոչուածի մասին անուն-անուն ու տեղին, ի-մի-բան՝ փաստացի գրածներս անտեղի բաներ համարել ժողովներում, որպէսզի իմ ջգրու որևէ կերպով պաշտպանած լինիք այն «մանկավարժին», որ Ձեր հոգատարութեանը յանձնուած Դպրանոցին և թէ նրանում պաշտօնավարող ուսուցչական կազմին միմիայն անպատուութիւն ու նախատինք է բերում...

Այո, Դուք կատարելապէս ազատ էք այդ բանում։

Սակայն, յարգելի պ. Աղայեան, թոյլ տուէք Ձեզ յիշեցնելու, որ Դուք Ձեր «բազմամեայ հասակի փորձով» նոյնչափ ազատ

չէք փողոցներում զբօսնելիս և թէ-մանաւանդ «մագազիններում» զրուցելիս Ձեր հինամոլութեան մասին օրինաւոր ճանապարհով առարկողի վրայ ճօշալու կամ նրան խելագար անուանելու. որպէսզի յետոյ, իբրև տրիտուր ժողովներում Ձեր անփառունակ ձրի փաստաբանութեան, պատուից ու արուից թափուր մնացած «մանկա...վարժը» հասարակութեան մէջ տարածի Ձեզ «պատիւ» բերող փաստաբանութիւնդ, իսկ ինձ «անպատւութիւն» բերող իմ հասցէին ուղղած խօսքերդ:

Դուք առանց խղճի խայթ զգալու կամեցել էք պաշտպանած լինել մի «մարդու», որ «աննորմալ» հակման տէր է, որ պատիւ առուած սրբազնագոյն գաղափարի մասին ամենաթոյլ հասկացողութիւն անգամ չունի (եթէ ունենար, մինչև հիմա դիմած կը լինէր դատարանին) և որի քստմնելի արարքն ու կերած շան քօթակը Գանձակում և թէ այլ արարքներն այլուր եթէ իմանայիք, ամօթից ոչ թէ Դուք, այլ հագիդ շորերն անգամ կը կարմրէին Ձեր անփառունակ փաստաբանութեան համար: Գուցէ Ձեր այդ աննախանձելի վարմունքի իսկական շարժառիթը հինամոլութիւնդ մերժողիս տարիներ առաջ և գործի—«Զարկի» մէջ տպուած յօդուածիս հետ ոչ մի կապ, ոչ մի առընչութիւն չունեցող գրածս նամակներն են: Բայց եթէ Դուք և թէ ձեր խելք ունեցողները կարդայիք այդ նամակների պատճառ կամ հետևանք, աւելի շուտ պատճառ, քան հետևանք նամակները, որոնց մէջ ցոյց է տուած թէ ես ռուս գրականութեան պարծանք Բելինսկու դերն եմ կատարել պատճառ-նամակներ «գրողի» վերաբերմամբ, վստահ եմ որ ամենքիդ հորթային ուրախութիւնը կը փոխուէր մի թիզ քթակախութեան:

Հետևապէս ոչ կողմն էլ որ շուռ գաք, դարձեալ «բազմամեայ հասակի փորձ» ունեցողդ ազատ չէք լինիլ: Աւելին կ՚ասեմ.

Դուք իրաւունք չունիք վայր իջնելու դէպի մի մակերևոյթ, որ միայն և միմիայն «մանկա...վարժին» և նմաններին է յատկացուած այն հասարակութիւնից, որ անկեղծօրէն Ձեզ յարգել և յարգում է: Սակայն մի-գուցէ հասարակութիւնը սխալվում է, յարգելի պ. Աղայեան, Ձեր ներքին աշխարհի—բարոյականի և թէ մտաւորականի վերաբերմամբ: Եթէ այո, յայն-դէպս Դուք այդ բանում ևս ազատ էք դաշտի հողմի նման, պ. Աղայեան: («Հովիւ» № 8):

Թէպէտև այդ նամակս պակաս խիստ չէր ու անողոք, նոյնիսկ աւելի անողոք էր, քան «Զարկում» գրածներս, բայց-և-այնպէս՝ ի-բաց առեալ քանիմի անբարոյականները, ամենքն էլ հաւանեցին: Եւ այդ հասկանալի է. որովհետև ես այդտեղ խօսում էի ինձանից ու հասարակութիւնից միշտ յարգուած մարդու հետ. իսկ յարգելի մարդու հետ ուրիշ կերպ չի կարելի խօսել, բայց եթէ անկեղծ յարգանքի զգացմունքով լցուած միայն:

Ճիշտ է, պ. Աղայեանը բարեկամս էր, սակայն մերկապարանոց ճշմարտութիւնը էլ աւելի լաւ բարեկամս է:

Այդ բաց նամակս շատ ազդեց մանաւանդ Ներ. Դպրանոցի Մանկավարժական Ժողովի անդամների վրայ և ինչպէս իմացել եմ արժանահաւատ աղբիւրներից, իսկապէս այդ նամակս պատճառ դարձաւ Ներս. Դպր. նման մի սրբավայրից խայտառակ վռնդելու՝ բարձրաստիճան արհիի առաջարկած սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ին:

Ուրեմն թող ուրախանան կեղծաւոր Խուստի-բէգերը, որ իրանց յիմար փաստաբանութեամբ այդ արջի ծառայութիւնն արին իրանց իսկական Busenkamerad-ին. չլինէր այդ արջային անմիտ ծառայութիւնը, չէր լինիլ նաև պ. Աղայեանին գրածս այդ բաց նամակը:

Եւ երբ Դպրանոցի Հոգաբարձութեան նախագահ թեմակալ Առաջնորդից առաջարկուած մի ուսուցիչ՝ իր անպիտան բնաւորութեան, անազնւութեան, ստախօսութեան, անասելի լրբութեան ու զզուելի վարք ու բարքի համար վռնդվում է Ներս. Դպրանոցի նր-
ման մի սրբավայրից, այլև կարո՞ղ է գտնուել մի
քաղաք կամ գիւղ, որի դպրոցական հոգաբարձու-
թիւնը կամ տեսչութիւնը այնքան տխմար և զուրկ

լինի բարոյական սկզբունքից, որ թոյլ տայ՝ իրան յանձնած դպրոցի համար հրաւիրել մի ուսուցիչ, որի գլխաւոր գործը անմեղ աշակերտների բարոյականը սպանելը—նրանց մէջ զզուելի արուամոլութիւն տարածելն է եղել։

Կամ կարօղ է գտնուել մի հայ-ընտանիք, որ բարոյականութեան հետ այն աստիճան պախարակելի կոմպրոմիսներ անող լինի, այնքան փչացած, այնքան անբարոյական, որ վճռի իրա աչքի լոյս սիրասուն զաւակների համար ուսուցիչ կամ դաստիարակ հրաւիրել Քամալեանց Ս.-ի նման սխալմամբ մարդ կոչուած հրէշին—այդ զզուելի սոդոմեցուն։

Դժուար-թէ Ազգիս գոյութիւնը պահպանող և ուրիշ ազգերից կուլ գնալուն արգելք եղող սուրբ բարոյականութեան մասին այդպէս այլանդակ, այդպէս հրէշային հասկացողութիւն ունեցող դպրոցական և թէ այլ հոգաբարձութիւն, տեսչութիւն և կամ հայ-ընտանիք գտնուի, որ վճռի այդ կործանիչ քայլն անելու· վասնզի այդ կը լինի մի անհանդուրժելի սրբապղծութիւն այն ամենի վերաբերմամբ, ինչ-որ վեհ, ինչ-որ սուրբ ու նուիրական են ճանաչուած և այդպէս էլ պէտք է մնան։

Այդ բաց նամակս երբ կարդացել էր մի «խիստ գեղարուեստասէր» պարոն, բացականչել էր·

—Մեր մէջ ընդունուած սովորութեանը (հը՛մ) այդպէս ակնյայտնի դէմ գնացողին եթէ Աղայեանը լայաղ անէ (իսկ-և-իսկ «գեղարուեստասէրի» վայել ոճ) պատասխանել, ես կը թքեմ Աղայեանի վրայ և այլևս հիւն (ւ) չեմ գործ ածիլ գրուածքներիս մէջ...

Առանց որևէ յարգելի պատճառի թոյլ էր տուել իրան այդպիսի անպատկառ լեզուով խօսել մեր ժողովրդական յարգելի բանաստեղծի հասցէին մի մարդ՝

որ Աղայեանի կօշիկների կապը քանդելու իսկ արժանի չէ, այդ՝ Էտիկայի, Գեղարուեստի դէմ չէ, Մամուլի կոչմանը վայել է. իսկ երբ ես Քամալեանցի նման անբարոյականի կրած կեղծ դիմակը պոկելով ցոյց եմ տալիս հասարակութեան, որ դիմակի տակինը ուսուցիչ չէ, այլ մի հրէշ մարդկային կերպարանքով, այդ՝ նոյն «խիստ գեղարուեստասէրի» կարծիքով դէմ է՝ և՛ Էտիկային, և՛ Գեղարուեստին, և՛ անվայել Մամուլի կոչման ու Վայելչութեան...

Ա՜հ, կոկորդիլոսի ծնունդներ. ձեզպէս հոտած ուղեղով բարոյական հաշմանդամներին կեղտոտ ցախաւելով պէտք է վռնդել դպրոցներից էլ, մամուլից էլ և դեռ դժբաղդ հայ հասարակութեան միջից էլ, որպէսզի թէ անմեղ մանուկների և թէ միամիտ ընթերցողների բարոյականը ազատ մնայ ձեր ապականիչ մտքերից։

Երբ յարգելի պ. Աղայեանը, ասում են, իմացել էր «խիստ գեղարուեստասէր» պարոնի «գեղարուեստօրէն» արտայայտութիւնը, նա էլ իրա կողմից հետևեալն էր նկատել.

—Ճիշտ է, Լևոնը իմ դէմ գրում է, շատ բանում հականակ է ինձ, իսկ ինքը ընդհակառակը, բայց քանի-որ, ինչպէս տեսնում է «գեղարուեստասէր» պարոնը, Լևոնին պատասխանել եմ, դէ ուրեմն թող գայ որ ես իրա երեսին թքեմ։

Այդ խօսքերի ճշտութիւնը ես չեմ երաշխաւորում, այլ իբրև բնորոշ իրողութիւն, որ սխալմամբ մարդ կոչուածի մասին արածս մերկացումների ազդեցութեան տակ այդպիսի բաներ էլ են խօսում, առաջ բերի այնպէս, ինչպէս-որ իմացել եմ։

Ահա նաև պ. Աղայեանի պատասխանը.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ. Լ. ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆՑԻՆ

—

Մեծարգոյ պ. Լևոն, կարդացի «Հովիւ» շաբաթաթերթի 8-րդ համարում Ձեր բաց նամակը։

Ձեր ակնարկած մանկավարժին ես չեմ պաշտպանել։ Ես ասել եմ, որ Ձեզ դատի հրաւիրի, իսկ ինձ պատասխանել է, թէ Լևոնի և մեր ընդհանուր բարեկամը թոյլ չի տալիս այդ բանին դիմելու։

Ես անձամբ դիմել եմ մեր ընդհանուր բարեկամին և ասել, որ նա սխալվում է, քանի-որ մեղադրվում է մի դաստիարակ, որի վարքի մասին կասկած չպէտք է լինի։ Կարճ՝ Ձեզ դատի հրաւիրելը ես համարել եմ անհրաժեշտ, և այն էլ եմ ասել մինչև անգամ, թէ՝ Լևոնը ձեռք վերցնողը չէ. նա փոխանակ իրա ասածը յետ առնելու, կրկնելու և պնդելու է։ Շատ ուրախ եմ, որ Դուք Ձեր բաց նամակով հաստատեցիք իմ կարծիքը։

Ղ. Աղայեան

(«Հովիւ» № 10).

Դղրդոց հանող բաց նամակից յետոյ յարգելի պ. Աղայեանի այդ շատ բան ասող երկտողը ուղղակի ֆուրօր հանեց՝ բառիս ընդարձակ իմաստով։

Սխալմամբ մարդ կոչուածը երևի զգալով ընդմիշտ բարոյապէս մեռնելու—Ներս. Դպրանոցից վըռընդուելու առաջին ազդանշանը, ամեն ճիգ ու ջանք թափեց և մի կերպ կարողացաւ մտնել «Փայլակի» խմբագրատուն և խնդրել որ յանձնառու լինին ընկերական դատի անդամներ լինելու, իսկ երբ խնդիրը կտրականապէս մերժեցին, նոր ծոցից հանեց նամակը ասելով՝

—Գոնէ բարի եղէք՝ այս նամակս տպագրելու։

Խմբագրութիւնը՝ խղճալով թէ ինչ-ինչ փափկանկատութիւններով (ախ, այդ փափկանկատութիւնները), յանձնառու և տպեց հետևեալ նամակը, որ լոյս տեսաւ «Փայլակի» № 14-ում.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ. Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆԻՆ

—

Թիֆլիզ, 25 ապրիլի.

Մեծարգոյ պարոն, «Հովուի» № 10-ում Լ. Մ.-Ա.-ին ուղղած բաց նամակում գրում էք, որ նրա ակնարկած մանկավարժին (ձեր վկայութեամբ՝ ինձ Քամալեանցիս) չէք պաշտպանել։ Չգիտեմ՝ պաշտպանել ի՞նչպէս էք հասկանում, բայց ես ձեզ յիշեցնում եմ պ. Ս. Տիգրանեանի նախագահութեամբ եղած մանկ. ժողովը, ուր ներկայ էիք դուք և պ. Յով. Թումանեանը իբրև հոգաբարձուներ։ Դուք չէ՞իք, որ իմ բացատրութիւնը լսելուց ետ 25—30 հոգու ներկայութեամբ Լ. Մ.-Ա.-ի հասցէին ուղղեցիք չարախօս սրիկայ բառերը։ Եթէ դուք ձեր ասածը մոռացել էք, ժողովականներից շատերը կը մտաբերեն, մանաւանդ պ. Ա. Արեղեանը, որ Լ. Մ.-Ա.-ին պաշտպանելու համար սրիկայ խօսքի պատճառով ձեր դէմ առարկեց։ Միևնոյն խօսքերը մի ժամից ետ նոյն դառնութեամբ կրկնեցիք պ. Ե. Ծատուրեանի խանութում պ. Յով. Թումանեանի ներկայութեամբ։

Երբ գործը ընկերական դատի կը յանձնուի *) ու իմ դէմ եղած զրպարտութիւնները միասին կը քննուեն, այն այն ժամանակ, պ. Ղազարոս, ինքներդ կը զգաք, որ ձեր ասած սրիկայ խօսքը ներկայ չարալեզու Լ. Մ.-Ա.-ի վերաբերմամբ շատ թեթև է։ Եթէ մինչև օրս ես լռել եմ, այդ ոչ թէ նրա համար, որ մազաչափ ճշմարտութիւն եմ նկատել նրա գրածների մէջ (թէկուզ «Հովիւ» № 8-ի բամբասանքները) (?!), այլ որ նրան հիւանդի տեղ դնելով **) մի կերպ համբերել եմ ***)։

Քամալեանց Ս.

Այդ անմիտ նամակը թէև դեռ չէի կարդացել, սակայն ուրիշներից իմացած լինելով բովանդակու-

---

*) Մի՞թէ դու մարդ ես, որ մեր միջև ընկերական դատը հնարաւոր լինի։

**) Իսկ-և-իսկ տեղն է ասելու՝ ցի՛ց, վասնզի այնքան սուտ ես, որ չես կարողացել պարզ գրել ուզածդ։

***) Գլուխդ քարովն ես տուել ու երեսդ պատովը. եթէ միայն արտաքինդ չէ մարդու, այլև ներքինդ, էլ մի համբերիլ, այլ գնա և գանգատուիր։

թիւնը, երեկոյեան գնացի պ. Յովհ. Թումանեանի մօտ։

—Յովհաննէս, ճի՞շտ է «Փայլակի» մէջ տպուածը՝ որպէս-թէ պ. Աղայեանը իմ հասցէին վիրաւորական խօսքեր է ուղղել Մանկ. Ժողովում։

—Չէ՛, ախպէր, այդպէս բան լսած չեմ. հարց էր զարթել գրածներիդ մասին, իսկ Քամ.-ը բոլորովին աւելորդ բացատրութիւններ էր տալիս հարցին չվերաբերեալ, բայց «Փայլակում» տպուած բառերը ականջովս չեն ընկել։

—Սակայն չակերտաւոր մանկավարժը գրել է, որ մի ժամից յետոյ նոյն բառերը պ. Աղայեանը ասել է նաև մեր Եփրեմի խանութում հէնց քո ներկայութեամբ։

—Չէ՛, Լևոն, Քամալեանցը սուտ է ասում. իմացել չեմ, հաւատա՛։ Պ. Ծատուրեանն ինչ է ասում։

—Նրա խանութում այդպիսի կամ նման խօսք չի արտասանուել։

Միւս օրը գնացի «Փայլակի» խմբագրութիւն. № 14-ը խնդրեցի և կարդացի հէնց խմբագրատանը։ Նամակի հակասութիւններն ու երկդիմութիւնը, այլև այն անազնիւ ստախօսութիւնը, որ իբրև-թէ ընկերական դատ է լինելու, ինչի մասին որ հրէշ «մանկա...վարժը» գիշեր-ցերեկ երազում էր, որ մի կերպ ազատի ապականութեամբ լի գլուխը, պարզ ցոյց տուին, որ զրպարտութիւններ ու պասկվիլներ յերիւրող Քամ.-ը միմիայն իր սիրած փէշակն է բանացրել—հասարակութեանը խաբելու համար չեղած բաներ է հրապարակ հանել։

Խմբագրութիւնից դուրս գալուն պէս հէնց Ֆրէյլինեան փողոցի ծայրին հանդիպեցին պ.պ. Առ. Սարուխանեանը և Լ. Բաբայեանը։ Հարցիս թէ՝

—Պ. Բաբայեան, ճի՞շտ է շաբաթ օրուայ «Փայլակում» տպուած նամակի բովանդակութիւնը, պատասխանեց.

—Ո՛չ, բոլորովին անճիշտ է, սուտ է. այդպէս բան Ժողովում տեղի չի ունեցել։ Քամալեանցի կողմից ուղղակի լրբութիւն է և շատ անվայել մի ուսուցչի համար՝ Ժողովում տեղի չունեցածների մասին այդպէս հրապարակով պնդելը։

—Այդ նրա սիրած հին փէշակն է, պ. Բաբայեան,—ասացի ու շտապեցի յարգելի Պերճ Պռօշեանցի մօտ, որ Շաքիեվի խանութի առաջ նստած ինձ ձեռքով էր անում։ Մօտենալուս պէս իսկոյն ասաց.

—Լևոն-ջան, երևի արդէն կարդացել ես էն յիմար մեծամտի անճարակ ու անմիտ նամակը. մի՛ նեղանար, հոգիս, մի՛ բարկանար, այդպէս բան չի եղած, հաւատա՛։ Ես կուռս կը տամ կտրելու, եթէ Ղազարոսը այդպիսի բառեր հանած լինի բերանից։ Կարելի է թէ ուրիշ խօսք է ասել, բայց որ նա քեզ չարախօս սրիկայ ասէր, այդ լինելու բան չէ, երբէք չհաւատաս։

—Որ այդ բառերը պ. Աղայեանը չի ասել ո՛չ Մանկ. Ժողովում և ոչ էլ մեր Եփրեմի խանութում, հաստատեցին Եփրեմն ու Յովհաննէսը։ Հէնց այս րոպէիս էլ պ. Լ. Բաբայեանը՝ որ Ժողովականներից է, պ. Ա. Սարուխանեանի մօտ ուղղակի լրբութիւն անուանեց Քամ.-ի վարմունքը։ Ես չեմ նեղացել պ. Աղայեանից, չեմ բարկանում նաև արդէն բարոյապէս ընկածի Ք.-ի վրայ, վասնզի ջրում խեղդուողը՝ ազատուելու տենչով, ծեղին է ձեռք մեկնում, բայց ես վերին աստիճանի զարմացած եմ «Փայլակի» խմբագրութեան անհասկանալի վարմունքից, եթէ չասեմ ուրիշ բան։ Ներս. Դպրանոցում պատահածները, անգամ

նկուղի մկների ծըւծըւոցը իրանց բոլոր մանրամասնութեամբ ու մեկնաբանութեամբ յայտնի է լինում «Փայլակի» խմբագրութեան, որի մի անդամն է նոյնիսկ այն հոգաբարձուն, որ պ. Աղայեանի հետ ներկայ է եղել Մանկ. Ժողովին։ Այդ այդպէս լինելուց յետոյ ինչպէս չզարմանամ և չասեմ.—արդեօք այդ ինչ փափկանկատութիւններ են, որ դրդել են խմբագրութեանը տպագրել իրանց էլ շատ լաւ յայտնի... չեղած բանը։ Այդ անտակտութիւնը ես ուղղակի վերագրում եմ խմբագրողի անփորձութեան։ Փորձ մարդը միայն այս կարող էր ասել Քամալեանցին.

—«Պարոն չակերտաւոր մանկավարժ, որպէսզի դուք նորից, դիւթական զօրութեամբ, թէպէտ հրաշքների դարը վաղուց է անցել, այո, որպէսզի դուք նորից անչակերտ մանկավարժ դառնաք, դրա համար միակ հնարաւոր միջոցը դատարանին դիմելն է և ոչ թէ ժամուլին, ուր հարկաւորից էլ աւելի պարզուած է հարցը։ Չէ՞-որ նոյն բանն են պահանջում և՛ ձեր պաշտօնակիցները, և՛ ձեր աշակերտները, և՛ Հոգաբարձութիւնը, և՛ նոյնիսկ ձեր հակառակորդը։ Եթէ ձեր մասին նրա գրածները զրպարտութիւններ են, ինչպէս ասում էք, էլ ո՞ր օրուան էք սպասում մեղաւորին արժանի պատիժը տալու։ Խորհուրդ եմ տալիս փտած աստուածաբանական «մեծահոգութիւնը» ծալէք-ջէբներդ դնէք, վասնզի շատ թանգ է «աչքի լոյսի պէս փայփայած մարդկային պատիւ» ասած բանը»...։ Ահա այդ և նման խօսքեր պէտք է ասէր «Փայլակի» խմբագրութիւնը և ոչ թէ տպագրէր մի անբարոյական մարդու նամակ, որ գրուած էր միմիայն հասարակութեանը կրկին սխալեցնելու—նորից խաբելու նպատակով։ Ցտեսութիւն, յարգելի Պերճ։

Մտայ դերձակ Մալեանի խանութ, ուր էր պ. Պօղ. Հովիւեանը։

—Պօղոս,—դիմեցի նրան,—ուղիղն ասա. որևէ ճշմարտութիւն կա՞յ սխալմամբ մարդ կոչուածի գրած նամակում։

—Լևոն, անկեղծ եմ ասում, բոլորը սուտ է գրած։ Քամալեանցի կողմից այդ մի այնպիսի լրբութիւն է, որ կեանքումս չեմ տեսած։

Այդպէս ուրեմն՝ ստայօդ նամակի մէջ մատնանշուած մարդիկ ոչ-միայն ժխտեցին չակերտաւոր մանկավարժի գրածները, այլև այդպիսի սուտ «գրող», մարդուն՝ ուղղակի լիրբ, չտեսնուած լիրբ անուանեցին։ Դէ այլևս դրանից աւելի լաւ փաստ կարո՞ղ է լինել, որ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Սարգիսը մարմնացած ստութիւն ու խարդախութիւն է, և այդպէս էլ պիտի մնայ ընդմիշտ. վասնզի մօտ 50 տարի ստութեան, անազնւութեան ու անբարոյականութեան տղմի մէջ թաւալուողը այլևս անկարող է մաքրութեան մէջ շնչել ու կեանք ունենալ։

Հէյնէի դեղատան մօտ հանդիպեցի պ. Աղայեանին, որ հետևեալ նամակը տուաւ ինձ.

Յարգելի Լևոն.

Կարդացել էք անշուշտ մեր մի Մանուսի *) նամակը։ Նրա սուտը բռնելու համար՝ կարող էք հարցնել իր ցոյց տուած վկաներին—պ.պ. Եփրեմին, Օհանէսին և այլոց։

Բայց մի րոպէ ենթադրենք նոյնիսկ որ ես ձեզ հայհոյել եմ նրա (Մանուսի) ասածից եօթն անգամ էլ աւելի, միթէ դրանով նա կ'ազատուի՞ այն աղուէսադրօշմից, որ դուք խարանել էք նրա ճակատին։ Ո՛չ, բարոյական վէրքերը նոյնպէս թողնում են անջնջելի սպիներ։

Ո՛վ կ'ուզի՝ թող մեղաւոր լինի այս գործում, բայց ես

*) Աննամուսի։

ինչո՞ւ պէտք է մեղադրուեմ, եթէ պահանջել եմ միայն, որ բամբասուած ուսուցիչը կրթական գործից հեռու մնայ *)։

Ղ. Աղայեանց

28 ապր. 1907 թ. Թիֆլիզ։

Եւ չի կարելի չհամաձայնել յարգելի նամակագրի հետ. վասնզի խնդիրը հայհոյուած ու չհայհոյուած լինելուս մէջ չէ, այդ շատ մասնաւոր բան է, հեռու հասարակական որեւէ նշանակութիւն ունենալուց. այլ այն բանի մէջ, թէ բարոյապէս ընկած ու ամենքից արհամարհուած վարժապետը իրաւունք ունի՞ այլեւս դպրոց յաճախելու. սրբապղծութիւն չէ՞ որ այդպիսի հրէշը ուսուցչի և դաստիարակի սրբազան անունն է կրում։ Ահա այդ էր, է և պիտի լինի ամենքիս զբաղեցնող վերին աստիճանի փափուկ և հասարակական կարևորութիւն ունեցող խնդիրը, որ ես յարուցել եմ։

Առարկել թէ միայն Քամալեանցը չէ այդպէս անբարոյական հրէշ, այլ նրա նման ուրիշներն էլ կան, այդ ոչ մեղացուցիչ և ոչ էլ արդարացուցիչ միջոց է։

Միայն բարոյապէս փչացած, առաքինութիւնից ու մաքուր սկզբունքից զուրկ մարդիկ կարող են իրանց թոյլ տալ այդպիսի առարկութիւններ անելու։

Եւ կամ ասել թէ այդպիսի այլանդակութիւնները երևան չպէտք է հանել, դրանց մասին չպէտք է գրել, այդ մի այնպիսի անմտութիւն է, որին ուրիշ անուն չի կարելի տալ, բայց եթէ՝ բարոյական սնանկութիւն։

Հետաքրքիր է՝ հապա ինչի՞ մասին կարելի է և պէտք է գրել. Բրիւսէլ և այլուր եղած ժողովների մէջ

*) Յետ գրութեան մէջ պ. Աղայեանը խնդրում է չտպել այդ նամակը. բայց որովհետև ես ազատ եմ խնդիրն ընդունելու կամ ոչ և հարցն էլ այսպիսի սուր կերպարանք է ստացել, ուստի-և հէնց հարցի պարզաբանութեան համար հարկ համարեցի տպագրութեան տալ, որի համար և յարգելի նամակագրի ներողամտութիւնն եմ խնդրում։

խօսեցած ճառերի՞, որոնց մանրամասնութիւնը հայ հասարակութեանը այնքան է օգուտ, որքան Մանջուրիայում ամռանը տեղացող անձրևները Կովկասի դժբաղդ գիւղացիների ծարաւ ցանքսերին ու այգիներին։

Եթէ այդ լօգիկայով դատելու լինինք, ասել է իշխանութիւնը բոլոր բռնուած գողերին պատժելու փոխարէն պէտք է ձեռքի խարջլուխ էլ տալով ազատէ միմիայն նրա համար, որ շատ գողեր կան, բայց դեռ բռնուած չեն։

Իմացել եմ ուրիշներից, այդ մասին բաւական կարդացել էլ եմ և ուրեմն գիտեմ, որ անհօրմալ հակումը մի ասսկալի, մարդուն արհամարհելի, խեցգետնից էլ ստոր ու զզուելի կենդանի դարձնող անբուժելի հիւանդութիւն է, որով բռնուածը ամենաթըշուառ մարդկանցից մինն է, որին միայն խղճալ կարելի է, ինչպէս-որ խղճում են քաչալին, քոսոտին, եթէ զզուելի արուամոլը իրա չափը ճանաչէ, իրա կարպետին համեմատ ոտը մեկնի։ Բայց մի՞թէ դա մի յարգելի պատճառ է որ մեր դատապարտելի անտարբերութեամբ թոյլ տանք, այլև նպաստենք, որ մարդկութեան անուշաբոյր ծաղիկները — Ազգութեանս յոյս մանուկները ես թառամեն և մի-մի թշուառ մարդ դառնան։

Ախր անմեղ մանուկների բարոյականութեան դէմ ուրիշ ի՞նչ փափկանկատութիւն կարող է հակակշիռ կազմել։

Ուրեմն ինչո՞ւմն է կայանում Էտիկայի, Գեղարուեստի և Վայելչութեան դէմ գնալս, որ զանյաս տարան իրանց կռուոցներով ու կռանչոցներով «խիստ զարգացած» և «գեղարուեստասէր» խիկար իմաստունները։

Այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը՝ որին սոսկ մարդ էլ չեն ուզում համարել, առանց ամաչելու ինքնիրան անուանում է՝ «պարոն Քամալեանց», «ոչ-նոր մարդ» (ճիշտ է, իբրև ուսախանայ վարժապետ շատ հին ես), «երկար տարիներ հայ դպրոցներում ուսուցչութիւն (թէ «մանկա...վարժութիւն») անող», իբրև ուսուցիչ՝ «25 տարի ծնքեր մաշող» (մաքուր վարքուբարքի, ազնուութեան, ճշմարտութեան, առաքինութեան ու այլ վեհ գաղափարների մասին շատ խօսելուց, թէ անմեղ աշակերտներիդ զզուելի սողոմութիւն պատուաստելուց.— «սիրելիս, այդպէս բանից չպէտք է նեղանալ»), «հայ մանուկների համար (գողանովի—ուրիշների մտաւոր վաստակները սեպհականելով) գրքեր գրող», ևայլն, ևայլն, հետևապէս այդ աստիճան ակնյայտնի բազմակողմանի և աչքի ընկնող ընդունակութիւնների տէր մարդը եթէ ոչ-շատ, բայց գոնէ բաւականաչափ զարգացած պէտք է լինի և իբրև այդպիսին՝ պէտք է պարզ հասկանայ, թէ ինքը՝ դեռ մի կողմը թողած միւս յանիրաւի իւրացրած տիտղոսները, իբրև ուսուցիչ-դաստիարակ, իբրև հայ ընտանիքներ յաճախող հիւր, իբրև ոչ-բարով գրագէտ, չպէտք է մնայ, աւելին՝ իրաւունք չունի մնալու մամուլի մէջ արածս մեղադրանքների տակ։

Ախր 25 տարի մանուկների համար «գրող»-վարժապետը գոնէ միքիչ էլ է բարձր պէտք է լինի մի տգէտ ու անբարոյական խոզարածից, որևէ քաղաքի վարկաբեկ արուարձանում եղող բարոյապէս փչացած օղեպանից—միկիտանից, հասարակութեան տականք դրամաշորթ ստոր սրիկայից, և ուրեմն չի կարող մի վարժապետի, այն էլ ոչ-բարով «չորս-աստիճան ունեցող տիրացու վարժապետի» համար նշանակութիւն չունենալ, թէ ինչ է գրում մամուլի մէջ

իրա իսկ անութեամբ ամենքից ևս սիրուած ու ազնիւ ճանաչուած անձը և ինչ ուրիշները և թէ ինչ են խօսում առհասարակ հասարակութեան մէջ իրա մասին։

Ջէ-որ ուսուցիչ-դաստիարակի վարքի մասին ամենաաննշան կասկած անգամ չպէտք է լինի, որի վերաբերմամբ երկու տարբեր կարծիք չի կարող լինել իրօք բարեկիրթ և բարոյական հասարակութեան մէջ։

Երբ բաց-աշկարայ հրապարակով մէկին մեղադրում են որևէ յանցանք գործելում, մեղադրուողը եթէ իրօք առողջ ուղեղի տէր է, «գռեհիկ լաղաբից» չէ, նամուսով, աբռուով մարդ է, պատուոյ զգացմունք ունեցող մարդածին արարած է, նա իր բարոյական պարտքն է համարում անմիջապէս, եթէ հնար է, անհերքելի փաստերով իրա վրայ բարձուած մեղադրանքից արդարանալ օրինական ճանապարհով։ Իսկ եթէ հնար չկայ այդպէս անելու, այն-ժամանակ՝ եթէ փոքրիշատէ խելօք է, ի-սէր և յանուն ճշմարտութեան գոնէ լռելու առաքինութիւնն է ունենում։

Մինչդեռ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Սարգիսը լինելով՝ և՛ գռեհիկ լաղաբից, և՛ աննամուս, և՛ անաբռու, և՛ ամօթի ու պատուի զգացմունքից խուպառ թափուր ոչ-մարդածին անարգ արարած, լիովին հակառակն արաւ. փոխանակ անմիջապէս ուղղակի դատարանին դիմելու և այնտեղ՝ իրա սեպհական ձեռքով կազմած հոգաբարձական ծիծաղելի վկայականներով ու իր «նախկին աշակերտների» և «ազնիւ երիտասարդների» վկայութեամբ մաքրուելու մամուլի մէջ արածս մեղադրանքներից, նա սկսեց դեռ բերանացի վրաս հաչալ, գործի հետ մազաչափ անգամ կապ, առնչութիւն չունեցող տասնեակ տարիներ առաջ

գրածս նամակները ծոցը դրած տնօրհնէք ման-գալով՝ խիկար իմաստուններին, լեզու և պատմութիւն չիմացող լեզուաբաններին ու պատմաբաններին և ծրի-խելքով Խուստի-բէկերին շլացնել, ապա անմեղ անձանց վրայ լուսնահաչ տալ, ի-մի բան՝ պատէպատ ընկաւ, բուն խնդրից վատաբար փախուստ տուաւ ու ձեռք առաւ իր սիրած հին փէշակը—Մանկավ. Ժողովում տեղի չունեցած իրողութիւններ հրատարակեց լրբաբար ստելով, որ մի կերպ, գոնէ չնչին չափով էլ է արդարանայ։ Բայց երբ տեսաւ թէ դրանցով ոչ-միայն բան չդարձաւ, այլ աւելի վարկաբեկ եղաւ ինքը, սպառնաց պապերիս մասին պարսաւագրեր յերիւրելու. իսկ երբ պարզ տեսաւ թէ այդ անմիտ սպառնալիքն էլ ոչ-միայն չօգնեց, այլ ուղղակի ծաղր ու ծանակի առարկայ դարձրեց իրան, ճարահատուած՝ ջուրն ընկնողը ծեղիցն էլ է բռնում, հրատարակեց ողորմելի պասկվիլ-բրօշիւրը։ Ասում եմ՝ ողորմելի, վասնզի մարդ պէտք է բարոյական սնանկութեան հետ նաև մտաւոր սնանկ լինի բոլորովին, որ չհասկանայ թէ՝ եթէ աշխարհիս երեսին եղած բոլոր անմեղ ու մաքուր անձանց վրայ լուսնահաչ տայ, բոլոր հին ու նոր յարգելի ննջեցեալների յաւիտենական նինջը վրդովի՝ նրանց միայն օրհնանքի արժանի յիշատակը անարգելով, էլի, էլի չի կարող արդարանալ հրապարակով, մամուլի մէջ արածս սոսկալի մեղադրանքներից առանց անառարկելի փաստերով դատարանին դիմելու։

Դատարանն և կամ կրկնակի, եռակի ու քառակի լալկումն, պապանձումն, եթէ այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը իսպառ զուրկ չէ ամօթի սրբազնագոյն զգացմունքից, եթէ ամենափոքր չափով գոնէ գաղափար ունի այն անգին, անփոխարինելի մաքուր գանձի մասին, որ կոչվում է մարդկային անբիծ ու ան-

աղարտ պատիւ, որից թափուր մարդը լաւ է որ իսկի ծնուած իսկ չլինէր։

Աշխարհիս ստեղծագործութիւնից մինչև օրս ճշմարտութիւնը դեռ ոչ մի անգամ լոյսից չի վախեցել, գոնէ այդքանը, անշուշտ եմ, յայտնի պէտք է լինի եթէ ոչ 25 տարուայ «գրողին», բայց գոնէ ոչ-բարով «տիրացու աստուածաբանին». հետևապէս՝ էլ ինչո՞ւ է վախենում դատարանից, ուր պայծառ լոյս է սփռուելու գործի վրայ։

Պարզ է թէ մեծամտութեան զզուելի ախտից այնքան է տարուել, այնքան ամբարհաւաճ է, որ կարծում է թէ լոյսից չվախեցող ճշմարտութիւնը այս անգամ՝ յատկապէս իրա նման չակերտաւոր մանկավարժի վերաբերմամբ բացառութիւն կը կազմի—պայծառ լոյսից կը դողայ, ահա այդ պատճառով էլ՝ երևի թէ ճշմարտութեանը մեղքանալով, դատարանին չի դիմում։

Հապա ուրիշ ի՞նչ կերպ բացատրել իր ծիծաղելի վարմունքը, քանի-որ դատարանից եօթն օրուան ու եօթը գիշերուայ ճամբայ հեռու փախչողը չի դադարում ոչ բերանացի լուսնահաչ տալուց և ոչ էլ գրաւոր կերպով վրաս հաչալուց ու ոռնալուց։ Զէ-որ այդպիսի վարմունքը վայել է միմիայն բարոյապէս ընկած եւ ամենքից արհամարհուած ստոր սրիկային։

Դատարանից այդպէս ահի-զարհի եկողը իրա պասկվիլի մէջ ասում է թէ թշնամիներ ունի. իսկ ես պնդում եմ որ դրանք թշնամիներ չեն, այդ շատ պատիւ կը լինէր իրանման բարոյապէս ընկած անարգ արարածի համար, այլ իրան արհամարհող և իրանից զզուողներ են. վասնզի «այդ ողորմելին մի հատ բարոյական և խելքը գլխին անկեղծ բարեկամ չունի և չի էլ կարող ունենալ», ինչպէս լաւ նկատեց

իմ յարգելի բարեկամ Իս. Յար.-ը։ Հետեւապէս ինչ կ'ասեն այդ «թշնամիները»․ չէ՞-որ թէ դրանք և թէ ամենքը ևս հաւատում են, որ ճիշտ են մամուլի մէջ արածս սոսկալի մեղադրութիւնները։ Մի-գուցէ անբարոյական, վարկաբեկ եղած կանանց միայն յատուկ տխմարութեամբ իրան «բամբասանքից բարձրն է համարում», ուստի-և դրանց արհամարհում է բարոյապէս ընկածը։ Իսկ-և-իսկ անամօթի լօգիկայ։

Հապա այդ «թշնամիների բոլոր համալսարանական և ոչ-համալսարանական, բոլոր բարոյական ու պատուաւոր բարեկամներին։ Չլինի՞ թէ դրանց էլ է արհամարհում այդ ամենքից արհամարհուածը։ Բայց այդպէս կ'անէ, այդպէս կը մտածի ու այդպէս յիմարաբար կը դատէ միայն երեսի եօթը փարդան պատռած անառակը և կամ ամօթի սրբազնագոյն զգացմունքից բոլորովին թափուր մնացած գրական ու մտքի պոռնիկը։

Ուրեմն թող դեռ օրինական ճանապարհով—դատարանով մաքրուի իրան բարոյապէս ոչնչացնող մեղադրանքներից և ապա՝ եթէ այլևս ուրիշ լաւ բանի շնորհք չունի, ամբողջովին նուիրուի իր սիրած հին փէշակին—անազնիւ ստեր ու զրպարտութիւններ շարադրելուն և կամ վերջերս կատարելութեան հասցրած իր անփառունակ նոր արհեստին—տմարդի, զզուելի պասկվիլներ յերիւրելուն։

Իսկ մինչ այդ սխալմամբ մարդ կոչուած չակերտաւոր մանկավարժը, այդ՝ ամեն բան «թեթև թիւրիմացութիւն» համարող «սոդոմեցի տիրացու աստուածաբանը» իրաւունք չունի վեհ գաղափարներ արտայայտող բառերն իր մուրտառ բերանն առած նորից ու նորից սխալեցնել հասարակութեանը։ Բաւական է ինչքան որ խաբել է դժբաղդ հասարակութեանը շնոր-

հիւ մեր մամուլի անհասկանալի և ուղղակի դատապարտելի անտարբերութեան։

Մարդ չի հասկանում թէ մեր մամուլը ում է համակրում՝ ճշմարտասէր ու խիզախ բարոյականներին, թէ՞ ստութիւնների սիրահար, անպատկառ, լիրբ, անամօթ ու եզուիտ անբարոյականներին։ Այնպէս-որ մարդ ակամայ փորձվում է մտածելու՝ չլինի՞ թէ մեր մամուլի մէջ այս ու այն վեհ գաղափարի անունով երդուող և հրապարակով ճառող ու ճամարտակողները՝ ոչ-աւելի և ոչ-պակաս միմիայն գրպանները լցնելու և իրանց փնթի կրքին բաւականութիւն տալու համար մտածող սրիկաներ են։

Չէ՞-որ մեզանում մամուլը հասարակութեան մըտաւոր առաջնորդն է՝ բառիս լայն ու ընդարձակ իմաստով։ Հապա եթէ այդ մտաւոր առաջնորդը՝ առանց ծիծաղելի ու տխմար փափկանկատութիւնների իրա դերը ճշտութեամբ ու սրբութեամբ կատարի—քթին կպածները թողած զանազան հովերով բռնուած հեռուները չդեգերի, այլ պարզ ցոյց տայ ափաշկարայ բարին ու չարը, ակնյայտնի լաւն ու վատը, այլևս հասարակութիւնը երբեւիցէ կը հանդուրժի՞ Քամալեանց Ս.-ի նման այլանդակ բարոյականի տէր երկոտանի հրէշներին, որոնք անամօթութեամբ դեռ լրագրով մասնաւոր դասեր էլ են առաջարկում հասարակութեան՝ դպրոցից վռնդուելուց յետոյ *)։

Ժամանակը չէ՞, որ կեղծ էտիկայ ու մետրիկայ, շինծու գեղարուեստ ու մեղարուեստ ծալուի, մի կողմը

*) Աչքի առաջ ունենալով դրա այդ աստիճան անհաւատալի անամօթութիւնը, երևի մի օր էլ կը յայտարարի, թէ «մանկա...վարժութեան» մասին դասախօսութիւն է կարդաու՝ հիմնուած գերմանական նորագոյն աղբիւրների—ֆօն Մօլտկէ-Հասզէնի յայտնի դատի վրայ։

դրուի և իրերը իրանց բուն նշանակութեամբ ու անուններով հրապարակ հանուեն և հասարակական անաչառ ու անողոք դատաստանին յանձնուեն։ Եւ եթէ Մամուլը միշտ այդպէս անէ, խնամիների խաթրը չտեսնելու դնէ, փչացած ազդեցիկներին ազնուաբար քամահարէ, անձնական բարեկեցութիւնն ու շահը հասարակութեան օգուտից վեր չդասէ և իբրև կուռք չերկրպագէ, այլևս ո՞ր աշխարհականը կամ ո՞ր հոգեւորականը կարող էր յանդգնել հրապարակով ստել, խաբել, խարդախել, մեծամտել, սոդոմութիւնը ջատագովել, տարին տասներկու ամիս հասարակութեանը կեղծիքներով կերակրել, այս կամ այն հաստատութիւնը, եկեղեցին, դպրոցը բաց-աշկարայ անառականոց դարձնել և՝ ըստ ամենայնի այլանդակ բարոյականի տէր հրէշ տեղներովը անմեղ ու մաքրակենցաղ հրեշտակներ—գաղափարական գործողներ երևալ…

Սակայն չլինի՞ թէ «խիստ» զարգացածների ու գեղարուեստասէրների հասկացած և գոված «մամուլի» ու «գեղարուեստի» մի ճիւղն է այդ, որ վերը նկարագրածս պախարակելի ուղղութիւնն է մտցրել մեր մէջ.—այսօր կարելի է ամեն տեսակ փճութիւններ կատարել, այս ու այն զզուելի տրատի մասին խօսել ու գրել, իսկ վաղը չի կարելի. մեր օրգանում կարելի է ամեն բանի մասին գրել, ուրիշների մէջ ոչ. մենք արտօնուած ենք մեր ուզած, քէֆներս տուած ժամանակ ո՛ւմ ասես յանիրաւի ամեն բան ու ամեն ինչ ասելու, նոյնիսկ արդարներին ցեխոտելու, իսկ դուք՝ նոյնիսկ անառարկելի փաստերը ձեռքներիդ սոդոմեցի մարդակերպ հրէշների և թէ մարդասպանութեամբ անուն հանող վայրենիների մասին ձայն-ծպտուն հանելու անգամ իրաւունք չունիք…

—Եթէ այո՛, ապա ուրեմն թքած այդ տեսակ փր-

չացնող մամուլի ու այդպէս անբարոյականացնող գեղարուեստի վրայ։

Մի ազգի գոյութեան հիմնաքարը՝ լայն իմաստով բարոյականութիւնն է և ոչ թէ ընդհակառակը։

Զէ՞-որ մեր ամենքիս կէտ նպատակը դժբաղդ Ազգիս գոյութիւնը պահպանելն է եղել, է և պիտի լինի։

Կամ չլինի՞ թէ զզուելի նոր հովերը այնքան խորն են արմատ բռնել մեր մէջ, որ այլևս կարիք չկայ սեպհական ազգութեան պահպանման մասին անհրաժեշտ հարկաւոր չափով հոգալու, այլ միայն այնքա՛ն՝ որ հնար լինի անպիտան ու դատարկ գլուխնիս պահելու համար Ազգից ապրելու միջոց ստանալ՝ ինչ ճանապարհով էլ ուզում է լինի… Թո՛ւհ։

Մի՞թէ չգիտեն այդ խիստ «զարգացածներն» ու «գեղարուեստասէրները», թէ մի մանուկ—մի անմեղ աշակերտ, որ ժամանակով կարող էր մարդկութեան մեծ երախտաւորներից մինը դառնալ, շատ աւելի գին ու արժէք ունի, աւելի պաշտպանութեան ու խնամքի է կարօտ, քան հարիւր, հազար, 100,000 և աւելի հակաբնական հակման տէր Ս. Քամալեանցներն ու նմանակները, եթէ նոյնիսկ այդ նզովից արմատներից իւրաքանչիւրն իրա տաղանդով բարձր իսկ լինէր մարդկութեան երախտիքին արժանացած Ֆրէօբէլից, Պեստալլացուց, Սպենսէրից և նման ականաւորներից։

Մի ուսուցիչ, մի դաստիարակ՝ որքան էլ շնորհալի, որքան էլ տաղանդաւոր, նոյնիսկ որքան էլ հանճարեղ, բայց եթէ արդէն անուղղելի անբարոյական է—աննորմալ հակումով է տանջվում, այդպիսին հասարակութեան համար՝ որպէս գլխովին վնասակար անգամ մի քօռ գռօշ չարժէ. պէտք է այդպիսի վրտանգաւոր երկոտանի հրէշի աչքում թքնել ու դէն

գցել. այդպիսի այլանդակ բարոյականի տէր գրագէտը, տեսուչը, ուսուցիչը, վերակացուն, ծխատէր քահանան, քարոզիչ վարդապետը և թէ արհին իրաւունք չունին ոտք դնելու սրբազան վայրերի—դպրոցի, եկեղեցու և ընտանիքների շէմքի վրայ. այդպիսիք պէտք է դուրս անուեն այդ սուրբ վայրերից և նոյնիսկ վռնդուեն հասարակութիւնից իբրև քոսոտ շներ, որ իրանց զզուելի ախտով չվարակեն ուրիշներին։

Եթէ ճիշդ չէ, կամ սխալ կայ ասածներիս մէջ, հերքեցէք փաստերով, ցո՛յց տուէք սխալներս, եթէ բարոյական քաջութիւն ունիք, ա՛յ ողորմելի խիստ «զարգացածներ» և «գեղարուեստասէրներ»,—զըզուելի ու կեղծաւո՛ր փարիսեցիներ, որ սովորել էք՝ հասարակութեան աչքին թող փչելու համար մժեղները քամել, բայց ուղտերը կլանել գաղտնի։

Նախատինքի թո՛ւք ձեզպէսների անամօթ երեսին։

Իսկ եթէ գրածներս ուղիղ են և ճշմարիտ, ասել է՝ միայն համակրանքի ու խրախուսանքի է արժանի, դէ գոնէ լռելու, պապանձուելու առաքինութիւնն ունեցէք։ Այլեւս ինչո՞ւ համար են ծակուծուկերում ձեր փսփսուկն իմ դէմ. փսփսուկ՝ որ երբեմն գաղտային անտանելի կրկռոցի է փոխվում, իսկ շատ անգամ էլ լուսնահաջի ու անհանդուրժելի կլանչոց ու ոռնոցի։

«Մանուսի», «ուղղակի լրբի», «անասելի լրբի» ստայօդ նամակի պատասխանը գրեցի և տուի «Փայլակի» խմբագրութեան և իբրև գրածիս հաստատութիւն մօտներն էլ կարդացի պ. Աղայեանի գրած նամակը։ Սակայն խմբագրութիւնը, որ մեծ թուլութիւն ունէր այդ միջոցներին փութկոտութեամբ «խմբագրական պատասխաններ» տալու, հարկ իսկ չհամարեց երկտողով յայտնել նամակիս վիճակի մասին,

լաւ գիտենալով, որ եթէ գրէր թէ պատասխան-նամակս չի տպվում «շատ խիստ տոնով գրուած լինելու համար»*), հէնց դրանով իսկ նպատակիս հասած կը լինէր, այն է՝ ճշմարտասէրներին գոհունակութիւն պատճառած, իսկ աննամուսի խաւարասէր բարեկամների հորթային ուրախութեան վրայ սառը ջուր ածած։ Ի՞նչևէ։

Նամակիս սկզբին մի փոքր բան աւելացրի և տարայ «Մշակին», բայց դա էլ դադարած էր՝ նահանգապետի կարգադրութեամբ «Հերմէս» տպարանի փակուելու պատճառով։

Նոյնութեամբ տարայ «Հովիւին»։

—Լևոն, գրածդ անչափ խիստ է,—նկատեց Հայր-խմբագիրը կարդալուց յետոյ,—բայց եթէ՝ ա՛ռ այս կտորները հանես և շատ կծու բառերը ջնջես, այնժամանակ կը տպեմ։ (Լսո՞ւմ ես, գրական խուլիգան Քամ. Ս., որ «Հովիւի» խմբագիրը «ուրախութեամբ չի ընդունել քո դէմ գրածները», ինչպէս-որ անազնուաբար ստել ես)։

Երբ թէ մեղմացրի և թէ շատ կծու ակնարկութիւններն ու բառերը ջնջեցի և տարայ, խմբագիրը կարդալով նկատեց.

—Վա՛յ. իրաւ է, ինչ-որ նկատել էի, հանել ես և շատ բան ես ջնջել, բայց հիմա աւելի խիստ է դուրս

*) Երևի արդէն մտահան էին արել իրանց գործ դրած՝ և՛ խիստ, և՛ անպատշաճ, և՛ նոյնիսկ ուղղակի անվայել տոնը, որ գործ էին դնում «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր պ. Լ. Սարգսեանի դէմ։ Որպէսզի սխալ ու թիւր մեկնութիւն չտան այդ արդարացի նկատողութեանս, հարկ եմ համարում ասելու, որ ես և պ. Լ. Սարգսեանը շատ էլ քնքուշ զգացմունքներ չենք տածում միմեանց համար, բայց ճշմարտութիւնը չասել անկարող էի։

եկել, Լև՛ոն։ Ո՛չ, չեմ կարող տպել։ (Լսու՛մ ես, «25 տարուայ» գրական պոռնիկ, որ «Հովիւի» խմբագիրը «ուրախութեամբ չի ընդունել քո դէմ գրածները», ինչպէս-որ գրել ես անփառունակ պասկվիլ-բրօշիւրիդ մէջ)։

—Եթէ այդպէս է, Տէր-Հայր, ես մի բաց նամակ կը գրեմ Ներս. Դպրանոցի Մանկ. Ժողովին։

—Լա՛ւ, գրէ՛ր, տեսնենք. միայն խնդրում եմ, Լևոն-ջան, մեղմ գրես։ (Լսու՛մ ես, մոքէ պոռնիկ)։

Նամակս գրեցի և միւս օրը տարայ. երբ կարդաց խմբագիրը, ձեռքերն իրար խփեց ու բացականչեց.

—Պա՛, պա՛, պա՛, պա՛.... քո տունը շինուի, Լև՛ոն։ Չէ՛, ախպէր, չէ՛. անկարող եմ տպել։ (Այդ էլ լսեցի՞ր, խեցգետնից էլ ստոր անա՛րգ արարած, որ «Հովիւի» խմբագիրը «ուրախութեամբ չի ընդունել քո դէմ գրածները», ինչպէս-որ առանց ամաչելու հրապարակով հաչջացել ես քեզ ողջ-ողջ գերեզման դնող պասկվիլ-բրօշիւրիդ մէջ)։

—Տէր-Հայր, մի ծանօթութիւն տուէք՝ որ տպագրվում է միմիայն իմ պատասխանատուութեամբ։

—Լա՛ւ, թո՛ղ մնայ, կը մտածեմ։

Ահա՛ «Հովիւի» խմբագրատանը մնացած այդ նամակս.

Բ ա ց ն ա մ ա կ

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՄԱՆԿ. ԺՈՂՈՎԻՆ

—

Ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման։

Թալմուդ։

—

Ճշմարտութեան մոլեռանդ սիրահար և համոզմամբ հետեւող լինելով այդ՝ ինձ համար սրբազան սկզբունքին, անկարող եմ չդիմել յարգելի Ժողովիդ։

Ամսոյս 4-ին կայացած նիստին, ինչպէս իմացայ, «Փայլակի» № 14-ում տպուած Քամ. Ս. ստորագրութիւն կրող՝ շատերիդ ասելով ստայօղ նամակի առիթով երկար խորհրդակցելուց յետոյ Ժողովդ եկել է այն եզրակացութեան, թէ «որովհետև Քամալեանց Ս. ընդունակ է (այն էլ ինչպէս) մամուլի մէջ այդ աստիճան լրբաբար ստելու՝ չեղած բաներ հրապարակ հանելով (իր սիրած փէշակն է), ապա ուրեմն չարժէ այլևս այդպիսի ակնյայտնի անազնիւ ու անամօթ ստախօսի անձնաւորութեամբ զբաղուել»...

Որ չակերտաւոր մանկավարժ Քամ. Ս. այդպէս է, այդ ես վաղուց գիտէի. ինձ շատոնց էր յայտնի իր սևագոյն հոգին և ի-զուր չէ որ նրա մասին գրել եմ. «Սրտի անհուն կսկիծով զգում եմ որ սխալմամբ մարդ կոչուած Քամալեանց Ս.-ի մասին գրելով ինքս ինձ եմ անարգած լինում. վասնզի դա այն տեսակ արարածներից է, որոնց անունը լոկ արտասանելն անգամ անարգանք ու անպատուութիւն է արտասանողի համար, ո՜ւր մնաց թէ գրի առնելը»։

Ուրախ եմ որ մօտ «25—30 հոգուց» բաղկացած Մանկ. Ժողովդ եկաւ հաստատեց իմ անհատական կարծիքս և այդպիսով ո՛չ-միայն ազատեց վրաս հաչողներից՝ թէ ես խիստ լեզու եմ գործ դրել, այլև բարոյական ապտակ հասցրեց անփառունակ «մանկա...վարժի» աւելի ևս անփառունակ պաշտպաններին, որոնց դիմակը ևս, երևի-թէ, մի օր շորթելու եմ անամօթ երեսներից։

Ճիշտ է Ժողովիդ եզրակացութեան մասին թէև տարբեր կարծիքներ չեն կարող ունենալ Մամուլի անկեղծ բարեկամ, Հայ-դպրոցի, Հայ-ընտանիքի պատուին նախանձախնդիր ընական հակումով բարոյական մարդիկ, բայց-և-այնպէս՝ յանուն ճշմարտութեան, յանուն յիշածս սրբավայրերի, ցանկալի է, որ յարգելի Ժողովդ իրա իսկ գրութեամբ հրապարակ հանէր եթէ ոչ ամեն բան, օրինակ՝ թէ նա ինչպէս է եղել Դպրանոցում իրա պաշտօնավարութեան ամբողջ ժամանակ, ինչ կարծիքի էք եղել այդ տեսակ պաշտօնակցի մասին, ևայլն, ևայլն,—բայց գոնէ Ձեր այն խորհրդակցութեանց եզրակացութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել անցնող յունվարի ցերեկեան և ներկայ ամսոյս—մայիսի 4-ի երեկոյեան նիստերին։ Որովհետև այդ է միակ կտրուկ և նպատակայարմար միջոցը՝ թէ անզգամի հաչոցը, թէ իրա-

նմանակների՝ անկիւններում քփսոցն ու քրթմնջիւնն ընդմիշտ կտրելու և թէ, մանաւանդ, հասարակութեան կասկածը փարատելով համոզելու, որ ժողովականներից ոչ-ոք երբէք համամիտ ու համակիր չի եղել և չէ՝ սխալմամբ մարդ կոչուած ոչ-բարով աստուածաբան Քամալեանց Ս.-ի «մանկա...վարժութեան» և ոչ էլ տրամադիր այդ տեսակ կասկածելի բարոյականի տէր անձանց պաշտպանելու և դրանց զզուելի ունակութիւնները քօղարկելու՝ ի-վնաս ճշմարտութեան, ի-վնաս մեր ամենքիս յոյս մատաղ սերնդի բարոյական դաստիարակութեան և ի-վնաս Ազգիս գոյութեան պահապան հրեշտակ Հայ-ընտանիքի անաղարտ պատուի։

Փակագծի մէջ ասեմ, որ բարոյական պարտք կայ նաև պ.պ. Ղ. Աղայեանի, Յովհ. Թումանեանի և Ս. Սպենդեանի վրայ՝ «Փայլակում» լոյս տեսած նամակի վերաբերեալ իրանց բոլոր գիտցածը հրապարակ հանելու։ Վասնզի բերանացի ասել և կամ չտպելու համար մասնաւոր գրածով պնդել՝ թէ «Քամալեանց Ս.-ի գրածը սուտ է», «անպիտանը խարդախ մարդու յերիւրանք է» տպել «Փայլակում», «Քամալեանցի կողմից ուղղակի չտեսնուած և անամօթ լրբութիւն է՝ չեղած բաների մասին հրապարակով պնդելը», եայլն, եայլն, բաւական չէ, այլ անհրաժեշտ է՝ եթէ ճշմարտութեան հետ կոմպրոմիսս անողներից չեն իրանք, որ հրապարակով ևս պնդեն իրանց ասածները՝ եթէ ոչ մանրամասնօրէն, գոնէ շատ համառօտակի, որպէսզի հասարակութիւնն իրազեկ լինի բուն ճշմարտութեան։

Հայ ժողովրդի կարծիքով անբան արարած շունն անգամ այնքան երես—պատիւ, նամուս, արուտ ունի, որ եկեղեցի չի մտնիլ, եթէ նոյնիսկ դուռը կրնկի վրայ բաց լինի։ Եւ մինչդեռ Դուք, մօտ 30 հոգի ժողովականներդ (զուցէ բացառութեամբ մի 2—3 հոգու) փախուստ էք տալիս անզուգական «մանկա...վարժից» իր անհանդուրժելի յատկութիւնների համար, անունը լսելիս զզուանքով թքնում էք, արհամարհանքով էք լսել նրան ու յանդիմանել նրա բերանացի՝ խնդրի հետ ամենևին կապ չունեցող, անազնիւ մարդուն միայն վայել բացատրութիւնը և դատարանի դուռն էք ցոյց տուել ու տալիս, ականջալուր եղած բարձր դասատանց աշակերտների բողոքներին՝ որ չեն կամենում այդպէս անպատիւ

վարժապետին. բողոք՝ որ բարոյական մահ է մի ուսուցչի համար. այո, մինչդեռ Հոգաբարձութիւնը ևս արհամարհանքով է մերժել «մանկա...վարժի» նոյնիսկ գրաւոր բացատրութիւնը և էլի դատարանի դուռը ցոյց տուել, բայց-և-այնպէս այդ՝ ընական մահից էլ սոսկալի մահը, այդ բոլոր թուքու մուրը երկնային ցօղ է թվում չակերտաւոր մանկավարժ Քամ.-ին և նա ոչ-միայն շարունակում է դպրոց յաճախել (հարկաւ ըստ կարելոյն խուսափելով Ձեր՝ ուսուցիչներիդ սենեակը ոտ դնելուց, չնայելով որ դուրսն էլ աշակերտների արհամարհական ծաղրին է ենթակայ լինում), այլև դեռ երես ունի նորից ու նորից սրան-նրան դիմելով պաշտպանութիւն մուրալ, կամ դեռ իրանից չխաբուած միամիտ խմբագրութիւնների հովանաւորութիւնն աղերսել։
գրութիւն, որի հետ գործ ունենալով՝
Ձկայ մի խմբագրութիւն, որի հետ գործ ունենալով՝
խաբած չլինի։

Եւահա թէ ինչու ժողովականներդ եթէ սիրող էք ճշմարտութեան, եթէ իրօք նախանձախնդիր էք Հայ-դպրոցի և Հայ-ընտանիքի պատուին և մանաւանդ եթէ հրապարակով ճշմարտութիւնն ասելու առաքինութիւնը ևս ունիք, ապա գոնէ յիշածս նիստերից Դուք կրկնակի պարտաւոր էք հրապարակ հանելու։ Վասնզի միայն այդ կերպով Հայ-դպրոցին ու Հայ-ընտանիքին կպած ժահրոտ պալարը արմատահան կ'անուի և զզուանքով դէն կը շպրտուի ընդմիշտ։

Եւ որպէսզի համոզուած լինիք, թէ Ձեր կողմից դատարանի դուռը նրան ցոյց տալու համար որքան շնորհապարտ եմ Ձեզ, ահա հրապարակով ասում եմ՝ զզուանքով մերժում եմ խորամանկօրէն և խարդախ նպատակով «Փայլակի» մէջ ակնարկած ընկերական (!!) դասը, ինչից որ խաբուել է «Փայլակի» խմբագրութիւնը և տպել աջակապէս խաբուել է «Փայլակի» խմբագրութիւնը և տպել անամօթ լրբի ստայօդ նամակը։ Այո, խորին զզուանքի զգացմունքով եմ մերժում սողոմեցու արդէն խանգարուած ուղեղի մէջ հոլովուող մօտ վեց ամիս իր համար idée fixe դարձած ընկերական դասը և ինքս էլ մատնացոյց եմ անում նոյն դատարանի դուռը. վասնզի այնտեղ, միայն այնտեղ հնարաւոր է շատ ու շատ բան մերկացնելուց յետոյ՝ կամ աւրել—ջնջել և կամ վաւերացնել այն խայտառակութիւնը...

թեան դամղէն—աղուէսադրոշմը, որ ես՝ ի-սէր Հայ-դպրոցի և Հայ-ընտանիքի, ազատութիւնս վտանգի ենթարկելու գնով խարանել—դամղել եմ սխալմամբ մարդ կոչուածի անամօթ ճակատին։

Յանցաւորը՝ ով էլ ուզում է լինի, պէտք է արժանի պատիժը կրէ. վասնզի այդ անհրաժեշտ է նախ և առաջ՝ յանուն ճշմարտութեան և ապա յանուն սրբազան Մամուլի վեհ կոչման, ինչպէս-և յանուն Ազգիս յոյս ժառանգ սերնդի կրթութեան սուրբ տաճարի—դպրոցի և յանուն Ազգիս այդ յոյսերը սննդող, նրա գոյութեան հաստատուն նեցուկը եղող Հայ-ընտանիքի մաքուր պատուի։

Եթէ ճիշտ չեն գրածներս, հերքեցէք փաստացի, այլապէս Ձեր լռութիւնը կը համարեմ բոլոր գրածներիս հետ համաձայն լինելու անհերքելի ապացոյց։ Բայց այդ վերջին դէպքում ճշմարտութիւնը հրապարակով պաշտպանելու առաքինութիւնից Դուք շա՜տ հեռու կը լինիք, յարգելի Պարոններ։

12 մայիսի։

Սակայն «Հովիւի» խմբագրութիւնը այդ նամակս չտպեց, այլ շաբաթաթերթի № 18-ում գրեց իրա կողմից հետևեալը.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

—

Թիֆլիզ, Լևոն Մ.-Ադ.-ին.—Չարժէ Բամ. Ս.-ի մասին այլևս բան գրել. այդ մարդը բարոյապէս պատժուած է արդէն։ Բարոյական պատիժ չէ՞ արդեօք, որ նրա ընկեր-ուսուցիչները արհամարհանքի զգացմունքով երես են դարձրել նրանից և խզել նրա հետ իրանց ընկերական կապը, իսկ աշակերտները պահանջել՝ որ հեռանայ դպրանոցից։ Թէ ուսուցիչները, թէ Հոգաբարձութիւնը և թէ Դուք նրան դատարանի դուռն էք ցոյց տուել և տալիս, իսկ նա պատէպատ է ընկնում և խուսափում։ Մամուլի միջոցով հարկաւորից էլ աւելի արդէն գործը պարզուած է. մնում է միայն մի միջոց—դատարան։ Պարոնը՝ եթէ քաջութիւն ունի, թող դիմէ դատարանին, գուցէ այնտեղ կարողանայ սրբել իրանից այն բոլոր մեղադրանքները, որ Դուք բարդում էք նրա վրայ։

Այդպիսի մեղադրանքների տակ մնալով՝ կարելի բան չէ ուսուցիչ լինել։ Մենք ևս Ձեզ հետ միևնոյն միակ խորհուրդը կը տայինք Բամ. Ս.-ին—գնալ վարդապետ դառնալ և մի խուց մտնել։

Խմբագրութեան այդ հիանալի պատասխանը թէև տեղին էր, խիստ կտրուկ և շատ ազդու, թէև դրանով գրածներս՝ հակառակ բոլոր գրական խուլիգան չարչիների, աւելի գին ու արժէք էին ստանում բարեմիտ ընթերցող հասարակութեան աչքում, բայց-և-այնպէս շատ անբաւական մնացի. որովհետև եթէ Ներս. Դպր. Մանկ. Ժողովին ուղղածս բաց նամակը տպուէր իրա ժամանակին, իցէ-թէ՝ թէ շատ և շատ անախորժութիւններից ազատ մնայի, թէ հիմա ստիպուած չլինէի գործս թողած՝ այս գիրքը գրելու տխուր պարտականութիւնը կատարել և թէ ինքը՝ հայր-խմբագիրը ազատ մնար սխալմամբ մարդ կոչուածի կլանչոցներից—անազնիւ զրպարտութիւններից։

Իսկ թէ ես իրաւունք ունիմ այդպէս ասելու, դրա մի անհերքելի ապացոյցն էլ «Հովիւի» խմբագրի դէմ՝ մօքի պոռնիկի գրած հետևեալ նամակն է.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—

Թիֆլիզ, 2 յունիսի.

Խնդրում եմ մի անկիւն շնորհել երկտողիս, որ բնորոշում է մեր գրական բարքերից մինը։

Անցեալ տարի Տէր-Եզնիկը պարծենում էր, որ ես իր շաբաթաթերթին աշխատակցում եմ, իսկ այս տարի սկսել է իր թերթում ինձ անվերջ հայհոյել ու վիրաւորել։ Ի՞նչ է այդ փոփոխութեան պատճառը, կը հարցնի ընթերցողը։ Ահա թէ ինչ։ Անցեալ տարի «Հովիւ» թերթում աշխատակցում էր նոյնպէս պ. Ս. Մանդինեանը, որին բարեկրօն խմբագիրը գրաւոր խոստում էր արել տողավարձ տալ։ Սակայն ամիսներ անցնելուց ետ հօնօրար չտուեց բարեկրօնը, թէև քանիցս նրա տուն գնացին հիւանդ մանկավարժի թէ կինը

և թէ որդին։ Գումարն ընդամենը 65 ռ. էր, մի չնչին գումար Տ. Եզնիկի պէս հարուստ քահանայի համար։ Ս. Մանդ. նամակներ գրելուց յոգնելով՝ մարդիկ մէջ գցեց, որ բարեկրօնին համոզեն։ Ամեն միջնորդութիւն զուր անցկացաւ (ասածիս վկայ է Ս. ք. Սահակեանը)։ Վերջը ճարահատած Ս. Մ. դիմեց դատարանի օգնութեան և դատաստանական պրիստաւի միջոցով հանեց իր քրտինքի վարձը։

Եթէ կը լինեն անձինք, որ կը դժուարանան տողերիս հաւատալ, թող այդպիսիները դիմեն պ. Ս. Մ.-ին և ստուգեն։ Հիւանդ մանկավարժին, իբրև նախկին աշակերտ, յաճախ այցելողը ես էի։ Տ. Եզնիկն իր վարձունքի համար բուռն զզուանքս յայտնելով՝ թողի նրա թերթին աշխատակցելը։ Այդ ժամանակից բարեկրօնը խայթուած օձի պէս միջոց էր փնտրում թոյնը թափելու վրէս։ Այդ էր ահա պատճառը, որ «Հովիւի» մէջ տեղ տուեց այնքան ստոր ինսինուացիաների իմ դէմ և դեռ շարունակում է իր կողմից լրացնել բարեկրօն խմբագիրը («Հովիւ № 18 մայ. 27)։

Այդպիսի ստոր վարձունքի գնահատութիւնը թողնում եմ արդարադատ ընթերցողին։

(«Ժայռ» № 19.) Ս. Քամալեանց

Պրոտկերեսին միայն սազական այդ ամբարհաւաճութեամբ գրած և զրաբան, ներողութիւն՝ ոչ-բարով աստուածաբան սուտ-քրիստոս քահանայի վկայութեան վրայ հիմնուած ծիծաղելի նամակը կարդացի շուլավերցի երկաթավաճառ Գր. Մովսէսեանի խանութում, ուր էր նաև շուլավերցի Արտեմ Նադիրեանը։

Երբ նամակի ընթերցումը վերջացրի, դիմեցի Մովսէսեանին.

—Գրիգոր, սրտակից բարեկամիդ այս արածը ուղղակի խելագարի գործ է։ Ինչո՞ւ չես հասկացնում որ ձեռք վերցնի այսպիսի անմիտ քայլեր անելուց։ Վերջապէս՝ ամօթ է։

—Հա, ի՞նչ ա. մի՞թէ վատ է արել։

—Ո՛չ-միայն վատ է արել, այլ ուղղակի գլուխը քարովն է տուել հէնց իրա օգուտի տեսակէտից... Այո՛, նա իրաւունք չունէր իր ընկած անունը մի կերպ վերականգնելու համար յարգելի Ս. Մանդ.-ի անձնական հաշիւների մէջ մտնելու։ Բարեկամդ իր ճզմած ուղեղով կարծել է թէ այդ հաշիւը մէջ բերելով Տէր-Եզնիկին կը վնասի, բայց դրա փոխարէն նա վնասել է յարգելի մանկավարժին— մեր լաւ մըտածողներից մէկին։

—Հա՛, ի՞նչ ա. Տէր-Եզնիկը ի՞նչ ա, ֆլանը ի՞նչ ա, դու ի՞նչ ես։

—Ե՞ս. ես՝ Ղևոն եմ. այս մի հատիկ խօսքը բաւական է որ ամեն բան ասուած լինի և քեզպէսները գլխաբաց ու գլխակոր կանգնեն առաջիս։ Սակայն կարիք չկայ այսպիսի ճշմարտութիւնների մասին խօսելու։ Փոխանակ անմիտ ու ծիծաղելի նամակներ գրելու, աւելի լաւ չէ՞ որ իմ դէմ գանգատուի բարեկամդ։

—Չի ուզում։

—Չի ուզո՞ւմ... Ես նրան կըստիպեմ. որ սմտկի, պիտի գանգատուի։

—Չէ, չէ, չի՛ գանգատուիլ, բայց նա քեզ կը յաղթի։

—Ինձ ի՞նչպէս պէտք է յաղթի, երբ դատարանի անունը լսելիս շան դողոցն է ընկնում։

—Ա՛յ, կը տեսնես։

—Ա՛խ, այո. չէ՞-որ նա սպառնացել էր պալեըրիս նկարագիրը տալ։ Չեմ զարմանում. կան նստող, Մուղուրկան հաջող երկոտանի զրպարտիչ շունը ամեն տեսակ ստորութեան ընդունակ կարող է լինել... Այո, X հարուստից խնդրած դրամը մերժուելու համար՝ հասարակութեան տականք ստոր սրիկայի պէս

իբրև վրէժ մուրտառ պասկվիլներ յերիւրելով անմեղ ընտանիքներ վիրաւորողից ամեն բան սպասելի է։ Բայց-և-այնպէս ոչ մի նկարագրով, ոչ մի սրամիտ պասկվիլով չի կարող հերքել, որ ինքը բարոյապէս ընկած չէ, այլանդակ հրէշ չէ, սալախանայ վարժապետ չէ։ Եւ վերջապէս իմ պապերի հէրն էլ անիծած, եթէ վատ մարդիկ են եղել, իրա պապերի հէրն էլ անիծած, որոնք՝ ինչպէս երևում է, շատ վատ մարդիկ են եղել, ու դեռ իրա հէրն էլ անիծած, որ դրա պէս շանը աշխարհ է բերել։ Ա՛յ խելքի տոպրակ, ինչ ունի սրտակից բարեկամդ իմ դէմ, յատկապէս իմ դէմ․ ահա՛ կամ ու միամ հասակովս մին ձգուած, ճակատս բաց։

Մովսէսեանը՝ երևի իրան միայն յայտնի պատճառով, շատ վշտացաւ այդ խօսքերիցս և սկսեց այնպէս եռանդով պաշտպանել չակերտաւոր մանկավարժին, այնպէս տաքացած խօսել, որ գոյնը թռաւ, շրթունքները կապտեցին և սկսեցին դողդողալ։

—Տե՛ս, տե՛ս, Ա՛րտեմ․ տե՛ս, թէ ինչպէս է այն երկոտանի քոսոտ-շանը պաշտպանում․ սրա այս տեսակ ձրի փաստաբանութիւնը անհասկանալի է ինձ համար․ այո՛, ուղղակի մի հանելուկ է։ Մի՞թէ սա էլ նրա նման զզուելի անբարոյական է... Չեմ հաւատում, չեմ ուզում հաւատալ որ ազնիւ Լևոնիկիս հարազատը մի հրէշ լինի։ Ինձ շատ է զարմացնում սրա վարմունքը... Սակայն սա միշտ արջի ծառայութիւն է արել սողոմեցուն— իր սալախանայ բարեկամին, յո՛յս Աստուած, որ այս անգամուայ ծառայութիւնը արջային ծառայութիւնից էլ անցնի։

Մովսէսեանը այս անգամ արդէն բոլորովին իրան կորցրեց և սկսեց այնպէս խօսել, որ ես որևէ բառ ըմբռնել այլևս չկարողացայ, այլ միայն Արտեմ Նադիրեանն սկսեց նրան յանդիմանել․

—Մի՞թէ ամօթ չէ, Գրի՛գոր․ ինչո՞ւ ես այդպէս քեզ կորցնում․ Լևոնը քեզ վատ բան չասաց, այլ լաւ խորհուրդ տուաւ, որ դու բարեկամիդ ասես՝ այդպիսի յիմար բաներ չգրէ և աւելի լաւ է լուռ մնայ։ Էլ նեղանալու ի՞նչ կար․ եթէ նա քո հայրենակիցն է, չէ՞-որ սա էլ է․ ինչո՞ւ ես նրան անտեղի կերպով պաշտպանում, իսկ սրան ի-զուր տեղը վշտացնում։

—Լա՛ւ իմացիր, Գրի՛գոր, որ բարեկամդ իր այս յիմար ու անմիտ նամակով ուրիշների մասնաւոր— անձնական հաշիւների մէջ ինքնագլուխ խառնուելու անազնիւ վարմունքով ինքն իրա գլխին մի այլ մեծ քար գցեց։ Այս ասածներս միտքդ պահիր․ դու էլ, Ա՛րտեմ,— ասացի ու հեռացայ։

Տուն գնալով իմացայ որ Տէր-Եզնիկը ինձ կանչել է։ Գնացի։

—Օրհնի՛ր, Տէ՛ր․ ի՞նչ կայ։

—Խնդրեմ իրաւունք տաս «Հովիւի» աշխատակցին, որ քո չտպուած նամակից օգտուի․ ուզում է բան գրել սխալմամբ մարդ կոչուածի դէմ։

—Լիովին աշխատակցիդ տրամադրութեան տակն եմ դնում նամակս․ կամենում է՝ թո՛ղ ամբողջովին արտագրի։

Երեք-չորս օրից յետոյ «Հովիւի» № 22-ի մէջ լոյս տեսան հետևեալները․

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

—

Թիֆլիզ, Ս. Բամալեանցին.—Դուք «Ժայռ»-ում (№ 19) զետեղել էք տուել մի նամակ, որի մէջ ասուածը միանգամայն կապ չունի «Հովիւ» № 18-ի մէջ մեր գրածի հետ։ Թէև ձեր պախարակելի արարքը ուսուցչական ասպարէզում, որ հրապարակի վրայ են դրել պ. Լևոն Մ.-Ադամեանցը և ուրիշները, այնքան են գցել ձեր վարկը հասարակութեան աչքում, որ դուք դարձել էք միայն արհամարհանքի արժանի

մարդ, բայց մենք դարձեալ կը պատասխանենք։ Դուք, պ. Ս. Ք., գրում էք, իբր-թէ ես պարծենում էի որ իմ շաբաթաթերթում աշխատակցում էիք։ Ուղղակի հիւանդ երեւակայութիւն։ Ձեր գրածները ամիսներով ընկած են եղել խմբագրատանը, որոնցից միայն երկուսն են արժանացել տպագրութեան «Հովիւի» անցեալ տարուայ №№-ում և ընթերցողներին յայտնի են, թէ ինչ զաղ են։ Հետեւապէս ես չէի կարող պարծենալ. ուրեմն դուք... պարծենկոտ էք և անազնիւ ստախօս, երբ ուզում էք այդ աստիճան համակրող ցոյց տալ ձեզ պ. Մանդինեանին։ Մէջ բերելով մեր ունեցած մասնաւոր հաշիւը պ. Ս. Մանդինեանի հետ, դուք արջի ծառայութիւն էք արել նրան։ Մենք «Հովիւի» հրատարակութեան գործի սկզբին խոստացել էինք մեր աշխատակիցներին վարձ տալ՝ ոմանց տողին 3 կ., ոմանց $2^1/_2$ և ոմանց աւելի պակաս։ Պ. Մանդինեանը սկզբում ստանում էր տողին 3 կ., բայց երբ «Հովիւը» նիւթական վնաս (դեֆիցիտ) ունեցաւ 1200 ռ. և այնուհետեւ դժուարացաւ վճարել իրա աշխատակիցներին խոստացած վարձատրութիւնը, բոլորեքեան սիրով հրաժարուեցան իրանց ստանալիքից, իսկ պ. Մանդինեանը դիմեց դատարանին և ստացաւ։ Լա՛ւ, սակայն այդ ամենը ինչ կապ ունի մեր այն ասածների հետ, որ դուք արժանի էք վանք մտնելու, ուր աղօթելով գուցէ կարողանաք՝ թէ՛ ձեր մեղքերից թեթեւանալ և թէ մեծամտութեան ախտից բուժուել։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—

Թիֆլիզ, 19 յունիսի.

Հայր-Խմբագիր.

Ինչ համոզմունք էլ որ կազմած լինիք բարոյապէս ըստ արժանւոյն պատժուած ու ամենքից արհամարհուած Ս. Քամալեանցի մասին, բայց-և-այնպէս կը խնդրէի «Հովիւի» առաջիկայ №-ում զետեղել նամակս յատկապէս այն մարդկանց համար, որոնք, ինչպէս երեւում է, շատ թիւր հասկացողութիւն ունին այն ամենի մասին, որ բարոյականութեան կնիք է կրում իրա վրայ։

Մինչև հիմա չէի հաւատում, որ Ս. Քամալեանցը հոգեկան հիւանդութիւն է ստացել վերջերս ստացած բարոյական

ցնցումներից. այո, չէի հաւատում, թէպէտև իրա խոստովանութիւնը կարդացել էի. սակայն այսօր կարդալով «Ժայռի» № 19-ում այդ՝ իրա իսկ խոստովանութեամբ, հոգեկան հիւանդի նամակը, լիովին համոզուեցի, որ այդ մարդը ինչպէս բարոյապէս, այնպէս էլ մտաւորապէս այն աստիճան հիւանդ է, որ կարդացածի բուն միտքը չի ըմբռնում, ուստի-և անկարող է լինում յարուցած խնդրին ըստ էութեան պատասխանել, ինչպէս կատարեալ հոգեկան հիւանդ Պուրիշկեւիչն ու Կրուշեւանը Պետական Դումայում։

Դաշնակցութեան օրգանի—«Ժայռի» էջերում կարդալով այդպիսի մարդու նամակը, մտաբերեցի հայ ժողովրդի այն խօսքը, թէ «շունն ինչ է, անբան արարած շունն էլ այնքան երես ունի (այսինքն՝ թասիբի, պատուի, նամուսի տէր է), որ եկեղեցի չի մտնի, եթէ դուռը կրնկի վրայ բաց իսկ լինի»։

Մտաբերեցի այդ և ամօթից կարմրեցի Դաշնակցութեան օրգանը խմբագրողների փոխարէն և սաստիկ ցաւ զգացի այն կուսակցութեան համար, որի հիմնադիրներին աջ թեն էի, որի համար առանց վարձատրութեան, առանց մի կոպէկ ստանալու ակնկալութեան տարիներով գլուխս յետ և կեանքս վտանգի մէջ դրած աշխատել եմ լուիկ-մնջիկ, առանց աղմուկի, առանց թմբկահարութեան։

Եւ ինչպէս չկարմրել ու ցաւ չզգալ, երբ տեսայ շատ և շատ բան, հիմա ես տեսնում եմ, թէ ինչպէս համակրութեան արժանի կուսակցութեան օրգանի ղեկավարները իրանց թոյլ են տալիս թերթի էջերը կեղտոտել այնպիսի նամակներով, որոնց հեղինակի տեղը ոչ խմբագրութիւններն են, ոչ պատուաւոր հայ-ընտանիքները և ոչ էլ սրբավայր հայ-դպրոցը, այլ՝ ինչպէս ճիշտ նկատել էր «Հովիւ»-ի խմբագրութիւնը, որեւէ... յետ ընկած մի «վանքի խուց»։

Մի մարդու՝ «որից արհամարհանքի զգացմունքով երես են թեքել ընկեր-ուսուցիչները և իրանց ընկերական կապը կտրել նրանից, որի հեռանալն են պահանջել դպրանոցի սաները». պահանջ՝ որ բարոյական մահ է մի վարժապետի համար, և ֆիզիքական մահը հազար անգամ լաւ է այդ տեսակ ապրելուց։

Մի մարդու՝ «որ այլեւս իրաւունք չունի ուսուցիչ լի-

նելու, քանի-որ գտնվում է այնպիսի սոսկալի մեղադրանքների տակ, բայց քաջութիւն չունի դատարանին դիմելու» («Հովիւ» № 18)։

Մի մարդու՝ «որի մշտական փէշակն է եղել», ինչպէս գրել է իրաւամբ պ. Զ. Գրիգորեանցը, «դիտաւորեալ ստեր ճնարելով հասարակութեանը սխալեցնել»։

Մի մարդու՝ «որ երախտամոռ է և անազնիւ ստախօս» («Հովիւ» № 6 և 7)։

Մի մարդու՝ «որ բերանը բաց է անում միմիայն անազնիւ ստեր հնարելու, գրիչ է վերցնում, միմիայն լկտի ու զզուելի պասկվիլներ յերիւրելու՝ խնդրած դրամական օգնութիւնը զզուանքով մերժուելու համար»։

Մի մարդու, որի մասին գրում է պ. Լեւոն Մ.-Ադամեանցը, թէ «նա (Ս. Թամալեանցը) այն տեսակ արարածներից է, որոնց անունը լոկ արտասանելն անգամ անարգանք ու անպատւութիւն է արտասանողի համար, ուր մնաց թէ գրի առնելը» («Զարկ» № 3 և 4, 1906 թ.)։

Մի մարդու՝ «որ աննորմալ հակման տէր է, որ պատւասուած սրբազնագոյն գաղափարի մասին ամենաթոյլ հասկացողութիւն իսկ չունի (եթէ ունենար մինչև հիմա դիմած կը լինէր դատարանին)»։ («Հովիւ» №№ 8, 10 և 18)։

Եւ հիմա (տեսէք աշխարհի քօռութեանը) մի այդպիսի եղակի հրէշային ներքին աշխարհ ունեցող մարդը, որպիսին է Սար. Թամալեանցը, վեր է կացել և գրում՝ բարոյականութեան, գրական բարքերի, արդարութեան ու ազնւութեան մասին... Փա՛ռք Քեզ, Ա՛ստուած։

Բայց չէ՞-որ այդ մի լիրբ ծաղր է այդ սրբազան գաղափարների վերաբերմամբ, որոնց մասին, ինչպէս վերև ասուեց, ամենաթոյլ հասկացողութիւն անգամ չունի պարոնը։ Եւ Ս. Թամալեանցի նման անբարոյական ու մտաւոր այլանդակ հրէշը այդ և նման սրբապղծութիւնն անում է բրտեղ.—մամուլի մէջ և այն՝ փա՜ռքդ շատ, Ա՛ստուած, մաքուր գաղափարական կռիւ վարող կուսակցութեան օրգանում։

Մի՞թէ ցաւալի չէ։

«Դրօշակի» մայիսի № 5-րդը համարեա ամբողջապէս արտատպեց «Ժայռը». էլ ինչ կարիք կար արտատպելու, երբ պէտք է գործով հակառակը ցոյց տայինք։ Չէ՞-որ կու-

սակցութեան IV Ընդհանուր Ժողովը վճռել է զտել-մաքրել կազմակերպութիւնը այն չունն ու գէլերից—սրիկայ ու կասկածելի վարքի տէր, ազնւութեան ու պատւի մասին թիւր հասկացողութիւն ունեցող անհատներից, որոնք իրանց չնչին ծառայութեան համար այժմ կերցաւ են դարձել դժբաղդ ժողովրդի գլխին՝ թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում...

Եւ եթէ դրամական վնաս տուողը կերցաւ է, հապա որպիսի սոսկալի ցաւ պիտի լինի մատաղ սերնդին բարոյապէս փչացնողն ու վնասողը։ Մի՞թէ այդքանն էլ պարզ չէ «Ժայռը» խմբագրողների համար. մի՞թէ կարիք ունին Սարգիս Թամալեանցի նման մի հոգեպէս հիւանդացած, մի այլանդակ բարոյականի տէր պասկվիլանտի համակրութեան և աշխատակցութեան, որով պարծենում է ողորմելի մեծամիտը իրանմանակ անբարոյականների մօտ։

Այո, ցաւալի է. ուստի-և հրապարակով բողոքում եմ այդ կարիքի դէմ, որ զզուանքով ու զայրոյթով մերժել է Կազմակերպութեան IV Ընդհանուր Ժողովը։

Կամ. Ա.

Մեր յարգելի մանկավարժ պ. Սեդրաք Մանդինեանը՝—որ միշտ եռանդագին պաշտպանում էր սխամամբ մարդ կոչուածին, հարկաւ ոչ նրա ձրի փաստաբանութեան կամ «փորացաւով» մի-մի անգամ իրան այցելելու համար, այլ լոկ բարութիւնից դրդուած,—այդ երկու գրութիւնը կարդալուց յետոյ ոչ-միայն դադարեց իրա անուանն արատ բերող անփառունակ պաշտպանութիւնից, այլև մի օր լրջօրէն նկատեց.

—«Հովիւի» № 22-ի մէջ տպուածներից յետոյ եթէ Թամալեանցը փաստերը ձեռքին ուղղակի չդիմէ դատարանին, այլ նորից սկսէ պատեպատ ընկնել—արդարանալու նպատակով ձեր դէմ էլի որևէ անմիտ բան գրի ու հրատարակի, այդ ասել է թէ նրա մասին ինչ-որ գրել էք, բոլորն էլ ճիշտ է. հետևապէս

այսուհետև նա բարոյապէս ընկած մարդ կը լինի և հէնց այդպէս էլ կը մնայ ամենքի աչքում...: Այո, Քամալեանցը այլևս կորած մարդ կը լինի բարոյական հասարակութեան համար ընդհանրապէս և դպրոցական ասպարէզի համար մասնաւորապէս:

Բայց որովհետև, դժբաղդաբար, հասարակութեան անդամների հոծ մեծամասնութիւնը շատ հեռու է Սեդրաք Մանդինեան լինելուց, հետևապէս զուրկ իրերը իրանց իսկական գոյնով տեսնելու, նոյնութեամբ ըմբռնելու ընդունակութիւնից և դրա համեմատ էլ իրանց համար անհրաժեշտ հաստատ ու որոշ կարծիք և համոզմունք կազմելու շնորհքից, ահա այդ իսկ պատճառով՝ Քամալեանց Ս.-ի անբարոյական լինելու մասին այդպիսիների մօտ մնացած մանանեխի հատի չափ թերահաւատութիւնը ևս փարատելու նպատակով ստիպուած եմ՝ ստորև առաջ բերել՝ վերի բոլոր գրածներս հաստատող և նոտարական կարգով վաւերացնող հետևեալ երեք նամակը.

I

Յարգելի Լևոն!

Ներփակեալ կըստանաք երկու նամակ, որոնցից մինը ուղղած եմ իմ նախկին արուամոլ-ուսուցիչ, այժմ մուրտառ պասկվիլանտ Շմեղ-Քամալեանց Ս.-ին, իսկ միւսը՝ «Արօրի» խմբագրութեան, որով խնդրել էի նամակս տպագրել անփոփոխ:

Եւ որովհետև խմբագրութիւնը յայտնեց թէ չի կամենում Քամալեանց Ս.-ի նման մի պատուազուրկ մարդու մասին այլևս բան տպագրել իրանց թերթում *), իսկ Դուք, ինչպէս լսեցի յարգելի Պ. Ա. Յ.-ից, Ձեր դայլի պատասխան էք տալու ձեր գիւղի երիտասարդութեանը անպատուութիւն բերող սալախանայ վարժապետին, այդ պատճառով լաւ եմ համարում այդ երկու նամակս էլ Ձեզ յանձնել:

Լիովին իրաւունք եմ տալիս Ձեզ այդ նամակներիս հետ վարուել այնպէս, ինչպէս Դուք յարմար և բարւոք կը դատէք՝ զզուելի արուամոլին բոլորովին դիմակազուրկ անելու համար, որպէսզի գոնէ այսուհետև չկարողանայ անմեղ երեխանց անբարոյականացնել:

Մնում եմ միշտ յարգանքով դէպի Ձեզ՝
Գ. Բ. Ճ. *)

9 սեպտ. 1907 թ.
Թիֆլիզ:

II

«ԱՐՕՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Խնդրում եմ՝ այս բաց նամակս տպագրէք «Արօրի» մօտակայ համարներից մէկում անփոփոխ. հակառակ դէպքում վերադարձնել ինձ:

Յարգանքով՝ Գ. Բ. Ճ. *)

6 սեպտ. 1097 թ.
Թիֆլիզ:

III

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ Պ. ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՄԱԼԵԱՆՑԻՆ

—

Կարդացի, պարոն, ձեր հրատարակած «Ինչո՞ւ էք հերսոտել» և այլն բրօշիւրը և՝ ուղիղն եմ ասում, զզուեցի. որովհետև մարդ չի հասկանում թէ իսկապէս ինչ էք կամեցել ասել այդ ողորմելի բրօշիւրով: Միթէ այն՝ որ պ. Լևոն Մ.-Ադ.-ը չի լսում: Բայց ինչ կապ կայ նրա չլսելու և ձեր մուրտառ պասկվիլանտ ու զզուելի արուամոլ լինելու մէջ: Ամօթ ձեզ:

---

*) Նոր խելքի եկաւ: Ոչինչ, լաւ է ուշ, քան երբէք:
Լ. Մ.-Ա.

*) Ճշմարտութեան նախանձախնդիր այդ քաջ երիտասարդը թէև ստորագրել է իր անունն ու ազգը և դէմ չէր տպելուն, սակայն ինքս բարւոք եմ համարում այդ ստորագրութիւնը դնել: Լ. Մ.-Ադ.

Յարգելի Լևոնի խլութիւնը այնքան ցաւ չէ իրա համար, այդ դուք էլ շատ լաւ գիտէք, պարոն չարկերտաւոր մանկավարժ, որքան ցաւ ու խայտառակութիւն է ձեզ համար այն՝ որ հրապարակով, մամուլի մէջ ձեզ ասում են, թէ դուք անազնիւ, աւելի ճիշտը՝ մուրտառ պասկվիլանտ էք և անամօթ արուամոլ։

Պարզ է թէ դուք ձեր այդ ողորմելի բրօշիւրով կամեցել էք հասարակութեան աչքին թող փչել ըստ ձեր հնաւանդ սովորութեան, կամ ինչպէս գրավաճառ պ. Զաք. Գրիգորեանցն էր ճիշտ նկատել՝ դուք ձեր սիրած հին փէշակն էք բանացրել, կամենալով հասարակութեանը սխալեցնել։ Փոխանակ որ համոզիչ փաստեր առաջ բերէիք ապացուցանելու մամուլի մէջ ձեր վրայ բարձած մեղադրանքների անհիմն լինելը, դուք ձեր բրօշիւրով աւելի հաստատեցիք, որ յարգելի Լևոնի բոլոր գրածները ձեր մասին զուտ ճշմարտութիւններ են՝ շատ մեղմ ձևով ասուած։

Նախ՝ իսկ-և-իսկ պասկվիլ է ձեր բրօշիւրը, որովհետև դուք ամենևին իրաւունք չունէիք ուրիշի մասնաւոր նամակները հրատարակելու, այն էլ ով գիտէ թէ ինչ ձևով, քանի-որ մամուլի միջոցով հասարակութեանը միշտ խաբելը ձեր սիրած մշտական փեշակն է եղել, ինչպէս գիտեն ընթերցողներից շատերը և թէ մեր գիւղացիք։ Տարիներով արտասահմանում եղողը եթէ շատ բան չսովորէր, այդքանը պէտք է որ հասկանար, և կամ գոնէ ձեր սովորած աստուածաբանութիւնը պէտք է ձեզ թելադրէր այդ բանը։

Երկրորդ՝ մերկապարանոց ճշմարտութիւնից այն-

քան մեծ է եղել ձեր շփոթութիւնը, որ ձեզ արդարացնելու համար փոխանակ անհերքելի փաստեր առաջ բերելու, դուք միայն պատէպատ էք ընկել, նոյնիսկ հանգուցեալներին անհանգստացրել և այնքանն էլ չէք նկատել, թէ ինքներդ ձեր բերանով հրապարակով խոստովանվում էք ձեր զզուելի մեղքերը։ Միայն ափսոս որ չէք հասկացել, թէ պարզիպարզոյ խոստովանուելով, աւելի խելօքութիւն և թէ կեանքիդ մէջ գոնէմի ազնիւ քայլ արած կը լինէիք, քան այդ նոր յիմար քայլն անելով։

Արդեօք ի՞նչ բաւականութիւն է միշտ այդպէս ստեր, զրպարտութիւններ ու յիմարութիւններ գրելը։

Առածն ասում է՝ «Մզրաղը Չրալում չի ծածկուիլ»։

Իսկ ձեր քարոզած Աւետարանն էլ ասում է՝ «Ձի ոչինչ է ի ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի»։

Ես՝ որպէս ձեր նախկին աշակերտ, անձամբ յայտնում եմ հրապարակով ի-լուր ամենեցուն, որ մեր սիրելի հայրենակից Լևոն Մելիք-Ադամեանցի ձեր վրայ բարձած բոլոր մեղադրանքները դպրոցական ասպարիզում կէտ-առ-կէտը ճիշտ են, ինչպէս-որ ճիշտ է թէ՝ $2\times2=4$ին։ Եւ որովհետև յարգելի Լևոնը մեզ ամենքիս, իսկ ձեզ աւելի ևս, յայտնի է իբրև ազնիւ և միայն ճշմարիտը խօսող մարդ, ցերեկուայ լոյսի պէս պարզ է թէ նրա միւս բոլոր մեղադրութիւնները ևս ճիշտ են։ Հետևապէս՝ կրկնակի ամօթ ու նախատինք ձեզպէս անպիտան ուսուցչին և խարդախ գրագէտին։

հարկը պահանջած դէպքում պատրաստ եմ՝ ուր հարկն է անձամբ անձին ներկայանալ և անառարկելի փաստերով հաստատել վերի բոլոր գրածներս։

Սակայն մի բան ինձ շատ է զարմացնում, պարոն սոդոմեցի, թէ ինչո՞ւ մինչև այժմ դեռ վարդապետ չէք ձեռնադրուել, որովհետև դուք... իսկապէս վարդապետացու էք։

1888 Թուականի ձեր աշակերտ։

6-ին սեպտ. 1907 Թ.
Թիֆլիս

Ասել է թէ կէտ-առ-կէտ ճիշտ է եղել տարիներ առաջ բարեկամիս գրածը, որ այդ սխալմամբ մարդ կոչուած՝

«Քամալեանց Սարգիսը իր կեղտոտ վարքով իւրաքանչիւր մանուկ աշակերտի անարատ հոգու մէջ անբարոյականութեան թոյն է կաթեցրել՝ մինի վարքն առատաւորելով, միւսի քաղցր վստահութիւնը հէնց օրրանում խեղդելով, մէկին ընկերական շրջանին իսպառ հաշմանդամ դարձնելով, միւսի ունեցած անկեղծ հաւատը մեռցնելով...»։

Եւ այդ տեսակ զազրելի սխրագործութիւններ կատարող անփառունակ «ուսուցիչը», այդ անարգ ապարածը փոխանակ ամաչելու և ամօթից գետինն անցնելու, ընդհակառակը դեռ յանդգնում է իրանից բարոյապէս հարստահարուած աշակերտներից ակնածութիւն ու պաշտպանութիւն ակնալել, կամ իրանից միշտ խաբուած հասարակութեան աչքին թոզ փչելու համար ճառել՝ ազնուութեան, արդարութեան, մամուլի, գրական բարքերի, խղճի, մարդկային պատուի, ճշմարտութեան և այլ վեհ գաղափարների մա-

սին, որոնց միշտ հակառակ է գնացել իր ողջ կեանքում։

Միթէ ցերեկուայ լոյսի պէս պարզ չէ, որ այդ նզովից արմատ սոդոմեցին ինչ-որ եղել է մի տեղ, նոյնը եղած պէտք է լինի նաև ուրիշ տեղեր, որքան էլ՝ «Լումայի» վերջին №-ում տպուած «Դպրոցները փակուելու օրերից» յիշողութիւնների նման կեղծ, շինծու, բռնազբօսիկ, սրտմայ լինելու չափ միտումնաւոր գրութիւններով հասարակութեան աչքին թոզ փչել ճգնի։ Ափսոս «Լումային»։

Միայն հետաքրքիր է՝ մոռացել է թէ՞ դիտմամբ չի բացականչել՝ «Աւա՜ղ, փառաց «մանկա... վարժի»...

Նզո՜վք, Նզո՜վք, այդպէս շուն «ուսուցչին» և խարդախ «գրագէտին»։

Իսկ բիւր ամօթ այն հասարակութեան և մամուլին, այո՛, մանաւանդ մամուլին, որոնք հանդուրժում են այդպէս հրէշին։

Ո՛վ իմանայ թէ 1888 Թուականի ճշմարտասէր աշակերտի նման քանիսը կան, որոնք սակայն նիւ աշակերտի նման քանիսը կան, որոնք սակայն

Ո՛վ իմանայ թէ 1888 Թուականի ճշմարտասէր աշնիւ աշակերտի նման քանիսը կան, որոնք սակայն չունին, որ

սուչ, ուսուցիչ, վերակացու, չքահանայ, վարդապետ, գերապատիւ և թէ արհի գժումր-թէ կարողանային գոյութիւն ունենալ մեզանում։

Եթէ խաչն իմն է, զօրութիւնը ինձ է յայտնի. ես շատ լաւ եմ ճանաչում մեր հասարակութեանը, աւելի ևս մեր հասարակական ամեն տեսակ գործիչներին. ուստի-և գիտեմ, թէ ինչ տեսակ-տեսակ վնասներ եմ կրելու այս խիզախ ճշմարտախօսութեանս համար։ Սակայն պարծանքով աւելի գերադասում եմ ճշմարտութեան լիակատար յաղթանակի համար ամեն տեսակ վնաս կրել, յիմարներից ու անբարոյականներից խելագար կոչուել, քան իմ օգուտի գնով ճշմարտութիւնը վնասուի թէկուզ ամենափոքր չափով։

Այժմ ինքնաբերաբար հետևեալ բնական հարց է ծագում.

Արդեօք ինչ շահեց անմեղ աշակերտների այդ չար հրեշտակը դէսուդէն հաջալուց և զզուելի ամբարհաւաճութեամբ ծիծաղելի նամակներ տպելուց յետոյ էլ՝ սուտերով, կեղծիքներով և խեղաթիւրած փաստերով իրա պասկվիլ-բրօշիւրը հրատարակելով։ Միթէ արժէր ծտի-խելքով Թուստի-բէգերին ու նմաններին հորթային ուրախութիւն պատճառելու համար այդ անմիտ քայլն անել։

Այո, ինչ շահեց այդ սխալմամբ մարդ կոչուածը։

Հինգ բան։

Նախ՝ «Հովիւ» շաբաթաթերթի հետևեալ գրածը.

«Թիֆլիզ, Գ. Հ. Թ..-ին.—Դուք գրում էք, որ Քամալեանց Սարգիսը մի բրօշիւր է հրատարակել, որի մէջ, ի միջի այլոց, խօսքեր է շպրտել և մեր հասցէին։ Մենք «Հովիւի» մէջ այդ պարոնին էլ չենք արժանացնիլ պատասխանի. իմացողին մէկ, չիմացողին հազար, այլ Ձեզ կ'ասենք՝ ոչ-թէ բրօշիւր, այլ եթէ 12 հատոր գրքեր շարադրէ, դարձեալ չի կարող արդարանալ։ Դատարան կամ խուց, ահա թէ ուր նա կարող է քաւել իրա վրայ բարդուած յանցանքները»։

Երկրորդ՝ Գրիգոր Բալասանեանի Նորերս հրատարակած ջաջախիչ պատասխանը՝ «Հեռու փախիր գրական խուլիգանից» վերնագրով գրքոյկը։

Երրորդ՝ իր շուն-«ուսուցիչ» լինելը հաստատող՝ նախկին աշակերտներից մէկի հրապարակով վկայութիւնը, որ բարոյական մահ է մի ուսուցչի համար աւելի սոսկալի, քան տանջալից Ֆիզիքական մահը։

Չորրորդ՝ հասարակութեան սպանիչ ծաղրը, որ արդէն փոխուել է արհամարհանքի ու զզուանքի, այդ մուրտառ սոդոմեցու՝ խելքից-մտքից վեր, արմանքզարմանք պնդերես ու անամօթ լինելու պատճառով. և

Հինգերորդ՝

Այս անհերքելի փաստերով ու անառարկելի փաստաթղթերով գիրքս։

(Լի-ու-լի բարի վայելումն քեզ այդ ամենը, ով դու՝ անմեղ մանուկների անգին բարոյականը սպանող Քամալեանց Սարգիս. քո յանցանքն այնքան շատ է և այնպէս մեծ, որ դու պարտաւոր ես՝ իբրև մեղապարտ ներողութիւն խնդրել և չոքած մեղայ

գալ այն հասարակութեան առաջ, որի մաքուր հաւատն ու վստահութիւնը անաղնուաբար միշտ դէպի չարն ես գործ դրել՝ թէ իբրև ընկեր, թէ իբրև բարեկամ, թէ իբրև լրագրի թղթակից-աշխատակից, թէ իբրև ազգական, թէ իբրև ողբեգիր և թէ՛ մանաւանդ, իբրև ուսուցիչ և իբրև գրագէտ)։

Հ.Ս.Խ.Հ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А. Публичная Библиотека
7/XI. 1922
имени А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ԻՄ ԹԱՐԳՄ., ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

№	Վերնագիր	Հրատարակութիւն	Մատենաշար	Գին
1.	«Փայտաշէն խրճիթից մինչև սպիտակ տունը», պատկերազարդ։ (Սպառուած)։	Հրատ. «Աղբիւր» մանկ. ամսագրի	Մանկական Գրադարան	60 կ.
2.	«Ֆրիտեօֆ գիւղացին», պատկերազարդ։ (Սպառուած)։	Հրատ. «Աղբիւր» մանկ. ամսագրի	Մանկական Գրադարան	30 »
3.	«Աներևոյթ հողագործ», ըստ Չարլս Դարվինի, պատկերազարդ։	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	7 »
4.	«Բնի և ձուի որս»։	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	5 »
5.	«Անդարդ Հանէսը». (Գունաւոր շքեղ պատկերներով)	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	40 »
6.	«Եօթն ագռաւ». (Գունաւոր շքեղ պատկերներով)	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	40 »
7.	«Կարէնն ու Մանէնը». (Գունաւոր շքեղ պատկերներով)	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	40 »
8,	«Պստիկ ու Ծստիկ». (Գունաւոր շքեղ պատկերներով)	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	40 »
9.	«Խժռողներ», պատկերազարդ.	Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկերութեան	Մանկական Գրադարան	50 »
10.	«Առաջին վաստակ», զրոյց, պատկերազարդ։		Մանկական Գրադարան	40 »
11.	«Փոքրիկ Ցոլակն ու խլըշիկ Նապաստակը», զրոյց, պատկերազարդ։		Մանկական Գրադարան	55 »
12.	«Նապաստակ Խէչանի վրէժխնդրութիւնը» կամ «Ի՛նքդ քեզ օգնիր», զրոյց, պատկերազ.		Մանկական Գրադարան	40 »
13.	«Բարակացու թոքախտ», (Հրատարակութ. Կովկ. Կայս. Բժ. Ընկերութեան) . . .			— —
14.	«Աչքացաւը և նրանից հեռու մնալու միջոցները», զինուորների համար։ (Սպառուած)։	Հրատ. գնդ. Աղ. Մ.-Հայկազեանի		— —
15.	«Ջինական եղինձի մշակութիւնը»։ (Սպառուած)։	Հրատ. գնդ. Աղ. Մ.-Հայկազեանի		— —

16. «Վրէժ», Գի դը-Մօպասանի և «Հիւանդապահ աղջիկը», Ֆր. Կօպպէի, ժողովրդական. 5 կ.
17. «Երկրաշարժ և հրաբղխային լեռներ», ժողովրդական։ 10 »

(Թիֆլ. հրատ. / Կովկ. հրատ.)

18. «Գիւղական վարժուհի», ժողովրդական. . . 25 »
19. «Հայրենասէր վարժապետը», ժողովրդ.։ (Սպառուած) . . . . 5 »
20. «Իգնատիոս Լոյօլա» (իրա պատկերով), ժողովրդ. 30 »
21 «Տրիլբի», դրամա չորս արարուածով։ (Հրատար. Գ. Գալստեանի). . . . . . 25 »
22 «Ոգեհարցութիւն (Spiritisme), Թատերգութիւն 3 արարուածով . . . . . . 50 »
23. «Երեք վէպիկ»—ա. Մայրական սէր, բ. Առանձին և գ. Վրէժ, երիտասարդների համար։ (Սպառուած). 20 »
24. «Իմ պատասխանը բարոյապէս ընկած և ամենքից արհամարհուածին . . . . . 50 »

Վերոյիշեալ գրքերը ձեռք բերել փափագողը Թող դիմէ Թիֆլիզի գրավաճառներին. իսկ 10, 11, 12, 22 և 24 գրքերի համար նաև Բագուի և Երևանի գրախանութներին։ Այդ վերջին գրքերի համար ուղղակի ինձ դիմողը ՄԵԾ ԶԻՋՈՒՄՆ կըստանայ։

Իմ հասցէն՝ *Тифлисъ*, Орбеліановская ул. д. № 24.

Левону Вардани Меликъ-Адамянъ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0385026